

Anuari de filologia

**ANTIQVA ET
MEDIAEVALIA**

Vol. 1, No 10 (2020)

Taula de continguts

Articles

«La núvia d'Hades". Presència del tòpic als laments per una mort prematura en "Ifigènia a Àulida" i als carmina grecs 1-19

Sandra Muñoz Martínez

L'epitafio di Argo. Osservazioni sul lessico funerario in Hom.OD. 17.291-327
20-36

Alice Franceschini

Virgilio, Ovidio y, quizá, Valerio Flaco en un nuevo fragmento de inscripción romana procedente de Tarraco 37-46

Diana Gorostidi Pi

Pompeyo Magno y la ciudad de Atenas

Luís Amela Valverde 47-73

Los ilirios y albaneses en las fuentes literarias griegas y romanas

Ricardo Blanco López 74-80

"Cinaedus", nuevo grafito en sigilata hispánica

David Martínez Chico 81-84

Ressenyes

Emily Pillinger, *Cassandra and the poetics of prophecy in Greek and Latin Literature* (2019) 85-89

Albert Sabaté Morales

Angelos Chaniotis, *La era de las conquistas, el mundo griego de Alejandro a Adriano (336 A.C.-138 D.C.)*, (2018) 90-92

Albert Sabaté Morales

Xavier Espluga, *La silloge di Faenza e la tradizione epigrafica di Verona* (2017) 93-95

Silvia Tantimonaco

Un luxe històric. Una lectura de Raül Garrigasait, *Els fundadors. Història d'una ambició, clàssics i poder* (2020) 97-117

Xavier Espluga

Varia

Obituari: Neus Galí (1955-2019)

Jaume Pòrtulas 118-119

Obituari: Juan Valero (1937-2019)

Xavier Espluga 120-124

Obituari: Cristián Carandell (1952-2019)

Xavier Espluga 125-127

Obituari: Àngel Anglada (1927-2020)

Xavier Espluga 128-136

Obituari: Lambert Ferreres (1952-2020)

Xavier Espluga 137-146

«LA NÚVIA D'HADES». PRESÈNCIA DEL TÒPIC ALS LAMENTES PER UNA MORT PREMATURA EN *IFIGENIA A ÀULIDA* I ALS *CARMINA EPIGRAPHICA* GRECS.

SANDRA MUÑOZ MARTÍNEZ
Universitat de Barcelona
mumarsan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0546-5224

RESUM

Al present article s'estudia el motiu de la núvia d'Hades a l'imaginari de l'antiga Grècia, ficant especial atenció en l'*Himne a Demèter*. S'ofereixen exemples de la tragèdia *Ifigenia a Àulida* i epigrames funeraris grecs on una jove que ha patit una *mors immatura* rep el qualificatiu de 'núvia d'Hades'. També es comenten altres casos extrets de la tragèdia i l'epigrafia on una jove que mor prematurament és concebuda com una núvia de la mort.

PARAULES CLAU: Mort prematura. Hades. Núvia de la Mort. Tragèdia grega. Ifigenia. Epigrafia grega.

«THE BRIDE OF HADES». PRESENCE OF THE TOPIC IN THE LAMENTATIONS FOR A PREMATURE DEATH IN *IPHIGENIA AT AULIS* AND IN THE GREEK *CARMINA EPIGRAPHICA*.

ABSTRACT

In this paper is studied the topic of the bride of Hades in the imaginary of ancient Greece, paying attention mainly to the *Hymn to Demeter*. There are offered examples from the tragedy *Iphigenia at Aulis* and Greek funerary epigrams where a young lady who has suffered a *mors immatura* is described as 'bride of Hades'. Also, there are discussed other cases from the tragedy and the epigraphy where a young girl that dies prematurely is conceived as a bride of the death.

KEYWORDS: Premature death. Hades. Bride of the Death. Greek Tragedy. Ifigenia. Greek Epigraphy.

Tot i que la taxa de mortalitat infantil era realment elevada a l'antiga Grècia, que una persona sofrís una *mors immatura* era quelcom que trastocava l'ordre natural de les morts, perquè els fills havien de donar sepultura als seus pares i no a la inversa.¹ Generalment s'accepta que, segons el pensament grec antic, la mort prematura suposava, en el cas d'un noi, morir sense haver arribat a l'ἐφηβεία, i, en el cas d'una noia, finir sense haver contret matrimoni ni haver engendrat fills, tot i que aquest últim tòpic també podia ser emprat per als nois. Ara bé, en les fonts gregues apareixen altres termes per indicar que una persona era un mort

¹ Per aprofundir en l'estudi del pensament grec sobre la ultratomba és imprescindible la lectura de Vermeule (1979).

prematur, com, en el cas d'un noi, el fet d'haver mort imberbe o directament – tant per a ells com per a elles– la referència a la curta edat del jove en finir.²

Al present article únicament s'oferiran exemples de *mortes immaturae* femenines, ja que la tragèdia que és objecte d'estudi, *Ifigenia a Àulida*, porta a escena la mort (sacrificial) de la jove princesa. Serà inevitable fer referència a altres tragèdies, però, per qüestions d'espai, no seran analitzades amb tant de detall com la *IA*. D'altra banda, s'han afegit al corpus de textos estudiats diversos epigrammes funeraris grecs dedicats a noies que van morir prematurament. Hi ha tot un conjunt de motius i termes que apareixen tant en textos tràgics com epigràfics; per exemple, les interjeccions de dolor,³ el vocable ἄωρος,⁴ el terme γάμος (i derivats),⁵ γόος,⁶ δάκρυ (i derivats),⁷ adjectius formats amb el prefix δυσ-,⁸ ἡλικία (i derivats),⁹ θάλαμος (i derivats),¹⁰ θοῖνος (i derivats),¹¹ κόρη (i derivats),¹² l'adjectiu μέλεος (i derivats),¹³ μήτηρ,¹⁴ νήπιος (i derivats),¹⁵ νύμφη

² Vérilhac (1978: 1, 160-163). Aquests i altres aspectes referits la concepció que es tenia de la mort prematura a l'antiga Grècia ja els hem estudiat amb anterioritat. Per a una aproximació general i exemples extrets de la tragèdia i l'epigrafia gregues, cf. Muñoz Martínez (2018: 75-96).

³ Soph. *Ant.* vv.863, 869. Eur. *Med.* v.1210; *Hec.* vv.419, 438; *HF* vv.459-460, 485, 1396-1397; *IA* vv.1277, 1279, 1283, 1333-4; *Tro.* v.1187. CEG 709 v.6. GV 1522 v.5; 1923 v.17.

⁴ Eur. *Hec.* v.425, *IA* v.1218. CEG 730 v.2. GV 804 v.2, 1594 v.8, 1680 v.16. IG V,1 1335 v.1.

⁵ Soph. *Ant.* vv.867, 870, 917. Eur. *Tro.* vv.745, 1169; *IA* vv.1088, 1236, 1399. CEG 587 v.1. GV 68 v.2; 719 v.1; 947 v.3; 977 v.7; 1243 v.5; 1450 v.3; 1680 v.16; 1989 vv.2, 8, 9, 17, 19, 20; 2026 v.15. SEG 25.298 v.12.

⁶ Eur. *Andr.* v.92; *Hec.* v.434; *HF* v.488. GV 771 v.6; 804 v.6; 1243 v.1; 1683 v.4; 2022 v.11. SEG 25.298 v.11.

⁷ Soph. *Ant.* v.881. Eur. *Hipp.* v.1178; *Andr.* v.92; *Hec.* v.691; *IA* vv.1242, 1433, 1464b, 1487. GV 714 v.4; 947 v.8; 1989 v.6; 1248 v.1; 1545 vv.1, 5; 1923 vv.10, 12. SEG 25.298 v.1.

⁸ Soph. *Ant.* vv.865, 869, 919, 922, 924, 1211. Eur. *Med.* vv.979, 987, 1028, 1032; *Hec.* vv.198, 211, 429; *HF* vv.448, 451, 456, 482, 1394; *Tro.* vv.745, 1167, 1173; *IA* vv.1315, 1316, 1331-1332. CEG 557 v.4; 599 v.2. GV 688 v.3; 974 v.3; 1118 v.4; 1159 v.16; 1243 vv.3, 4; 1989 v.12; 2003 v.9; 2004 v.14. ICr II 50 vv.5, 7. SEG 25.298 v.6.

⁹ Eur. *Hipp.* v.1180; *Tro.* v.1183. CEG 599 v.2. GV 1483 v.4; 1594 v.7; 1680 vv.6, 16; 1665 v.2. SEG 25.298 vv.1, 6.

¹⁰ Soph. *Ant.* v.804. GV 719 v.4; 947 v.2; 977 v.5; 1243 v.6; 1483 v.1; 1680 v.4; 1944 v.8; 1989 v.19. SEG 25.298 v.11.

¹¹ Soph. *Ant.* v.1211. Eur. *Andr.* v.92; *Hec.* vv.212, 434. CEG 587 v.4. GV 923 v.2; 947 v.4; 1584 v.10; 1988 v.5; 1989 v.21. IG X,2 1 368 v.2; XIV 1437 v.1. SEG 25.298 v.12.

¹² Eur. *Med.* v.1125; *Hec.* v.46; *IA* vv.1310, 1335, 1444, 1468. GV 68 v.1; 868 v.3; 1680 v.14; 1989 vv.6, 11; 2026 v.17. SEG 25.298 v.5.

¹³ Eur. *Heracl.* v.622; *IA* vv.1276, 1438. GV 947 v.2. SEG 25.298 vv.7, 9.

¹⁴ Eur. *Med.* v.1038; *Hec.* vv.198, 211; *HF* vv.455, 757, 761; *IA* vv.1087, 1234, 1279, 1287, 1313, 1433, 1465, 1487. CEG 557 v.2; 587 v.3; 709 v.3. GV 868 v.2; 947 vv.1, 7; 1024 v.2; 1509 v.3. ICr II 50 v.1. SEG 25.298 vv.7, 9.

¹⁵ Eur. *IA* v.1244. GV 977 v.1; 1044 v.2; 2039 v.16. IG V,1 922 v.1.

(i derivats),¹⁶ πάρθενος (i derivats),¹⁷ πατήρ (i derivats),¹⁸ πένθος (i derivats),¹⁹ l’adjectiu πικρός,²⁰ τάφος (i derivats),²¹ τίκτω (i derivats),²² τροφή (i derivats),²³ ὑμῆν (i derivats),²⁴ ο ὠδίνω (i derivats).²⁵ A més d’aquests, existeix un motiu recurrent als laments tràgics i epigràfics per una *mors immatura*: considerar que la jove difunta és la núvia d’Hades. Aquest motiu serà l’objecte d’estudi de les pàgines següents. Tal com s’ha pogut observar, un dels motius més recurrents als laments per una mort prematura d’una jove és el d’haver expirat abans del casament i/o sense haver engendrat cap fill. És per això –entre altres coses– que s’entén que, per a la societat de l’antiga Grècia, era veritablement important que una noia es casés. Convé recordar que l’ἀκμή d’una noia a l’antiga Grècia era, precisament, casar-se i procrear un hereu. Per aquesta raó, el següent apartat està dedicat al motiu de les noces amb Hades com a sinònim de ‘morir’ als textos on es lamenta la *mors immatura* d’una jove, ja que enllaça perfectament dues qüestions ben rellevants: el matrimoni (allò que la jove difunta no ha tingut en vida) i la mort (el que ha trobat de manera prematura). A més a més, normalment les joves no tenien altra sortida que el matrimoni, fet que relaciona intrínsecament el casament amb la mort, en tant que tots dos són indefugibles.²⁶

RELACIÓ ENTRE LES NOCES AMB HADES I LA MORT: EL MITE DE PERSÈFONE

Els elements preliminars d’unes noces semblen coincidir amb els primers passos d’un funeral, ambdós ritus de pas²⁷ realment importants per a la societat de

¹⁶ Soph. *Ant.* vv.816, 891. Eur. *Med.* vv.978, 985; *Hec.* v.416; *HF* vv.476, 481; *IA* v.1087. GV 719 v.4; 804 v.6; 947 v.2; 1483 v.3; 1680 v.4; 1944 v.8; 1989 vv.7, 10; 2026 v.12. ICr II 50 vv.4, 8.

¹⁷ Soph. *Ant.* v.1237. Eur. *Hec.* v.612; *IA* v.1449. GV 1483 v.1; 1594 vv.1, 10; 1680 v.7; 1989 vv.2, 9; 1994 vv.1, 4, 5; 2026 v.10. ICr II 50 v.6.

¹⁸ Soph. *Ant.* vv.859, 865. Eur. *Hec.* v.420; *HF* vv.461, 462, 475, 1367, 1370; *Tro.* v.767; *IA* vv.1220, 1229, 1230, 1237, 1242, 1245, 1278, 1318, 1454, 1471, 1552. GV 977 v.1; 1044 v.5; 1680 vv.3, 11; 1989 v.7. ICr II 50 v.4.

¹⁹ Eur. *HF* vv.484, 1390, 1391; *IA* v.1441. CEG 557 v.1; 587 v.4. GV 719 v.6; 977 v.2; 1243 v.3; 1509 v.4; 1545 v.6; 1680 v.12; 1923 vv.1, 5, 9, 16. ICr II 50 v.2. SEG 25.298 v.7.

²⁰ Aesch. *Ag.* v.198. Eur. *HF* v.484; *IA* vv.1315, 1316. GV 977 v.2; 1275 v.4; 1594 v.6; 1680 v.8; 1923 vv.9, 15.

²¹ Eur. *HF* v.1390; *Tro.* vv.1183, 1189, 1193; *IA* v.1443. GV 977 v.5; 1545 v.7; 1680 v.15; 1923 vv.3, 9, 13. SEG 25.298 v.12.

²² Soph. *Ant.* vv.905, 906. Eur. *Med.* v.1029, 1031, 1210; *Hec.* v.277, 414, 417, 421, 426; *HF* vv.447, 454, 458, 1367; *Tro.* Vv.740, 747, 762, 1175, 1186; *IA* vv.1217, 1223, 1276, 1312, 1439, 1445, 1464. GV 804 v.2; 947 v.4; 977 v.8; 1179 v.3; 1243 v.4; 1509 vv.1, 3; 1454 v.1; 1594 v.9; 1616 v.5; 1669 v.4; 1680 vv.1, 11; 1923 vv.3, 18, 22; 2004 v.13; 2039 vv.4, 7.

²³ Soph. *Ant.* vv.897, 918. Eur. *Tro.* vv.769, 1187; *IA* vv.1085, 1230, 1292, 1450. GV 684 v.5; 977 v.8; 1680 v.10; 1923 v.15.

²⁴ Soph. *Ant.* Vv.813, 815, 815-816, 876-877, 917. Eur. *Hec.* v.416. CEG 587 v.1. GV 804, v.5; 947 v.3; 1243 v.5; 1450 v.3; 1584 v.5; 1680 v.4.

²⁵ Aesch. *Ag.* v.1418. Eur. *IA* vv.1234, 1235. GV 1181 v.6; 1606 v.2.

²⁶ Foley (1982: 169).

²⁷ Per a una definició de ‘ritu de pas’ i més informació al voltant d’aquest tema, focalitzat en la tragèdia, vegeu Blake Tyrrell (1999: 148 i 155 nota 1).

l'antiga Grècia. El contrast entre aquests dos ritus aparentment antitètics ofereix enormes possibilitats per a la manipulació creativa. Així doncs, és possible trobar la interacció entre noces i funeral explotada de manera continuada tant en l'art com en la literatura i el drama.²⁸ Rehm (1994: 4) sosté que la idea del matrimoni amb la mort va penetrar ben aviat i amb força a la tragèdia grega pel fet que reflecteix una atracció poètica de dos elements oposats i afavoreix l'ús de l'oxímoron, reflexió que compartim. A més, segueix Rehm (*op. cit.*: 4), els personatges conceben les seves morts com si fossin un matrimoni amb la persona estimada o amb Hades.

Hi ha també una sèrie de *topoi* comuns en les noces i els funerals, com ara el fet que la núvia oferia un floc de cabell abans del seu matrimoni i que les planyívoles feien ofrenes del seu propi cabell quan visitaven la tomba. També cal esmentar que els dos esdeveniments comportaven un viatge de nit cap a una nova llar –sovint sobre carros transportats per animals– en una processó en la qual participaven portadors de torxes, la família i els amics, on eren habituals les cançons i les danses específiques per a cada ocasió.²⁹ Els dos ritus –matrimoni i funeral– es focalitzen en l'οἶκος, el món privat on les dones juguen el seu rol principal. Són precisament elles el grup social que té el paper protagonista tant a les noces com als rituals de dol.³⁰

La presència de vasos associats amb les noces col·locats com a ofrenes a les tombes normalment indicava que el difunt que descansava allí va morir essent un/a jove que no havia pogut arribar a contreure matrimoni. En alguns casos el monument funerari prenia la forma d'un *loutrophoros* de pedra o marbre; la idea era que, atès que aquests difunts no havien pogut establir la seva pròpia família, amb aquests *loutrophoroi* es representaria de manera simbòlica el bany nupcial i la vida matrimonial que ells mai van tenir l'oportunitat de gaudir. Així doncs, la connexió entre noces i funerals era explícita en aquells casos de *mors immatura*, la qual cosa és visible no tan sols en la iconografia, sinó també en els epitafis, on es

²⁸ Rehm (1994): 3 i 5. Per a veure exemples, Rehm (*op. cit.*: 3-5). Les noces a la tragèdia foren estudiades perfectament per Richard Seaford, tal com assegura Rehm (*op. cit.*: 6 nota 11).

²⁹ Rehm (1994: 29). Per a més informació al voltant de les cançons típiques dels funerals, vegeu Vermeule (1979: 15-17). És recomanable consultar la bibliografia que ofereix Blake Tyrrell (1999: 155 nota 3 i 157 nota 22) pel que fa al tema de les noces i els funerals a l'àmbit de l'antiga Grècia. El sacrifici a la societat grega també compartia diversos elements amb les noces i els rituals funeraris (purificació amb aigua, tall i ofrena de cabells, música, convit, aromes), atès que tots tres són ritus de pas (Foley 1985: 36). Per estudiar com opera el sacrifici a les obres d'Eurípides és fonamental la lectura de Foley (*op. cit.*); si es vol profunditzar concretament en el tema de com s'entremesclen matrimoni i sacrifici a la tragèdia que estudiem, la *IA*, vegeu Foley (1982: 159-180).

³⁰ Rehm (1994: 8 i 22). Per a més detalls al respecte, cf. Rehm (*op. cit.*: 22, 24-26 i 162 nota 50) i Vermeule (1979: 14-15). Per a una reconstrucció narrativa d'unes noces genèriques d'Atenes i d'un funeral, cf. Rehm (*op. cit.*: 11-21 i 21-29 respectivament).

buscava evocar aspectes d’ambdós rituals.³¹ Aquest element emfasitzaria el dolor per les esperances perdudes que havien dipositat els familiars en la noia.

El motiu de les joves mortes abans del matrimoni que esdevenen núvies d’Hades invoca el paradigma de Persèfone a l’*Himne a Demèter*, on la filla de la deessa és l’exemple mític del matrimoni amb la mort;³² el vocabulari emprat pel poeta als vv.1-39 fa referència tant a les noces com al rapte/mort simbòlica de la jove.³³ A diferència de la major part dels textos literaris antics que ens han arribat, que ofereixen una visió centrada en l’home, l’*Himne homèric a Demèter* (s. VII o VI a.n.e.) presenta el relat del rapte de Persèfone tant des d’una perspectiva masculina com des de la visió femenina,³⁴ posant especial èmfasi en aquesta segona,³⁵ atès que la separació de Demèter i Persèfone seria el més semblant que hi hauria en el pla diví del dolor que podia experimentar una mare humana per la pèrdua de la seva filla.³⁶ Tal com diu Foley (1994: 80), a diferència de l’èpica homèrica, l’*Himne* posa l’experiència femenina en el centre de la narració en fer que el punt de vista predominant sigui el de la desgràcia que pateixen mare i filla, mentre que les accions de Zeus, Hèlios i Hades reben poca atenció.

A l’*Himne a Demèter* es poden observar referències a la filla de Demèter, ja sigui amb el nom Core, ja amb el de Persèfone. Es podria pensar que, quan s’empra la denominació ‘Core’, es refereix a la jove des de la perspectiva de filla de Demèter, mentre que, quan apareix amb el nom de ‘Persèfone’, se sobreentén que fa la funció d’esposa d’Hades.³⁷

DeBloois (1997: 246) defineix a la perfecció, segons el nostre parer, com s’ha d’entendre el matrimoni de Persèfone amb Hades: Aidoneu, el déu del més enllà, és la personificació de la mort i la seva unió amb Persèfone, tot i que s’expressa amb termes relatius a unes noces, no significa cap altra cosa que la mort. Com a immortal, Persèfone no pot morir, però aquest matrimoni amb Hades l’obliga a viure a un món habitat únicament per ella i per la Mort i que, a més, no és accessible per a la seva mare Demèter. Segons Foley (1994: 88-89), d’acord amb algunes versions tardanes, Demèter no pot descendir a l’Hades per rescatar la seva filla, ja que a l’*Himne a Hades* és un lloc inaccessible per a qualsevol humà o déu, excepte per a Hermes.

³¹ Rehm (1994: 27, 28-29). Per a detalls més específics, cf. Rehm (*op. cit.*: 164 nota 70). Rose (1925: 338) també comenta aquesta pràctica de la col·locació del *loutrophoros* a la tomba d’un ἄωτος.

³² Rehm (1994: 33 i 36).

³³ DeBloois (1997: 253).

³⁴ Mentre que els personatges femenins insisteixen que es tracta d’un rapte (Persèfone es resisteix a ser segrestada), emfatitzant aspectes com la violència i la mort, els personatges masculins defensen que es tracta d’un matrimoni (DeBloois 1997: 248 i 250-251). La diferència entre rapte i matrimoni hauria sigut essencial per a la cultura atenesa, personificat en el mite dels Lapites i els Centaures (Rehm 1994: 36-39).

³⁵ DeBloois (1997: 245).

³⁶ Foley (1994: 89).

³⁷ González González (2014: 324). Per a més detalls al respecte, vegeu González González (*op. cit.*: 324 nota 1).

L'escena de Persèfone i les altres joves jugant al prat i recollint flors just abans del seu rapté és semblant a la imatge que plasmen alguns vasos pintats on es representa una jove núvia que, envoltada per les seves amigues abans de les noces, s'acomia de la seva infantesa entregant les joguines. Aquesta representació és una metàfora de la innocència i la inexperiència de la jove núvia: Persèfone estava jugant com una nena (v.5 *παίζουσιν*). Després de ser segrestada, Persèfone és traslladada en el carro d'or d'Hades, imatge que evoca a la de la núvia essent portada pel seu espòs cap a la nova llar en un carro.³⁸

Tan bon punt com Demèter s'adona del succés, es posa a plorar i les imatges relacionades amb la mort i el soterrament proliferen a l'*Himne*: un dolor immens recorre el seu cor (v.40), s'arrenca els cabells (vv.40-41), es cobreix el cap amb el vel negre (v.42), agafa una torxa per buscar la seva filla³⁹ (vv.47-48) i deixa de menjar, beure i banyar-se (vv.49-50), tal com faria una dona de dol en l'època de l'antiga Grècia. Quan Demèter coneix la veritat dels fets, reacciona com si la seva filla hagués mort i segueix comportant-se com una mare que guarda dol per la seva mort.⁴⁰ De tota manera, probablement l'element més evident que fa pensar a Demèter que el matrimoni de Persèfone i Hades seria equivalent a la mort és el fet que d'aquesta unió no podia sorgir cap descendent, és a dir, que seria un matrimoni estèril.⁴¹

Sigui com sigui, no sembla que hi hagués una creença real, en el pla quotidià de l'antiga Grècia, en la unió entre un mortal i una divinitat. Els nombrosos relats dels enamoraments dels déus s'haurien de col·locar en una època prehistòrica i, a més, caldria entendre'ls com a històries locals on participen dues divinitats.⁴² Així doncs, no es creia realment que els joves difunts es casessin amb Persèfone ni que les joves mortes prematurament estaven casades amb Hades. A més a més, en tota la mitologia grega no hi ha cap matrimoni que precipiti l'acció tan directament cap al drama com el casament d'Hades i Persèfone. Les núvies i les seves mares no mostraven un plany tan desolador en la vida real, car el matrimoni no suposava la separació perpètua entre ambdues.⁴³ Vermeule (1979:

³⁸ DeBlois (1997: 248-250). Per a la influència de l'*Himne a Demèter* i el seu mite, vegeu Foley (1994: 151-169).

³⁹ Les torxes aquí tenen dues funcions: funeral i matrimonial (DeBlois 1997: 253-254).

⁴⁰ DeBlois (1997: 253). Cal recordar que Demèter té dolor i s'aïlla deliberadament, però també té còlera. Finalment es refugia del dolor al seu temple i la terra deixa de brollar (Loraux 1990: 57-60). Per a més detalls al voltant d'altres representacions de Demèter com a deessa colèrica, vegeu Loraux (*op. cit.*: 60-61).

⁴¹ Per al tema del matrimoni estèril amb Hades, vegeu Blake Tyrrell (1997: 148) i González González (2014: 343). És cert, però, que, segons una versió òrfica del mite Persèfone, en unir-se a Zeus, ella serà mare de Dionís Zagreu (González González *op. cit.*: 343). Ara bé, Hades no hi participa en aquest engendrament. Amb tot i això, també resulta curiós que als *Heraclides* d'Eurípides es digui que les núvies dels fills d'Hèracles i Mègara seran les Keres, les deesses de la mort i filles d'Hades (Eur. *Heracl.* vv.480-482).

⁴² Rose (1925: 239). Per a més detalls, vegeu les notes 1, 2 i 3 de la mateixa pàgina.

⁴³ Rudhardt "A Propos de l'hymne homérique à Déméter" (1978: 8) *apud* Foley (1994: 246).

55) va defensar que, quan s’usava el motiu folklòric de la núvia d’Hades, el matrimoni amb la divinitat no es concebia com una unió sexual; els pares que col·locaven *loutrophoroi* matrimonials a les tombes dels nens morts abans del matrimoni no necessàriament desitjaven arranjar un casament ‘substitutori’ amb la mort, sinó més aviat tractaven de presentar el final de la vida del jove d’una manera més completa i feliç.

En tot cas, el motiu d’Hades com a espòs de les mortals que han mort abans de contreure matrimoni hauria de ser insòlit, atès que aquest és el déu monogin –respectable i, al mateix temps, poc adorat– per excel·lència. Així doncs, no s’entendria que un tipus de divinitat com aquesta reclamés tantes cònjuges.⁴⁴

Aquesta concepció de la noia jove que mor abans de contreure matrimoni, la defunció de la qual es concep com un matrimoni amb la mort, encara era present al pensament de la comunitat romana de principis del segle XX. A Romania, si una jove moria sense haver-se casat, era vestida amb el vestit nupcial per al seu soterrament i l’únic element que diferenciava un festeig fúnebre d’una processó en ocasió d’unes noces era que els participants de l’acte portaven vestimentes i mocadors cosits amb fil negre.⁴⁵

IFIGENIA COM A NÚVIA D’HADES A LA TRAGÈDIA *IFIGENIA A ÀULIDA* D’EURÍPIDES

Alcestis, Andròmaca, Antígona, Cassandra, Clitemnestra, Creüsa, Deianira, Electra, Evadne, Fedra, Hècuba, Helena, Ifigenia, Medea i Políxena són alguns dels personatges femenins de les tragèdies el poder dramàtic i l’atractiu de les quals vindria motivat per la seva condició de dones compromeses amb –o atrapades en– un matrimoni amb la mort.⁴⁶

Tota la tragèdia *Ifigenia a Àulida* gira al voltant d’un ritu sacrificial que és emmascarat en forma de ritual nupcial,⁴⁷ atès que Ifigenia va a Àulida amb la intenció de contreure matrimoni amb Aquil·les,⁴⁸ però aquest viatge està planejat perquè sigui ella l’animal sacrificial exigut per Àrtemis⁴⁹ per tal que la tropa grega pugui salpar d’Àulida per portar la guerra a les costes troianes.

⁴⁴ Rose (1925: 239). Vegeu també la nota 49.

⁴⁵ Flachs (*Römanische Hochzeits und Totengebräuche*: 46 i 56), *apud* Rose (1925: 238 nota 5).

⁴⁶ Rehm (1994: 8).

⁴⁷ Foley (1982: 159-160). Ara bé, a diferència dels sacrificis rituals, ni els ritus nupcials ni els funeraris eren normalment ofrenes directes als déus olímpics (Rehm 1994: 6). Per al tema del matrimoni i el sacrifici, vegeu Foley (1982: 168-173 i 1985: 84-92).

⁴⁸ Aquest factor ja podria fer sospitar l’auditori que les suposades noces no acabarien bé, ja que les noies de les quals s’enamora Aquil·les, llevat Deidamia (mare de Neoptòlem), no acostumen a tindre una vida tranquil·la: Ifigenia serà sacrificada, Briseida serà la seva esclava, Pentesilea morirà a mans del Pelida i Políxena serà sacrificada a petició del fantasma de l’heroi.

⁴⁹ Pausànies (*Paus.* VII 19.4) conta que havia existit un ritual molt antic en honor a Àrtemis Triclària a Patras en el qual hi havia un sacrifici humà anual on s’acoraven el jove més bell i la donzella més agraciada. Així doncs, existia un ritual d’aquest tipus on s’oferien joves en edat de contreure matrimoni com a víctimes sacrificials per tal d’assegurar-se’n la fertilitat dels cultius. Sembla probable que els relats de sacrificis de verges duts a terme per assegurar-se l’èxit a la batalla comparteixen aquesta idea d’immolar una jove en edat de casar-se per fer-se propicis els

A la *Ifigenia a Àulida* es poden observar els següents patrons referents a les noces (que, en aquest cas, acaben en mort): la referència al prat sagrat, l'escena del rapte, l'èmfasi en el viatge cap a un altre lloc, la dolorosa separació de la mare i la filla i l'alegre submissió, sota la influència de l'eros i la retòrica del pare, a contreure matrimoni.⁵⁰ A més, cal tenir present els següents apunts que fa Rehm (1994: 42) al voltant del motiu de les noces amb la mort a la tragèdia. Gràcies als vasos pintats i a les esteles funeràries sabem que la barreja del matrimoni i la mort a la tragèdia no era una simple ficció dramàtica, sinó que les al·lusions a les noces i els ritus funeraris s'extreien de les pràctiques contemporànies. Aquests rituals representats oferien al tragediògraf un mode eficient per incloure relats mítics i heroics dins l'esfera humana dels grecs del segle V a.n.e., fent que els espectadors identifiquessin i entenguessin immediatament l'acció dramàtica, atès que eren elements de la seva vida quotidiana.

Tot i que el matrimoni és el preludi feliç d'una nova vida i implica procreació, però el sacrifici acaba en mort, *Ifigenia*, al final de l'obra, uneix els dos rituals. Ella esdevé un sacrifici en honor a Àrtemis i, alhora, una núvia, no d'Hades, sinó de tota Grècia. Tal com suggereix Cavander (1973: 13-14, *apud* Foley 1985: 69), "The whole play, in fact, is a grotesque wedding celebration, with the Chorus as attendants". Precisament les semblances entre els dos ritus fan que, a l'arribada de Clitemnestra i *Ifigenia a Àulida*, s'emprin els mateixos termes per part dels personatges, cadascun amb la seva idea concebuda al cap.⁵¹ A tall d'exemple, *Ifigenia* és engalanada com una núvia però, al mateix temps, com una víctima sacrificial⁵² (vv.1080-1088)⁵³; als versos indicats es pot veure com Eurípides empra motius epitalàmics que s'entrellacen amb les referències al

déus (Macària en *Els Heraclides*; per a exemples d'època històrica, vegeu Plut. *Pelopidas* 21 *apud* Rose 1925: 242 nota 1). La sort és precisament allò que l'exèrcit desitja i la fortuna està estretament lligada amb la fertilitat. Per als grecs el fet que el soterrament d'una nena fos un ritu de fertilitat i, al mateix temps, que la divinitat infernal fos masculina hauria d'haver estat una contradicció. Ara bé, si s'entén que Hades no és sols el senyor de les ànimes, sinó també el dador dels bons presents de la terra (Plutó), el matrimoni de la jove amb el déu de l'infern és equiparable al de la noia amb el déu de la terra. Per a més detalls, vegeu Rose (1925: 240-242).

⁵⁰ Foley (1982: 170 i 1985: 87).

⁵¹ Per altra banda, les semblances entre el matrimoni i el ritu sacrificial per a la guerra també es fan paleses al diàleg entre Clitemnestra i Aquil·les. Ara bé, d'aquesta conversa Clitemnestra sabrà les veritables intencions d'Agamèmnon (Foley 1985: 73).

⁵² Foley (1982: 160).

⁵³ σὲ δ' ἐπὶ κάρᾳ στέψουσι καλλικόμαν | πλόκαμον Ἀργεῖοι, βαλιὰν | ὥστε πετραίων | τὰ π' ἄντρων ἐλθοῦσαν ὀρέων † | μόσχον ἀκήρατον, βρότειον | αἰμάξοντες λαιμόν· | οὐ σύριγγι τραφεῖσαν οὐδ' | ἐν ῥοιβήσεσι βουκόλων, †παρὰ δὲ ματέρει νυμφοκόμον | Ἴναχίδαϊ γάμον.†. Aquesta traducció del text coral i totes les altres que oferim són pròpies, llevat que s'indiqui el contrari: "Però a tu els argius et coronaran els bucles de la bella cabellera al cap, com una vedella que ve de les rocoses coves de les muntanyes, clapejada, pura, per ensagnar el teu coll mortal. A tu, que no vas ser nodrida amb el so de la flauta de canyes ni amb els xiulits dels pastors sinó al costat de la teva mare vestida com una núvia per al matrimoni amb un descendent d'Ínacus".

sacrifici d’Ifigenia.⁵⁴ De fet, gràcies a aquest vocabulari compartit, Clitemnestra no sospita de les intencions del seu marit i, com a mare, li pertoca preparar la boda. Ara bé, és cert que a la reina no li sembla bé que Agamèmnon, per petició pròpia, s’encarregui dels sacrificis pertinents. És en aquest moment en què Clitemnestra s’horroritza pel fet que Agamèmnon li vulgui prendre el seu paper com a portadora de torxes (vv.734-6) i que el convit nupcial per a les dones sigui celebrat als vaixells (vv.722-4)⁵⁵.

En aquesta tragèdia únicament es poden trobar tres passatges en els quals apareix una referència a Ifigenia com a núvia d’Hades: vv.460-462a, 540 i 1278⁵⁶.

Eur. *IA* vv.460-462a

τὴν δ’ αὖ τάλαιναν παρθένον – τί παρθένον;
 Ἄιδης νιν, ὡς ἔοικε, νυμφεύσει τάχα –
 ὡς ᾤκτισ’.

“I, per altra banda, pel que fa a la dissortada donzella –per què anomenar-la donzella? Segons sembla, Hades ben aviat farà d’ella la seva muller– com ho lamento!”

Eur. *IA* v.540

[...] πρὶν Ἄιδη παῖδ’ ἐμὴν προσθῶ λαβών,
 “ [...] fins que jo hagi pres la meva filla i l’hagi entregat a Hades”

Eur. *IA* v.1278

φεύγει σε πατὴρ Ἄιδη παραδούς.
 “El teu pare fugiu de tu ara que t’ha entregat a Hades”.

Als vv.460-1 Agamèmnon lamenta el destí d’Ifigenia, que ben aviat es convertirà en muller d’Hades. A més, s’imagina una hipotètica conversa amb la seva filla en la qual ella li retreu que és ell, el seu pare, qui vol matar-la i, a més, afegeix una imprecació.⁵⁷ Al v.540 Agamèmnon demana a Menelau que intenti que Clitemnestra no sàpiga que Ifigenia serà sacrificada, almenys fins que ell mateix l’hagi immolat o, com ell diu, l’hagi entregat a Hades. Al v.1278 Clitemnestra, dirigint-se a Ifigenia, retreu a Agamèmnon que hagi marxat de la tenda on es trobaven, després de mostrar-se inflexible davant les súpliques de la

⁵⁴ Foley (1985: 82). No s’entonarà, però, cap epitalami en honor a Aquil·les i Ifigenia. (Foley *op. cit.*: 83). Ara bé, el tercer estàsım (vv.1036-97) comença amb el motiu del matrimoni de Tetis i Peleu, les noces paradigmàtiques en la tradició grega per ser una cerimònia gloriosa i al mateix temps desencadenar la disputa de bellesa de les tres deesses; aquest és un tòpic bastant apropiat per remetre a les suposades noces d’Aquil·les i Ifigenia, ja que acabaran en guerra (Foley *op. cit.*: 81). Per a més informació al voltant de la perspectiva panhel·lènica de l’èpica i els epitalamis a les odes corals a la *IA*, vegeu Foley (1982: 166-168).

⁵⁵ Foley (1985: 72). En relació amb aquesta absència, un dels elements que permet definir l’episodi del rapte de Persèfone com a segrest i no com a noces és l’absència de la mare de la ‘núvia’, Demèter, quan esdevé l’acte. És cert que era possible arranjar unes noces sense consultar-ho amb la mare de la núvia, però era estrany que aquesta estigués absent en el moment del trasllat processional de la núvia cap a la seva nova llar (DeBlois 1997: 252).

⁵⁶ Tots els textos grecs de la *IA* s’han extret de Collard – Morwood (2017).

⁵⁷ Eur. *IA* vv.462-464 “Imagino que ella em suplicarà amb aquests termes: ‘Pare, em mataràs? Que tu mateix i tot allò que t’és estimat tingueu unes noces com aquestes’”.

seva filla que intentava salvar la vida (vv.1216-1252). És simptomàtic que Clitemnestra empri el verb παραδίδωμι per indicar que Agamèmnon entrega Ifigenia al déu dels morts, atès que a l'*Himne a Demèter* també s'usa δίδωμι en l'àmbit matrimonial, ja que Zeus regala Persèfone al seu germà (tal com un pare entrega la seva filla a les noces actuals).⁵⁸ Aquest vers introdueix la cèlebre monodia d'Ifigenia (vv.1276-1335), on la jove deplora les conseqüències que han tingut les accions de Paris. Això sí, arran d'aquesta monodia Ifigenia canvia de parer, decideix marxar amb pas ferm cap a la mort i deixarà de costat els planys i les súpliques; els vv.1395-1399 són bastant significatius pel que fa a aquest canvi de pensament:

Eur. *IA* vv.1395-1399

εἰ τδ' ἐβουλήθητ' σῶμα τοῦμὸν Ἄρτεμις λαβεῖν,
ἐμποδῶν γενήσομαι ἴω θνητὸς οὔσα τῆ θεῶ;
ἀλλ' ἀμήχανον· δίδωμι σῶμα τοῦμὸν Ἑλλάδι.
θύετ, ἐκπορθεῖτε Τροίαν· ταῦτα γὰρ μνημεῖά μου
διὰ μακροῦ καὶ παῖδες οὔτοι καὶ γάμοι καὶ δόξ' ἐμή.

"I si Àrtemis ha volgut prendre el meu cos, jo, mortal com sóc, he de ser un obstacle per a la deessa? No, impossible. Entrego el meu cos a Grècia. Sacrifiqueu-me, devasteu Troia. Car aquest serà el meu monument funerari per sempre, i valdrà per els meus fills, noces i glòria".

Aquí es pot veure com Ifigenia equipara el sacrifici amb allò que li hagués pertocat en vida, segons el pensament grec: engendrar fills, casar-se i, amb això, complir el seu propòsit.

Per tant, abans del sacrifici ja s'havia dit que Ifigenia estava condemnada, com Políxena i Macària,⁵⁹ a ser la núvia d'Hades, tot i que finalment la princesa de Micenes defensa que ella entrega el seu cos a Àrtemis i a Grècia.⁶⁰ Així doncs, es podria afirmar que a la *IA* la protagonista és concebuda com a núvia d'Hades quan es pensa en el sacrifici de la jove com quelcom nefast, mentre que s'empraria la denominació 'núvia de Grècia' quan ella canvia de disposició i la seva immolació s'entén com un acte necessari (ho reclama Àrtemis com a condició perquè els grecs salpin d'Àulida) i que gaudeix del seu consentiment.⁶¹ S'entén

⁵⁸ DeBlois (1997: 247).

⁵⁹ Ara bé, als *Heraclides* no trobem cap referència directa a Macària com a núvia d'Hades.

⁶⁰ Foley (1982: 164).

⁶¹ Més que l'acceptació d'Ifigenia davant la disposició d'Agamèmnon a sacrificar-la per poder fer la guerra, hem de concebre el personatge de la jove com una nena que fa un sacrifici voluntari com si fossi unes noces amb Grècia (Foley 1985: 77-78). De tota manera, la voluntarietat de la jove princesa de cara a acceptar ser sacrificada és fruit de la influència que tindria el seu pare sobre ella. Això sí, l'actitud que pren Ifigenia als vv.1466-1499 deixa clar que la jove concep el seu sacrifici com quelcom bo i voluntari, ja que demana que es canti un pean, no pas un θρήνος. Els peans podien ser cantats o ballats en ocasió d'un matrimoni, d'una batalla o d'un convit com un gest d'agraïment per un mal que s'ha evitat o per propiciar la protecció divina (especialment la d'Apol·lo i Àrtemis). Aquí el pean sembla que mostra ambigüitats pel que fa a la seva ocasió i

que Ifigenia, en accedir al sacrifici, dona el seu cos a Àrtemis i a Grècia, no pas a Aquil·les o a Hades.⁶² D’aquesta manera, al final de l’obra, Ifigenia esdevé un animal sacrificial en honor a Àrtemis i, al mateix temps, núvia de Grècia, no d’Hades.⁶³

Tal com la mateixa Ifigenia diu, l’altar sacrificial d’Àrtemis substituirà la seva tomba (v.1444). És rellevant que el sacrifici d’Ifigenia tingui lloc –segons conta el missatge– a un prat consagrat a Àrtemis (vv.1463-1463), imatge que s’associa immediatament amb l’escena de la verge que està a la praderia just abans del seu rapte/matrimoni.⁶⁴

ALTRES EXEMPLES DE TRAGÈDIES EN QUÈ UNA JOVE QUE MOR PREMATURAMENT ÉS CONCEBUDA COM A NÚVIA D’HADES

Antígona, a l’*Antígona* de Sòfocles, passa per tres ritus de pas, un dels quals és de núvia d’Hemó a esposa d’Hades (vv.810-816, 876-877, 891, 916-920). Sòfocles entremescla els ritus matrimonials i funeraris de manera que la mort d’Antígona sigui interpretada com el seu matrimoni amb Hades. Per a Creont, la marxa d’Antígona cap a la cova on serà confinada és una processó funerària, mentre que per a Antígona és una marxa nupcial. Ara bé, la mort nega en la vida real el matrimoni d’Antígona i, a més, se sap que aquest casament amb Hades comporta la impossibilitat d’engendrar fills.⁶⁵ En un d’aquests passatges de l’*Antígona* (Soph. *Ant.* 810-816), la jove filla d’Èdip, quan ja marxa cap a la seva mort, anuncia al cor que el seu matrimoni serà amb Aqueront. A més a més, al v.916 (Antígona segueix entonant el seu θρῆνος) la jove diu que “ell” se l’emporta agafant-la de la mà; se suposa que aquest “ell” és Hades, que s’apropa per reclamar-la com la seva muller, seguint el ritu conegut com a “*hand on brist*”, el segrest simbòlic de la dona al matrimoni.⁶⁶

Al v.891 Antígona es refereix a la cova on serà confinada per morir com la seva cambra nupcial (Ἦ τύμβος, ὦ νυμφεῖον), element que permet detectar una altra referència a la jove com la núvia d’Hades, atès que la seva tomba serà l’habitació on jaurà amb Hades. Tanmateix, als vv.1240-1241 es diu que Antígona

funció: per un matrimoni amb Grècia, per inaugurar una batalla, per una celebració o per fer-se propicis els déus? (Foley *op. cit.*: 76).

⁶² Foley (1985: 76-77).

⁶³ Foley (1982: 160).

⁶⁴ Foley (1985: 70).

⁶⁵ Blake Tyrrell (1999: 148).

⁶⁶ Blake Tyrrell (1999: 152). Cal remarcar que Antígona és un personatge de la tragèdia que Sòfocles mostra com a núvia d’Hades i, al mateix temps, cadàver vivent (vv.850-852 ἰὼ δύστανος, | οὐτ’ ἐν βροτοῖς οὔτε νεκροῖσιν | μέτοικος, οὐ ζῶσιν, οὐ θανοῦσιν); a més, fa que Antígona imagini com hauria actuat en cas d’haver tingut marit i fills (Blake Tyrrell 1999: 152). Antígona també es fica en el lloc de muller i de mare quan es disposa a soterrar Polinices (vv.905-907 Οὐ γὰρ ποτ’ οὔτ’ ἂν εἰ τέκνων μήτηρ ἔφυν | οὔτ’ εἰ ποσις μοι κατθανῶν ἐτήκετο, | βία πολιτῶν τόνδ’ ἂν ἠρόμην πόνον.), tal com diu Blake Tyrrell (*op. cit.*: 148). Per a la transició d’Antígona de viva a morta (Soph. *Ant.* vv.806-822, 847-852, 863-871 i 885-899), vegeu Blake Tyrrell (*op. cit.*: 155 nota 2).

i Hemó es casaran a l'Hades, o sigui, que finalment contrauran matrimoni, encara que sigui als inferns. Es pot considerar açò una mena de *consolatio* o simplement una mostra del pensament grec segons el qual s'arranjava un matrimoni al més enllà per a les parelles promeses que morien joves.⁶⁷ Es podria comparar aquesta imatge dels nuvis casats al més enllà amb la d'Igori i la seva difunta núvia (GV 658), els quals van conservar la seva virginitat fins a arribar a l'Hades; ara bé, és evident que els versos de l'*Antígona* són més explícits a l'hora de deixar clar que els dos joves es casaran a l'Hades.

Una altra jove que ha de sofrir una *mors immatura* i és comparada amb la núvia d'Hades és Políxena a la tragèdia *Hècuba* d'Eurípides. El relat del sacrifici de Políxena⁶⁸ a la tomba d'Aquil·les, tal com és presentat a l'*Hècuba*, difereix de la concepció tradicional de 'la núvia de la mort'. Aquil·les ja era mort abans de la captura de Troia i és el seu fantasma qui demana una part del botí, al·legant que el seu ajut havia estat necessari per a la caiguda de la ciutat: demana una esclava que, en lloc de ser enterrada amb ell, sigui assassinada sobre la seva tomba.⁶⁹ En aquest cas, Políxena és núvia d'Aquil·les, relació que, per la condició de difunt de l'heroi, passa a concebre's com un matrimoni amb Hades.⁷⁰ A més a més, al v.368 (φέγγος τόδ', Αἰδηι προστιθεῖσ' ἐμὸν δέμας) Políxena assenyala que entrega el seu cos a Hades, decidida a caminar amb pas fer cap a la mort.⁷¹ Tant Demèter com Hècuba s'envolten amb el pèplum per plorar la pèrdua de les seves filles i tractar de suportar el dolor del dol.⁷² Hècuba, quan es disposa a banyar i preparar el cadàver de Políxena, diu que la seva filla és una núvia sense noccs i una verge casada (v.612 νύμφην τ' ἄνυμφον παρθένον τ' ἀπάρθενον).⁷³ Es pot veure aquí novament com noccs i mort s'entremesclen a l'imaginari grec.

⁶⁷ Segons Rehm (1994: 55), "In more northerly parts of the world in later times it was a matter of sporadic local custom to marry the dead, to draw up a marriage contract between a dead boy and a girl so that they could be happy together below; and the Romans sometimes provided a dead woman for every ten dead soldiers as a camp-follower in the underworld".

⁶⁸ Existeixen recipients funeraris on es representen les morts d'Ifigenia i de Políxena (Rehm 1994: 35).

⁶⁹ Rose (1925: 238-239).

⁷⁰ Morenilla Talens (2014: 7).

⁷¹ Cal subratllar que a la tragèdia *Hècuba* serà la mare i no pas la filla (que serà sacrificada) qui pregui per la salvació de la jove.

⁷² Loraux (1990: 57).

⁷³ Rehm (1994: 167 nota 34). Un altre bon exemple de la relació entre matrimoni i mort és l'*Alceste* d'Eurípides, ja que Alceste, sacrificant-se pel seu marit, es guanya unes segones noccs; ara bé, Alceste no s'identifica com a núvia d'Hades. A la *Medea* d'Eurípides també trobem alguna referència a Hades quan es tracta la mort de Glauce; als vv.980-3 es diu que ella es col·loca Hades al cap (Hades com a sinònim de la corona que li ha regalat Medea i li causarà la mort) i als vv.1234-1235 s'anuncia que Glauce marxarà cap a l'Hades per culpa de les seves noccs amb Jàson. Això sí, en cap moment Glauce és anomenada 'núvia d'Hades'. Per la seva part, Cassandra a *Troianes* demana un epitalami pel seu futur casament amb Agamèmnon, casament que finalment serà un sacrifici, ja que no acabarà en l'engendrament de fills, sinó en esterilitat i mort; amb tot i això, Cassandra tampoc és anomenada 'núvia d'Hades' a la tragèdia esmentada (Foley 1985: 87-88). Per a més exemples, cf. Foley (*op. cit.*: 88-89).

LA JOVE QUE PATEIX UNA MORS IMMATURA COM LA NÚVIA D’HADES A L’EPIGRAFIA GREGA

Persèfone no apareix als epitafis –ni a les *lamellae aureae*– fins al s.IV a.n.e., textos on la figura de la sobirana del més enllà era fonamental i sobrepassa els límits dels seus papers mítics habituals, tant el de la donzella raptada, filla de Demèter, com el de l’esposa d’Hades.⁷⁴

Les referències al destí de l'ànima del difunt no apareixen a l’epigrafia grega fins al s.IV a.n.e. i és precisament en aquest moment quan Persèfone fa la seva aparició als epitafis grecs; més concretament, és possible trobar l’expressió Φερσεφόνης θάλαμος, jaç de Persèfone, documentada per primer cop en aquest segle.⁷⁵ Ara bé, el nom d’Hades ja apareixia als epitafis grecs al s.V a.n.e. A més, la invocació a Persèfone als epitafis grecs del s.IV a.n.e. és exclusiva d’Atenes i per a epitafis de dones.⁷⁶ A l’Atenes d’aquesta època s’ha trobat documentació epigràfica on, a més d’aparèixer la deessa, es parla del jaç de Persèfone com el lloc comú on acabaran tots (πάνδεκτον, κοινὸν πᾶσιν), no sols les dones que moren sense casar i passen a ser les núvies d’Hades.⁷⁷ Convé tindre present aquesta informació per tal d’entendre el desenvolupament d’aquest tòpic en l’epigrafia dels segles posteriors. De tant en tant és possible trobar un epitafi literari dedicat a un jove on es diu que aquest està casat amb Persèfone,⁷⁸ però no s’estudiarà aquest aspecte al present document, ja que, com s’ha dit, aquí es tractaran únicament laments per una mort prematura d’una noia jove.

Ara bé, tot i que no es pot trobar la figura de Persèfone als epitafis per una *mors immatura* d’època arcaica, la figura de la jove morta prematurament com a núvia d’Hades sí que és present almenys al s.VI a.n.e., ja que s’ha conservat l’epitafi de Frasiclea (GV 68),⁷⁹ una jove que mor abans de contreure matrimoni. Aquest epitafi és la base d’una κόρη arcaica, que faria la funció de substitut figurat de la jove difunta.⁸⁰ La noia representada a l’estàtua sembla que porti un collar fet de magrana i també una flor a la mà, elements que remetien a la imatge de Persèfone com a núvia d’Hades. Convé subratllar que la magrana, les llavors de la qual Hades obliga a menjar a Persèfone, està present a l’imaginari grec del

⁷⁴ González González (2014: 323).

⁷⁵ González González (2014: 325) esmenta que Tsagalis dedica tot un capítol a aquest tema a Tsagalis (2008: 86-134). Ara bé, com cap dels epitafis que hem seleccionat pertanyen al s.IV a.n.e., no insistirem més. Remetem al llibre de Tsagalis per a les persones interessades en els epígrames funeraris àtics del segle IV a.n.e.

⁷⁶ Com ara, IG II² 6551 o IG II² 7873.

⁷⁷ González González (2014: 325-326).

⁷⁸ Rose (1925: 238 nota 3) proposa el passatge *Anth. Gr.* VII 507b, 508 com a exemple. Vegeu també el que s’ha dit a la nota 41 respecte del matrimoni amb les Keres del jove que mor de manera prematura.

⁷⁹ Σῆμα Φρασικλείας | κόρη κεκλήσομαι | αἰεὶ, / ἀντὶ γάμου | παρὰ θεῶν τοῦτο | λαχοῦσ’ ὄνομα. “Tomba de Frasiclea. Seré anomenada sempre donzella, en lloc d’una boda de part dels déus vaig obtenir per sort aquest nom”.

⁸⁰ Vernant (1989: 31).

matrimoni, car representa la fertilitat i recorda l'antic ritual matrimonial en el qual s'entregava a la núvia una fruita i nous, que havia d'empassar-se quan arribés a la llar del marit.⁸¹ A més de l'estàtua de Frasiclea, l'anomenada 'deessa de Berlín' també representa una κόρη arcaica abillada amb ornaments propis de la representació de Persèfone en qualitat de núvia d'Hades, tot i que en aquesta no hi apareix cap inscripció.⁸²

Tot seguit, es mostren dos exemples d'epigrammes funeraris conservats només epigràficament on es lamenta la *mors immatura* d'una jove i es fa referència a ella com si fos la núvia d'Hades.⁸³ La raó per la qual s'han escollit dos *carmina epigraphica* d'èpoques més tardanes és mostrar com el tòpic de la núvia d'Hades ha perdurat al llarg dels segles en la cultura grecolatina.⁸⁴

1 GV 1989 (II-I a.n.e., Panticapeu). Epitafi de la jove Teòfila.

Θεοφίλη Ἐκαταίου, | χαῖρε.

Θειοφίλην με θύγατρα μινυνθαδίην Ἐκαταίου
ἐμνώοντο γάμωι παρθένον ἠίθειοι
ἔφθασε δ' ἀρπάξας Αἰδης, ἠράσσατο γάρ μευ,
Φερσεφόνας ἐσιδῶν κρέσσονα Φερσεφόναν.

καὶ γράμμα πέτρης ἐκγλυφὲν στηλίτιδος 5
κόρην δακρῦει Θεοφίλην Σινωπίδα,
τὰς μελλονύμφους ἧς πατὴρ δαιδουχίας
Ἐκαταῖος Αἰδηὶ καὶ οὐ γάμωι συνάρμοσεν.

Παρθένε Θειοφίλα, σὲ μὲν οὐ γάμος, ἀλλ' ἀδιάυλος 10
χῶρος ἔχει, νύμφη δ' οὐκέτι Μηνοφίλου,
[ἀ]λλὰ Κόρης σύλλεκτρος· ὁ δὲ σπείρας Ἐκαταῖος
οὔνομα δυστήνου μῦνον ἔχει φθιμένης,
[μ]ορφὰν δ' ἐν πέτραι λεύσσει σέο, τὰς δ' ἀτελέστους
ἐλπίδας οὐχ ὅσῃ Μοῖρα κατεχθόνισεν.

τὴν κάλλος ζηλωτὸν ἐνὶ θνατοῖσι λαχοῦσαν 15
Θειοφίλην, Μουσῶν τὴν δεκάτην, Χάριτα
πρὸς γάμον ὠραίαν, τὴν σωφροσύνης ὑπόδειγμα,
οὐκ Αἰδας ζοφεραῖς ἀμφέβαλεν παλάμαις,

⁸¹ DeBloois (1997: 257). Per a bibliografia relacionada, vegeu DeBloois (*op. cit.*: 262 nota 35).

⁸² Per a més informació pel que fa a les imatges als monuments arcaics, vegeu Sourvinou-Inwood (1995: 217-278), especialment les pp.247-250, dedicades a l'estudi de l'epitafi de Frasiclea i de la 'deessa de Berlín'.

⁸³ Som conscients que existeixen més epigrammes funeraris conservats només epigràficament dedicats a una noia que ha patit una mort prematura on és comparada amb la núvia d'Hades. No obstant això, per raons d'espai, aquí sols oferim dos exemples. Alhora, cal dir que en aquests dos epitafis trobem altres motius i termes habituals als epigrammes funeraris en honor a un mort prematur, però, també per motius d'espai, no seran comentats. Per a més informació, vegeu les notes 3-25.

⁸⁴ Per a més detalls, vegeu allò que s'ha dit uns paràgrafs enrere.

Πλούτων δ’ εἰς θαλάμους τὰ γαμήλια λαμπάδι φέγγη
 ἄψε, ποθεινοτάτην δεξάμενος γαμέτιν. 20
 [ὦ γ]ονέες, θρήνων νῦν λήξατε, παύετ’ ὀδυρμῶν·
 Θειοφίλη λέκτρων ἀθανάτων ἔτυχεν.

“Teòfila, filla d’Hecateu, adéu.

A mi, Teòfila, la filla d’Hecateu que va viure per poc temps, la donzella, em pretenien els joves fadrins com a muller. Però Hades va arribar abans i em va raptar, ja que s’havia enamorat de mi en veure que jo era una Persèfone millor que Persèfone”.

“Fins i tot la inscripció gravada en una estela de pedra plora per la jove Teòfila de Sinope, a qui el seu pare Hecateu va haver d’arranjar les teies del ritual de les noces per a Hades i no per a les seves nocés”.

“Jove Teòfila, no tens un matrimoni, sinó un lloc d’on no pots tornar. Ja no ets la núvia de Menòfil: amb Core comparteixes el llit. Qui t’engendrà, Hecateu, després de la teva mort només conserva de tu, infortunada, el teu nom i contempla la teva imatge en la pedra, car la Moira, que no té pietat, ha sepultat sota terra les seves esperances sense complir”.

“A Teòfila, que va obtenir una bellesa digna d’admiració entre els mortals, la dècima de les Muses, encantadora Gràcia per al seu matrimoni, model de templança, no l’ha capturat Hades amb les seves lúgubres mans, sinó Plutó, que amb la flama ha encès les torxes nupcials al tàlem per tal de rebre’t com la muller més cobejada. Progenitors, cesseu els vostres laments fúnebres, atureu els planys: Teòfila ha aconseguit un llit immortal.”

En aquest epitafi dedicat a la jove Teòfila es poden llegir fins a quatre cops referències a la jove com a núvia d’Hades. Als vv.3-4 (primer epigrama) es diu que Hades va ser més ràpid que els joves que la pretenien i la va raptar, atès que el déu la considerava una muller fins i tot millor que Persèfone; ara bé, això no vol dir que Hades substituís Persèfone per Teòfila. Resulta rellevant que el verb emprat per indicar que Hades s’ha apoderat de Teòfila sigui ἀρπάζω (v.3 ἀρπάξας), ja que és precisament el verb emprat a l’*Himne a Demèter* amb connotacions violentes; aquesta imatge s’hauria d’entendre com ‘matrimoni per segrest’ o ‘matrimoni per sostracció’.⁸⁵ Més endavant, als vv.7-8 (segon epigrama) es diu que el pare de la difunta va haver d’arranjar les torxes nupcials per al casament de la seva filla amb Hades, no pas amb un mortal (allò que li pertocaria si Teòfila hagués tingut una vida ‘normal’); així doncs, veiem, per una part, la figura del pare que entrega –no voluntàriament– en matrimoni la seva filla a Hades i, per altra banda, la presència de les teies, emprades tant per a nocés com per a funerals a l’antiga Grècia. El tercer cop que apareix la referència a Teòfila com a núvia d’Hades –aquest cop de manera menys directa– és al v.11 (tercer epigrama): la jove comparteix el jaç amb Core⁸⁶, és a dir, és al llit d’Hades juntament amb Persèfone. Finalment, als vv.18-20 (quart epigrama) es troba la

⁸⁵ DeBloois (1997: 246, 251 i 254).

⁸⁶ Vegeu el que hem assenyalat respecte de la denominació ‘Core’ a la p.5.

quarta referència, que, aquest cop, té més aviat una intenció consolatòria, ja que es llegeix que Teòfila no ha estat arrabassada per Hades (déu que posa al damunt dels mortals les seves lúgubres mans), sinó que Plutó ha encès les torxes nupcials i l'ha acollit com la muller més cobejada (amb cura, el déu espera rebre Teòfila).

En altres paraules, els tres primers epigrammes d'aquest epitafi mostren el motiu de la núvia d'Hades com una imatge desoladora (Hades ha raptat Teòfila o el pare ha hagut d'entregar, en contra de la seva voluntat, la seva filla a Hades en condició de núvia), mentre que al quart epigrama es presenta com una *consolatio*: Teòfila no és núvia d'Hades (faceta negativa del déu), sinó de Plutó (faceta positiva del déu o denominació eufemística⁸⁷ d'aquest), el qual és descrit amb termes més amables que el primer (Plutó rep Teòfila; Hades la captura).

2 GV 658 (III-IV d.n.e.? Roma). Epitafi del jove Igori, la promesa del qual va morir abans que ell.

Ἰγορίοιο τάφος νεοπενθέος· ὦ τάφος, ἰ ὄσσην
 συνκλήσας ἀρετῆς εὐκλεΐην ἰ κατέχεις·
 οὐκ ἴδρις τραγικῆς μούσης, ἰ οὐκ εὐλυρος ἀνήρ
 οὐδ' ἐπέων ῥητῆρ ἰ ἄξια σεῖο φράσει,
 οἴος ἔφυς πρᾶπίδας, ἰ οἴος χρόας, οἴος ιούλους, 5
 ὄσσων θ' ὥς ἰ πρέσβυς κοῦρος ἐὼν κράτεες.
 νύμφην δ', ἥ[ν σ]οι ἐγὼ θεῖος τεὸς ἔτρεφον οἶω,
 τλήμονα νυμφεύσων ἥρπασε πρόσθ' Αἴδης,
 οὐδὲ ἰ γάμων ὑμέναιον ἀείσαμεν, ἀλλ' ἄρα μοῦνοι ἰ
 παρθενίην ἐρατὴν σώσατ' ἕως Αἴδου. 10

“Tomba d'Igori, recent causa de dol. Sepultura, quanta virtut i glòria retens tancades amb tu! Cap expert en la musa tràgica, cap home expert en la lira, cap orador de poemes podria pronunciar lloances dignes de tu: amb quina intel·ligència vas néixer, quina pell, quin borriçol juvenil i de quina manera, tot i ser jove, prevalies sobre els ancians! I a la teva infortunada núvia, la qual jo, el teu oncle, vaig nodrir exclusivament per a tu, Hades ja la va segrestar per fer d'ella la seva núvia; no poguérem entonar un himeneu en ocasió de les noces, sinó que, en realitat, els dos sols heu conservat la vostra estimada virginitat fins a arribar a l'Hades”.

En aquest cas es pot observar que la persona que és comparada amb la núvia d'Hades no és pas el difunt al qual es dedica l'epitafi, sinó la seva núvia, que va morir abans que ell. Així doncs, es tracta d'una parella de joves que moriren de manera prematura. Als vv.7-8 es lamenta que la núvia d'Igori, la qual va criar el seu oncle 'exclusivament per a ell', fos segrestada per Hades perquè el déu volia fer d'ella la seva esposa. Novament és emprat el verb ἀρπάζω (v.8 ἥρπασε) per indicar que Hades s'ha apropiat de la jove, el mateix verb usat a l'*Himne a Demèter*.⁸⁸

⁸⁷ Vegeu Pl. Cra. 403a-e.

⁸⁸ Vegeu allò que s'ha dit a la p.15.

Per altra banda, existeix un conjunt d’epigrames funeraris en honor a una persona que pateix una *mors immatura* on apareix de manera menys directa el motiu del matrimoni amb Hades. ICr II 50 (I d.n.e., Naxos) és un epitafi dedicat a la jove Rado, que va morir de manera prematura. Al v.5 es conta que Hades, qualificat de maligne i infaust, la va raptar (ἀπενόσφισε), fet que va dissipar les esperances que els seus progenitors havien dipositat en ella; el text es tanca amb la següent descripció: “amb els ornaments amb què anava a engalanar-me el dia de les meves noces, amb aquests [ornaments] vaig marxar cap a l’Hades”⁸⁹ (vv.7b-8). També trobem reminiscències al tòpic de la núvia d’Hades a GV 1594 (II d.n.e., Beroia), l’epitafi de la jove Partènope que va patir una *mors immatura*; aquí es pot llegir el següent: “A la preciosíssima Partènope, que tenia una disposició magnífica, l’ha acollit Persèfone al país dels pietosos” (vv.1-2), “oh Enveja i Plutó! T’acabes d’emportar com a botí una flor d’or i has devastat les excel·lents esperances dels seus progenitors” (vv.3-4) i “ara, Hades, la retens exclusivament per a tu” (v.10). Així doncs, es pot veure com aquí el matrimoni amb Hades es considera quelcom desesperançador, però la figura de Persèfone, que acull la difunta, és presentada de manera més amable. A banda d’aquest, a GV 1944 (II-III d.n.e., Frígia), un epitafi format per tres epigrames en honor a dues joves que van patir una mort prematura, s’assenyala que un mateix marit va voler esposar-se amb les dues; es pot sobreentendre que aquest marit és Hades (v.7). Per altra banda, a GV 1483 (II-III d.n.e., Capadòcia) es llegeix que la jove que ha mort prematurament ha marxat a l’Hades i ha deixat com a regal a la seva mare unes noces, que podrien interpretar-se com el casament de la jove amb Hades (vv.5-6).

CONCLUSIONS

Cal insistir que existeix un bagatge de motius i paraules que es repeteixen als laments per una *mors immatura*, tal com s’ha dit a la introducció. Si s’estudia aquest tipus de plany, s’ha de tenir present que la imatge de la núvia d’Hades no és en absolut exclusiva de la tragèdia grega ni dels *carmina epigraphica*. Per exemple, una significativa quantitat d’epitafis literaris defineixen la mort d’una noia abans del seu matrimoni com si fos el seu casament (*Anth. Gr.* VII 182, 183, 185, 188, 492, 547 *apud* Rose 1925: 238 nota 2 i Blake Tyrrell 1999: 152).

En definitiva, tot i que és evident que, a l’imaginari atenès, una jove que moria sense haver contret matrimoni i sense engendrar fills era concebuda com la núvia d’Hades, aquest matrimoni no era efectiu més enllà del pla mític,⁹⁰ car la jove no adquiria el rang d’esposa del déu de la mort ni substituïa Persèfone. En altres paraules, en epigrafia, aquesta expressió normalment era emprada a manera de *consolatio* per tal de minvar el dolor que havia causat la seva mort als familiars; això sí, també es podia emprar per remarcar que la jove havia d’haver contret matrimoni amb un mortal (matrimoni fèrtil) i no pas amb el déu dels

⁸⁹ Vegeu allò que s’ha dit a la p.7 al voltant del fet de vestir la jove difunta com si fos una núvia.

⁹⁰ Blake Tyrrell (1999: 152).

infernus (matrimoni estèril). A la tragèdia, però, no trobem aquesta intenció consolatòria quan apareix el motiu de la núvia d'Hades, ja que normalment es fa servir volent emfasitzar el patetisme de l'escena. Ara bé, sigui com sigui, d'aquest matrimoni amb Hades (mític) mai no en podran sorgir descendents, atès que el casament amb el déu de la mort implica la no-procreació. Aquesta perspectiva sí que és comuna tant pel que fa a la tragèdia com a l'epigrafia.

BIBLIOGRAFIA

- Ant. Gr. = *Anthologia Graeca*, ed. H. BECKBY, Munich 1968.
- BLAKE TYRRELL, WM. (1999), "Antigone's Unnoticed Rite of Passage", en *Rites of Passage in Ancient Greece: Literature, Religion, Society*, PADILLA, M. W. (ed.), vol. 43 (1), London-Toronto, Associated University Presses, 148-157.
- BURNET, J. [ed. (1967²)], *Platonis opera*, vol.1, Oxford, Clarendon Press.
- CEG = *Carmina Epigraphica Graeca saeculi IV a. Chr. n.* (CEG 2), ed. P. A. HANSEN, Berlin-New York 1989.
- COLLARD, C. I MORWOOD, J. (2017), *Euripides. Iphigenia at Aulis, Volume 1: Introduction, Text and Translation*, Liverpool, Aris and Phillips Classical Texts.
- DEBLOOIS, N. (1997), "Rape, Marriage, or Death? Gender Perspective in the Homeric Hymn to Demeter", *Philological Quarterly*, 76 (3), 245-262.
- DIGGLE, J. [ed. (1987)], *Euripidis fabulae. Tomus I*, Oxford, Clarendon Press.
- DIGGLE, J. [ed. (1987)], *Euripidis fabulae. Tomus II*, Oxford, Clarendon Press.
- FOLEY, H. P. (1982), "Marriage and Sacrifice in Euripides: *Iphigeneia in Aulis*", *Arethusa*, 15 (1), 159-180.
- FOLEY, H. P. (1985), *Ritual irony. Poetry and Sacrifice in Euripides*, London, Cornell University Press.
- FOLEY, H. P. (1994), *The Homeric Hymn to Demeter. Translation, Commentary, and Interpretative Essays*, Princeton, Princeton University Press.
- GONZÁLEZ GONZÁLEZ, M. (2014), "Soberana del Hades. Perséfone en la epigrafía funeraria y en las laminas aureas", *Humanitas*, 66, 323-347.
- GV = *Griechische Vers-Inschriften. Bänden I und II*, ed. W. PEEK, Berlin 1955.
- ICr II = *Inscriptiones Creticae. Vol.2*, ed. M. GUARDUCCI, Roma 1939.
- IG IP² = *Inscriptiones Graecae II et III. Inscriptiones Atticae Euclidis anno posterioris. Pars III,2*, ed. J. KIRCHNER, Berlin 1940.
- IG V,1 = *Inscriptiones Graecae V, 1. Inscriptiones Laconiae et Messeniae*, ed. W. KOLBE, Berlin 1913.
- IG X,2 1 = *Inscriptiones Graecae, X: Inscriptiones Epiri, Macedoniae, Thraciae, Scythiae. Pars II, fasc.1: Inscriptiones Thessalonicae et viciniae*, ed. C. EDSON, Berlin 1972.
- IG XIV = *Inscriptiones Graecae XIV. Inscriptiones Siciliae et Italiae, additis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus*, ed. G. KAIBEL, Berlin 1890.
- LLOYD-JONES, H. – WILSON, N. G. [eds. (1990)], *Sophoclis fabulae*, Oxford, Clarendon Press.
- LORAU, N. (1990), *Les mères en deuil*, Paris, Éditions du Seuil, (trad. de ANA IRIARTE, *Madres en duelo*, Madrid, Abada Editores, 2004).
- MORENILLA TALENS, C. (2014), "Ecos ovidianos en una adaptación de Eurípides: *Hécuba triste* de Pérez de Oliva", *Synthesis*, 21, 1-21.
- MUÑOZ MARTÍNEZ, S. (2018), "Experiencia de la *mors immatura* según la epigrafía y la tragedia griegas", *Tycho*, 6, 75-96.

- REHM, R. (1994), *Marriage to Death: the conflation of weddings and funeral rituals in Greek Tragedy*, Princeton, Princeton University Press.
- ROSE, H. J. (1925), “The Bride of Hades”, *Classical Philology*, 20 (3), 238-242.
- SEG = *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Vol.38, eds. H. W. PLEKET – R. S. STROUD, Amsterdam 1988.
- SOURVINOU-INWOOD, C. (1995), *‘Reading’ Greek Death. To the End of the Classical Period*, Berlin-New York, Clarendon Press.
- SPIRO, F. [ed. (1967²)], *Pausaniae Graeciae descriptio*, 3 vols., Leipzig, Teubner.
- TSAGALIS, C. C. (2008), *Inscribing Sorrow: Fourth-Century Attic Funerary Epigrams*, Berlin-New York, de Gruyter.
- VÉRILHAC, A. M. (1978), ΠΑΙΔΕΣ ΑΩΠΟΙ. *Poésie funéraire. Vol.I*, Αθήναι, Γραφείον δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών.
- VERMEULE, E. (1979), *Aspects of death in early Greek art and poetry*, California, University of California Press.
- VERNANT, J. P. (1989), *L’individu, la mort, l’amour: soi-même et l’autre en Grèce ancienne*, Paris, Gallimard (trad. de JAVIER PALACIO, *El individuo, la muerte y el amor en la antigua Grecia*, Barcelona, Ediciones Paidós Ibérica).

L'EPITAFIO' DI ARGO. OSSERVAZIONI SUL LESSICO FUNERARIO IN HOM. OD. 17.291-327

ALICE FRANCESCHINI
PhD Università Ca' Foscari di Venezia
alicefranceschini@alice.it

RIASSUNTO

Il contributo formula alcune riflessioni sul rapporto tra linguaggio omerico ed epigrammatico in Hom. *Od.* 17.291-327, l'episodio del riconoscimento di Odisseo da parte del cane Argo. Nei luoghi analizzati, la dizione omerica sembra essere debitrice di tradizionali formulari espressivi funerari e influenzare a sua volta alcuni carmi epigrafici di epoca successiva. Un'attenzione particolare viene dedicata a due passaggi significativi. Al v. 312 il cane è presentato come il *sema* vivente del padrone, mentre riguardo ai vv. 326-327 si avanza l'ipotesi che potessero essere percepiti dai fruitori come un 'epitafio orale' di Argo: vi si riconoscono un uso del verbo ἰδεῖν simile a quello reperibile in numerosi epigrammi funerari e altri elementi tematici e formali caratteristici delle iscrizioni tombali, analizzati nello studio.

PAROLE CHIAVE: Odissea, Omero, epica, epigramma, epitafio, linguaggio funerario.

THE 'EPITAPH' OF ARGOS. NOTES ABOUT FUNERARY LANGUAGE IN HOM. OD. 17.291-327

ABSTRACT

This paper offers an analysis of some passages in Hom. *Od.* 17.291-327 and a comparison with funerary language. The dog Argos seems to be the living *sema* of Odysseus and triggers his memory. Two verses in which its death is described contain epigrammatic expressions, in particular an interesting use of the verb ἰδεῖν, and therefore they can be considered the 'oral epitaph' of Argos.

KEYWORDS: Odyssey, Homer, epic, epigram, epitaph, funerary language.

INTRODUZIONE

Numerosi studi hanno recentemente trattato il rapporto tra la dizione omerica e il linguaggio epigrammatico. È opportuno ricordare, in particolare, che in *Il.* 7.89-90 è stato individuato un vero e proprio 'epitafio orale' dedicato a un ignoto eroe destinato a essere ucciso da Ettore, al quale vanno aggiunti ulteriori 'epigrammi' contenuti in altri luoghi dell'*Iliade*; viceversa, nei carmi iscrizionali è stata riscontrata una marcata presenza di espressioni epiche sin dagli esemplari più antichi.¹ In questa sede verranno proposte alcune osservazioni sull'episodio

¹ Sugli 'epigrammi' contenuti in Omero (*Il.* 3.156-158, 3.178-180, 3.200-202, 6.460 s., 7.89 s.) vd. in partic. Petrovic (2016: 47 s.) e Strauss Clay (2016: 189). Sul rapporto tra epica ed epigramma si

dell'incontro tra Odisseo e il cane Argo (*Od.* 17.291-327): determinati luoghi possono essere confrontati con il lessico funerario, rivelando significativi elementi di continuità e corrispondenze. Senza pretese di esaustività, si mostreranno le più rilevanti riprese negli epigrammi e i punti in cui specifici sintagmi del linguaggio tradizionale del lutto sembrano essere confluiti nella composizione omerica.² Per il confronto con i testi epigrammatici si prenderanno in considerazione specialmente gli epitimbi iscrizionali dell'età arcaica e classica sino ai componimenti attici del IV secolo a.C., con qualche sguardo alla produzione più tarda e ad altri generi letterari.

Riportiamo di seguito nel loro contesto, evidenziandoli, i versi che saranno oggetto di analisi.

ἄν δὲ κύων κεφαλὴν τε καὶ οὐατα κείμενος ἔσχεν, 291

Ἄργος, Ὀδυσσῆος ταλασίφρονος, ὃν ῥά ποτ' αὐτός
θρέψε μὲν, οὐδ' ἀπόνητο, πάρος δ' εἰς Ἴλιον ἰρήν
ᾤχετο. τὸν δὲ πάροιθεν ἀγίνεσκον νέοι ἄνδρες
αἴγας ἐπ' ἀγροτέρας ἠδὲ πρόκας ἠδὲ λαγμούς. 295

[...]

ἐνθα κύων κεῖτ' Ἄργος ἐνίπλειος κυνοραιστέων. 300

δὴ τότε γ', ὡς ἐνόησεν Ὀδυσσέα ἐγγύς ἐόντα,
οὐρῆ μὲν ῥ' ὃ γ' ἔσηνε καὶ οὐατα κάββαλεν ἄμφω,
ἄσσον δ' οὐκέτ' ἔπειτα δυνήσατο οἴο ἄνακτος
ἐλθέμεν· αὐτὰρ ὁ νόσφιν ἰδὼν ἀπομόρξατο δάκρυ,
ῥεῖα λαθὼν Εὐμαιῶν, ἄφαρ δ' ἐρεεῖνετο μύθῳ 305
«Εὐμαί', ἦ μάλα θαῦμα κύων ὅδε κεῖτ' ἐνὶ κόπρῳ».

[...]

τὸν δ' ἀπαμειβόμενος προσέφησ, Εὐμαίε συβῶτα· 311

«καὶ λίην ἀνδρός γε κύων ὅδε τῆλε θανόντος
εἰ τοῖόςδ' εἶη ἡμὲν δέμας ἠδὲ καὶ ἔργα,
οἷόν μιν Τροίηνδε κιὼν κατέλειπεν Ὀδυσσεύς,
αἰψά κε θηήσαιο ἰδὼν ταχυτήτα καὶ ἀλκήν. 315
οὐ μὲν γὰρ τι φύγεσκε βαθείης βένθεσιν ὕλης
κνώδαλον, ὅττι δίοιτο· καὶ ἴχνεσι γὰρ περιήδη.

νῦν δ' ἔχεται κακότητι, ἄναξ δέ οἱ ἄλλοθι πάτρης
ᾤλετο, τὸν δὲ γυναῖκες ἀκηδέες οὐ κομέουσι».

[...]

Ἄργον δ' αὖ κατὰ μοῖρ' ἔλαβεν μέλανος θανάτοιο, 326

vedano anche, tra i numerosi contributi, Friedländer-Hoffleit (1948), Di Tillio (1969), Ecker (1990), Tsagalis (2008), Garulli (2012), Muth-Petrovic (2013: 299-306), Koukouzika (2016: 139 s.), Strauss Clay (2016).

² Si estenda anche a questi passi quanto osserva Scodel (1992: 60 s.) riguardo a *Il.* 7.89 s.: «both the Homeric passages and the epitaph depend on what people actually say when looking at a monument. There are a limited number of ways this speech can be stylized, and epic and epitaph have selected a similar form. [...] If epic readily borrows the formulae of epitaph, epitaph so readily borrows the language of epic».

ἀντίκ' ἰδόντ' Ὀδυσῆα ἐεικοστῶ ἐνιαυτῶ.

IL SEMA DI ODISSEO

Il passo contiene alcuni riferimenti alla presunta scomparsa di Odisseo, per poi descrivere la fine dello stesso Argo. Un primo luogo significativo è costituito dalla risposta di Eumeo all'ospite non ancora riconosciuto (v. 312), dalla quale si deduce che la condizione del vecchio cane, trascurato e dimenticato da tutti, rievoca immediatamente l'assenza del padrone, creduto ormai morto in un luogo remoto:

καὶ λίην ἀνδρὸς γε κύων ὄδε τῆλε θανόντος.

“Questo è il cane di un uomo morto lontano.”

Il verso, in cui è sufficiente sostituire κύων con uno dei vari termini impiegati per designare la sepoltura, ha la struttura di un epitafio. Si possono confrontare, a titolo esemplificativo, alcuni versi tratti dagli epigrammi attici del VI secolo.³ In CEG 50.1, oltre al participio θανόντι a fine verso e alla consueta espressione con il deittico σῆμα τόδε, va notato in particolare il verbo θεῖκε, che condivide con il τῆλε omerico la posizione metrica e una marcata assonanza.

CEG 14.1 Χαίρεδέμο τόδε σῆμα πατέρ ἔστε[σε θ]ανόντος

CEG 27.1 στῆθι καὶ οἰκτιρον Κροῖσο παρὰ σῆμα θανόντος

CEG 50.1 [σ]ῆμα τόδε, Χσενόφαντε, πατέρ σοῦ θεῖκε θανόντι

CEG 51.1 οἰκτιροῦν προσοροῦν παιδὸς τόδε σῆμα θανόντος.

Per trarre un'interpretazione del verso omerico è utile tornare anche al già citato 'epitafio orale' del VII libro dell'*Iliade* (vv. 89 s.):⁴

*ἀνδρὸς μὲν τόδε σῆμα πάλαι κατατεθνηῶτος,
ὄν ποτ' ἀριστεύοντα κατέκτανε φαίδιμος Ἔκτωρ.*

“Questa è la tomba di un uomo morto nei tempi antichi,
che un giorno, mentre primeggiava in battaglia, lo splendido Ettore uccise.”

Il primo esametro gravita attorno al sintagma τόδε σῆμα, ai lati del quale, a inizio e fine esametro, è disposto il genitivo ἀνδρὸς... κατατεθνηῶτος secondo la costruzione «questa è la tomba di X» (o «io sono la tomba di X»); il nesso costituito dal sostantivo, dal deittico e dal genitivo della persona cui l'oggetto appartiene è poi ampliato da una relativa che ne descrive le caratteristiche (ὄν... Ἔκτωρ). L'ἀνήρ rimane anonimo in quanto ancora non se ne conosce l'identità,

³ Altri esempi in Di Tillio (1969: 50-55, 66-68, 71).

⁴ Tale definizione è di De Jong (1987: 77), mentre Scodel (1992: 59) parla di 'anti-epitafio'; su questo passo, tra i numerosi studi, segnaliamo anche Nagy (1979: 28, 341), Svenbro (1991: 53 s.), Létoublon (1995: 8 s.), Spina (2000: 52 s.), Bing (2002: 49 s.), Camerotto (2009: 219 s.), Petrovic (2016: 48-54), Strauss Clay (2016).

mentre il nome che risuona è quello di Ettore, l'eroe che lo ucciderà e di cui verrà ricordato il *kleos* immortale.⁵

A questo passo ne è stato accostato un altro, tratto dalla scena del commiato tra Ettore e Andromaca e che potrebbe anche essere letto come l'epigramma composto dall'eroe per la sposa (*Il.* 6.460 s.):

Ἐκτορος ἦδε γυνή ὃς ἀριστεύεσκε μάχεσθαι

Τρώων ἵπποδάμων ὅτε Ἴλιον ἀμφεμάχοντο.

“Questa è la sposa di Ettore, che era il primo in battaglia tra i Troiani domatori di cavalli, quando combattevano per Ilio.”

La struttura è analoga: vi si individuano il nesso formato dal sostantivo e dal deittico (ἦδε γυνή) e il genitivo dell'uomo cui appartiene la sposa (Ἐκτορος) esteso dalla relativa (ὃς ἀριστεύεσκε μάχεσθαι...).⁶ Andromaca prigioniera in terra straniera sarà, nel futuro immaginato dallo sposo, il monumento vivente di Ettore stesso, che grazie a lei verrà rievocato come il migliore campione troiano da tutti coloro che la vedranno e la riconosceranno. Anche in questo caso a essere direttamente celebrata non è la donna, di cui non viene esplicitamente menzionato il nome, ma l'eroe, la cui memoria verrà da lei preservata.⁷

Alla luce di questi due luoghi si potrebbe affermare che anche Argo, in *Od.* 17.312, funge da *sema* di Odisseo: chi lo vede non può che associarlo al padrone che è perito lontano.⁸ Dal punto di vista formale, i due termini maggiormente evidenziati, nella conclusione degli emistichi, sono ἀνδρός e θανόντος, ossia

⁵ Sourvinou-Inwood (1995: 147-151), Derderian (2001: 72 s.). Sulla struttura «questa è la tomba di X» vd. altri esempi in Peek (1955), *GVI* 52-136 e gli studi di Ecker (1990: 41-110), Svenbro (1991: 32-42). Per la costruzione della relativa che amplia le informazioni sul proprietario della tomba vd. Day (1989: 18 s.), Derderian (2001: 130), Tsagalis (2008: 225-233), Bowie (2010: 337).

Per la funzione del *sema* e il legame con il *kleos* vd. Svenbro (1991: 53 s.), Sourvinou-Inwood (1995: 109-147), Foley (1999: 1-5) sulla sua definizione come simbolo che rimanda a qualcosa di nascosto, Derderian (2001: 49-52), Foley (2002: 76 s.) sull'importanza del suo significato, Nagy (2005: 86), Camerotto (2009: 214-220). Cf. anche *Il.* 23.331 ἦ τευ σῆμα βροτοῖο πάλαι κατατεθνηῶτος: Sourvinou-Inwood (1995: 133), Strauss Clay (2016: 191).

⁶ Cf. la medesima struttura anche in *Od.* 16.207 s. αὐτὰρ τοι τόδε ἔργον Ἀθηναίης ἀγγελίης, / ἦ τέ με τοῖον ἔθηκεν ὅπως ἐθέλει...

⁷ Scodel (1992: 59, 65), Petrovic (2016: 54-57), che definisce Andromaca il «leaving memorial» e il «living female *mnema*» del valore di Ettore, con ulteriore bibliografia, Strauss Clay (2016: 187 s.).

⁸ Cf. Steiner (2010: 121): «Argus may be seen as a surrogate for his master». Cf. quanto Svenbro (1991: 69) osserva riguardo a Telemaco, il cui nome racchiude le azioni peculiari di Odisseo: egli «rimane ad Itaca come uno *mnema*, rammentando a tutti quello che fa suo padre».

L'«uomo morto» a cui appartiene il cane,⁹ controparte della tomba del linguaggio funerario; il suo nome verrà annunciato solo nel seguito del discorso di Eumeo.

La presunta triste sorte di Odisseo – la morte in terra straniera o in mare, tra le più paventate nel mondo antico¹⁰ – viene ripresa ai versi 318 s.:

νῦν δ' ἔχεται κακότητι, ἄναξ δέ οἱ ἄλλοθι πάτρης
ὤλετο, τὸν δὲ γυναιῖκες ἀκηδέες οὐ κομέουσι.

“Argo ora è malconcio, il suo padrone lontano dalla patria
è perito, e le donne, incuranti, non se ne occupano.”

L'espressione ἄλλοθι πάτρης / ὤλετο che descrive la fine del protagonista, altrove rintracciabile nell'*Odissea* insieme ad altre varianti (2.365 s. ...ὁ δ' ὤλετο τηλόθι πάτρης / διογενῆς Ὀδυσσεύς...),¹¹ ispirerà la poesia sepolcrale anche in età successiva quando sarà necessario commiserare un defunto morto lontano o 'per acqua'. Ne riportiamo quattro esempi, tratti dai carmi epigrafici di diverse epoche:¹²

CEG 171.1-3 (Egitto, V a.C.)

ἐνθάδ' ἄνωρος ἐὼν ἔθανον, νῦν θῆκαν δέ μ' ἑταῖροι
νόσφι τοκέ[ων]· τῆλ' ὦ πατρίδ[ο]ς ἡμετέρης
κεῖ[μ]αι ἄλαστα παθῶν ἠέλιον προλιπῶν.

“Qui, prematuro, sono morto; mi posero i compagni
lontano dai genitori; ah!, lontano dalla mia patria
giaccio, dopo aver sofferto dolori intollerabili e aver abbandonato la luce del
sole.”

CEG 173 (Olbia, V a.C.)

[--- ἔστ]ηκα, λέγω δ' ὅτι τῆλε πόλε[ως]
[--- κεῖτ]αι Λέωξος ὁ Μολπαγόρε[ω].

“... Ho posto, e dico che lontano dalla città
... giace Leosso di Molpagora”.

GVI 1334.5-6 (Corcira, II d.C.)

τηλόθι γὰρ πάτρης Βειθυνίδος ὤλεσα θυμόν

⁹ Garulli (2004: 124, n. 137), che definisce il participio aoristo di θνήσκω in clausola dell'esametro una formula epigrafica di matrice epica e fornisce numerosi esempi; Zambarbieri (2004: 274).

¹⁰ Tsagalis (2004: 76-79).

¹¹ Cf. anche *Od.* 2.131 ...πατήρ δ' ἐμὸς ἄλλοθι γαίης; Steiner (2010: 121).

¹² Cf. anche GVI 639.1-3 (Atene, III/IV d.C.) Πλουτάρχου τόδε σῆμα σαόφρονος, ὃς πολυμόχθου / κύδεος ἰμείρων ἤλυθεν Αὔσονίην, / ἔνθα πόνοισι πόνους ἀνεμέτρεε, τηλόθι πάτρης e Gr. Naz. AP 8.136.3 Ἀμφίλοχον κατέχω τυτθὴ κόνις ἔκτοθι πάτρης. Per la ripresa di simili espressioni epiche cf. Tsagalis (2008: 264); sul sintagma ἄλλοθι πάτρης e simili vd. Franceschini (2014: 175 s.).

ναυτιλίῃ λυγρῇ νηϊ τ' ἐμῇ πίσυνος.

“Lontano dalla patria Bitinia ho perso la vita
fidandomi dell'infelice navigazione e della mia nave”.

SGO 14/06/12 (Laodicea, III secolo d.C.)

Παῦλα διάκονος πανμάκαρος Χριστῦο
τύμβον Ἐλλαδίου κασιγνήτυο φίλοιο
δίματό μ' ἔκτοθι πάτρης ἀρηρότα λαϊνέσσιν.

“Paola, diaconessa di Cristo beato,
me, la tomba del caro fratello Elladio,
ha costruito, lontano dalla patria, connessa con le pietre.”

LA MORTE DI ARGO: UN EPITAFIO?

L'episodio di Argo si conclude con quattro versi «altamente formulari»;¹³ gli ultimi due, che qui interessano particolarmente, contengono la descrizione della sua morte (vv. 326 s.):

Ἄργον δ' αὖ κατὰ μοῖρ' ἔλαβεν μέλανος θανάτοιο,
αὐτίκ' ἰδόντ' Ὀδυσῆα ἐεικοστῶ ἐνιαυτῶ.

“Argo lo prese il destino di nera morte,
subito dopo aver visto Odisseo, nel ventesimo anno”.

La coppia di esametri sembrerebbe un epitafio incastonato nella narrazione. Il v. 326 contiene in piena visibilità l'elemento fondamentale, ossia il nome del cane in apertura, e un lessico che nei poemi omerici connota la fine degli eroi e che verrà ripreso ampiamente negli epigrammi tombali. Ma anche il v. 327 è costruito con un linguaggio funerario, riportando le circostanze della fine del cane (αὐτίκ' ἰδόντ' Ὀδυσῆα) con un verbo caratteristico, come si vedrà subito, e un'indicazione temporale verosimilmente coincidente con la sua età (ἐεικοστῶ ἐνιαυτῶ).¹⁴ Di seguito si analizzano più dettagliatamente i singoli sintagmi.

L'associazione della μοῖρα, del θάνατος e del verbo λαμβάνειν si trova in alcuni versi formulari che descrivono la cruenta morte in battaglia degli eroi: *Il.* 5.83 (Ipsenore), 16.334 (Cleobulo), 20.477 (Echeclo) ἔλλαβε πορφύρεος θάνατος καὶ μοῖρα κραταιή.¹⁵ Nella poesia arcaica θάνατος compare, come nel verso

¹³ Così Russo (1985: 178).

¹⁴ Russo (1985: 178) e Steiner (2010: 121) osservano che l'indicazione temporale conferisce grande «pathos» e pregnanza alla chiusura dell'episodio. Un'analisi del significato di αὐτίκ' è in Bonifazi (2008: 56-59). Uno studio degli aspetti formulari dei vv. 303-327 è fornito in Russo (1976). Sulle indicazioni dell'età nelle iscrizioni funerarie vd. Callim. *Aet.* fr. 1.6 Pf. = Massimilla = Harder τῶν δ' ἐτέων ἢ δεκάς οὐκ ὀλίγη e i numerosi esempi nelle note *ad loc.* in Pfeiffer (1949: 2), Massimilla (1996: 205) e Harder (2012: 28); cf. anche Valerio (2013: 88-90).

¹⁵ Steiner (2010: 121). Per il realismo della descrizione dell'uccisione degli eroi e le espressioni che ne indicano la morte in questi e altri passi analoghi cf. Friedrich (2003: 36-43, 55, 63). Cf. anche *Il. Parv.* fr. 21.5 Bernabé. Μοῖρα e θάνατος sono associati anche in *Il.* 13.602, 21.110, 24.132.

dell'*Odissea*, al genitivo: Hes. fr. 35.4 M.-W. ἀλλ' ὅτε δὴ θανάτοιο Π[ε]ρικλύμενον λάβε μοῖρα, Theogn. 820 Κύρνε, συναμφοτέρους μοῖρα λάβοι θανάτου. Più frequente risulta però la formula con il verbo κιχάνειν: *Il.* 17.478, 17.672 (Patroclo), 22.436 (Ettore) ...νῦν αὖ θάνατος καὶ μοῖρα κιχάνει.¹⁶ L'elegia, com'è noto, conosce ampiamente l'espressione con θάνατος al genitivo nel secondo emistichio del pentametro.¹⁷ Ne ricordiamo i passi:

Callin. fr. 1.15 W. ἐν δ' οἴκω μοῖρα κίχεν θανάτου

Mimn. fr. 6.2 W. ἐξηκονταέτη μοῖρα κίχοι θανάτου

Tyrt. fr. 7.2 W. εὐτέ τιν' οὐλομένη μοῖρα κίχοι θανάτου

Sol. fr. 20.4 W. ὀγδωκονταέτη μοῖρα κίχοι θανάτου

Theogn. 1.340 εἴ μ' ἀποτεισάμενον μοῖρα κίχηι θανάτου

Il linguaggio è ben testimoniato anche negli epigrammi funerari sin da un'età piuttosto antica: si vedano *IG XII,8 397.2* (Taso, VI-V a.C.) [οἶον Ἄναξιπο]λιμ μοῖρα κίχηι θα[νάτο], *CEG 67* (Attica, VI-V a.C.) [σό]φρον, εὐ[χσύν]ετος, χσε[νικ[ό]ς, πι[σσο]τός, τὰ κάλ' [ειδό]ς, / χορ[αίο] θανάτο] μο[ῖραν] ἔχε]ι Χσ[---] e *CEG 664.1* (Amorgo, IV a.C.) Κλεομάνδρο τόδε σῆμα τὸν ἐμ πόντωι κίχε μοῖρα.¹⁸

Un appunto merita anche il nesso μέλανος θανάτοιο di *Od.* 17.326, formulare nell'epica omerica: ricordiamo i versi *Il.* 2.834, 11.332 ...κῆρες γὰρ ἄγον μέλανος θανάτοιο, in cui la morte è associata alle κῆρες; l'aggettivo μέλας può essere attribuito anche al νέφος che avvolge l'agonizzante (*Il.* 16.350 ...θανάτου δὲ μέλαν νέφος ἀμφεκάλυψεν, *Od.* 180 πρίν γ' ὅτε δὴ θανάτοιο μέλαν νέφος ἀμφεκάλυψεν), alla νύξ incombente (*Il.* 14.438 s. ...τῶ δέ οἱ ὄσσε

¹⁶ Cf. anche *Il.* 22.303 ...νῦν αὐτέ με μοῖρα κιχάνει e ulteriori versi con altri verbi e il sintagma μοῖρα θανάτοιο: *Od.* 2.100, 3.238, 19.145, 24.135 μοῖρ' ὅλοη καθέλησι τανηλεγέος θανάτοιο, *Hymn. Hom. Ven.* ἀλλ' ὅτε κεν δὴ μοῖρα παρεστήκη θανάτοιο, Sol. fr. 27.18 W. οὐκ ἂν ἄωρος ἐὼν μοῖραν ἔχοι θανάτου.

¹⁷ Per la continuità tra linguaggio elegiaco ed epigrammatico in queste e altre espressioni simili vd. Gentili (1967: 70-75).

¹⁸ Vd. Di Tillio (1969: 49, 64, 71). Alcuni esempi successivi: *GVI 639.6* (Atene, III/IV d.C.) πρόσθε γὰρ ἀστόργου μοῖρα κίχεν θανάτου, 2026.14 (Taso, II d.C.) ἀλλ' ἔτι μ' ἀδμήτην, ἀταλόφρονα, μοῖρ' ἐκίχανεν, *SGO 16/31/93D.2* (Frigia, 300-350 d.C.) τί σπεύδουσ' ἔθανες; ἢ τίς σ' ἐκικήσατο Μοιρῶν;, *IG XII 8.b.5 s.* (Argo, data inc.) καὶ παιδε[ς] κλαίων]τες ἐτήτυμον, οὐνεκα Μοῖρη / προῦλαβ[ε]ν ἠ[λι]κίην ἐς μόρον. ἐλκομένα. Sempre nella poesia sepolcrale un altro verbo molto fortunato attribuito alla μοῖρα è ἀρπάζειν, p. es. in *GVI 1300* (Atene, II/III d.C.). Frequenti sono anche le riprese e le variazioni in ambito letterario sino all'età tarda: cf. [Simon.] *AP 7.510.2*, Pall. *AP 11.378.3* e lo scherzoso Strat. *AP 12.231.4* φεῦ μοίρης τε κακῆς καὶ πατρὸς ἀθανάτου. Per le entità divine che causano la morte dei defunti vd. Lattimore (1942: 146-151, 316 s.), Kazazis (1989: 27), Wypustek (2013: 97 s.).

/ νύξ ἐκάλυψε μέλαινα...) o alla Chera fatale (*Il.* 21.66 ἐκφυγέειν θάνατόν τε κακὸν καὶ κῆρα μέλαιναν).¹⁹

IL VERBO *IAEIN* E UN CONFRONTO CON GLI EPIGRAMMI

Un epigramma attico del IV secolo a.C. può servire da punto di raccordo per introdurre alcune osservazioni su un ulteriore verbo fondamentale nel repertorio espressivo funerario e presente anche in *Od.* 17.327:

CEG 561.4 s.

σοὶ δὲ πατὴρ φθιμένωι [σ]υνεπέσπετο τὴν πολύκλαυτον
Καλλιτέλης παιδ[ὸς] μοῖραν ἰδὼν θανάτο.

“Il padre Callitele ti ha seguito, dopo aver visto il molto compianto destino di morte del figlio.”

Oltre al sintagma μοῖραν θανάτο sin qui considerato, viene impiegato il participio ἰδὼν, che veicola il motivo del «vedere»: il padre compianto «vede» quanto di più terribile possa spettare a un genitore, ossia il «destino di morte» prematura del figlio, e lo segue nella tomba condividendone la sorte, forse stroncato dal dolore.

Il verbo ἰδεῖν è comune nella poesia epigrammatica soprattutto coniugato al participio o all'infinito. Gli esempi più antichi vi applicano come soggetto i vivi e come oggetto la tomba che sostituisce la visione del defunto, non più possibile ora che egli è ospitato dalla sepoltura. Talora il *sema* o il *tymbos* dei morti prematuri sono definiti «belli a vedersi», con un'allusione non solo alla visibilità del monumento funebre – condizione essenziale per la sua fruizione²⁰ –, ma anche alla tristezza provata dai dolenti nel non poter più contemplare i figli scomparsi e nel vederseli sostituire da una tomba.²¹ Il motivo efrastico, com'è noto, è strettamente legato alla topica richiesta rivolta al viandante di fermarsi e osservare il sepolcro o l'immagine dell'estinto scolpita o dipinta, azione necessaria per attivarne la memoria.²²

¹⁹ Vd. Dee (2002: 884-886), Friedrich (2003: 20, 29, 81). Cf. anche *Od.* 12.92 πυκνοὶ καὶ θαμέες, πλεῖοι μέλανος θανάτοιο. Un esempio di ripresa in ambito sepolcrale è *GVI* 964.6 (Amorgo, III d.C.) [δ]όγμασι Μοιράων εἶλε μέλας θάνατος.

²⁰ La trattazione e i relativi esempi sono in Sourvinou-Inwood (1995: 176), Derderian (2001: 73-76, 89-92). Vd. in partic. *CEG* 46, in cui il verbo ἰδεῖν indica la necessità della visione della tomba: Vestheim (2010: 62); 150, con un'esortazione a osservare il monumento; 19, 28 e 470, che associano l'azione del «vedere» a quelle del «compiangere» o del «commemorare»: Schmitz (2010: 33-35), Tueller (2010: 44-48).

²¹ Vd. in partic. *CEG* 18, commentato in Gentili (1967: 73), Di Tillio (1969: 54), Day (1989: 20); 161, commentato, tra i vari studi, in Di Tillio (1969: 49), Svenbro (1991: 35 s.), Nicosia (1992: 86 s.), Bruss (2005: 32 s.), Schmitz (2010: 33); 585.

²² Cf. p. es. Callim. *AP* 7.271 = 17 Pf. = *HE* XLV 1245, che ispira Antip. Sid. *AP* 7.467 = *HE* LIV 532 e Agath. *AP* 7.589 = 10 Viansino, analizzato in Valerio (2013: 97 s.).

Ma in questa sede va evidenziato un altro uso del verbo ἰδεῖν, che si riferisce invece a ciò che il defunto ha visto prima di morire. Normalmente si tratta dei massimi beni di cui si può godere nell'esistenza terrena, ossia le persone più care oppure oggetti, avvenimenti e simboli dei valori umani legati alla famiglia e alla procreazione.²³

Tale impiego trova numerosi esempi negli epigrammi attici del IV secolo a.C., specialmente dedicati a defunte spirate sazie di anni, felici per aver potuto «vedere i figli dei figli» prima di lasciare la vita. Il motivo, insieme a quello del «comune destino» di morte, funge anche da tema consolatorio per quanti sopravvivono, nella consapevolezza che le anziane commemorate sono morte dopo aver potuto godere della più grande gioia concessa a un essere umano, il sapere di lasciare nel mondo i posteri che ne perpetueranno il ricordo. La loro scomparsa sembra pertanto pervasa dalla fortuna e invidiabile per la tarda età e per la discendenza generata.²⁴

CEG 566.5

φῶς δ' ἔλιπ' εὐδαίμων παῖδας παίδων ἐπιδοῦσα.

“Ha lasciato la luce felice, dopo aver visto i figli dei figli.”

CEG 563

γηραιᾶν ἄνοσον παῖδας παίδων ἐπιδοῦσαν

Λύσιλλαν κατέχει κοινοταφῆς θάλαμος.

“Il comune talamo della tomba possiede Lisilla,
vecchia, ignara di malattie, che ha visto i figli dei figli.”

CEG 541.3 s.

[οὐδ]ένα λυπήσασα τέκνων δ' ἐπιδοῦσα[α ἔτι] παῖδας

τῆς κοινῆς μοίρας πᾶσ[ιν ἔχ]ει τὸ μέρος.

“Senza aver addolorato nessuno, dopo aver visto i figli dei figli,
possiede la porzione del destino comune a tutti.”

²³ Per usi analoghi del verbo cf. anche CEG 2.4 (Attica, V a.C.) ἡλλά[δα μ]ὲ πᾶσαν δούλιο[ν ἔμαρ ἰδεῖν], analizzato in Derderian (2001: 102-113). Per altri generi letterari cf. p. es. Pind. fr. 137.1 S.-M. ὄλβιος ὅστις ἰδὼν κείν' εἶσ' ὑπὸ χθόν', un passo collocabile in ambito iniziatico, su cui vd. De Heer (1969: 18, 38), Cannatà Fera (1990: 204-209) e Derderian (2001: 120-127).

²⁴ Per alcune valutazioni sulla vecchiaia e l'eredità biologica nel mondo greco vd. Zumin (1961: 222), Lattimore (1962: 211 s.), Nicosia (1992: 19). Vd. Tsagalis (2008: 195-208, 265), sulle relazioni familiari e dell'età dei defunti nelle steli attiche del IV secolo e il caso specifico degli anziani e dell'espressione παίδων παῖδας (ἐπ)ιδῶν, ὄρᾶν φάος ἠελίοιο e simili, con ulteriori esempi. Il verbo ἰδεῖν può essere sostituito da λείπειν e composti: Spina (2000: 60 s., 64). Per contrasto, cf. anche GVI 1923.21 (Cizico, I d.C.) τέρμα δ' ἀνειρηθὼν γήρως ἴδεν..., in cui la tarda età è concepita come un peso gravoso, soprattutto se si accompagna alla perdita prematura dei figli.

CEG 613

εὐδαίμων μ' ἔλαχεν πότμος ἢ γ' ἐτέκνωσ[α]
 τρεῖς παῖδας καὶ ἐκ τούτων ἑτέρους παῖδας προσιδ[οῦσα]
 θν[ή]ισκω ζηλωτῆς μοίρας θανάτου τε τυχοῦσ[α].

“Felice mi ha colto il destino di morte; ho generato
 tre figli e, dopo aver visto altri figli da loro nati,
 muoio ottenendo in sorte un invidiabile destino di morte.”

Riportiamo anche due esempi tratti dagli epigrammi iscrizionali dell'età ellenistica, impreziositi dall'appello al *viator*-lettore.

IG IX,1 164.3 s. (Focide, III a.C.)

ὦ ξένε, τόν<δ>ε [--] Διονύσιον ἠδὲ γυναῖκα
 δέρεκεο τοῦδε [Φ]ίλαν πνεῦμα λιπ[οῦσαν ἄμα],
 ἄμφω γηραλέω, [--] δὲ τέκνων τέκνα ἰδόντα<ς>
 ὀλβίστους θάνατος [----]ς κατέχ[ει].

“Straniero, osserva costui, Dionisio, e la sua sposa
 Fila, che insieme a lui ha perso la vita:
 entrambi vecchi, dopo che hanno visto i figli dei figli,
 fortunatissimi, la morte li possiede.”

IG XII,1 980.1-4 (Carpato, II a.C.)

[κούρα Μν]α[σ]άρχου ξέν[ε δέρεκευ τῆ]ιδε ταφεῖσαν],
 [ἄ τέκε]ν ἕξ υἱεῖς ἀνέρι κου[ριδίωι]
 [...ἔ]στ' εἰς ἡβας μέτρον ἀ[νῆ]λθον],
 [τέκνα τε] καὶ τέκνων τέκν' ἐπι<δ>[οῦσα φίλων].

“Straniero, osserva la figlia di Mnasarco qui sepolta,
 che generò sei figli allo sposo legittimo;
 raggiunti una giusta età (?),
 dopo aver visto i figli e i figli dei cari figli.”

Altri testi più tardi presentano invece genitori morti prima del matrimonio dei figli e che, pertanto, non sono riusciti a conoscere i nipoti, oppure scomparsi in tarda età, ma prima dei figli stessi. Ne riportiamo solo i versi rilevanti ai fini dell'analisi:²⁵

GVI 649.3 s. (Marsiglia, II d.C.)

οὐκ ἔφθης, ὦ τλήμον, ἰδεῖν γόνον, οἶος ἂν ἦν σοι
 γηραιῶ τεύχειν οὐ τάφον, ἀλλὰ βίον.

“Infelice, non hai fatto in tempo a vedere il figlio che nella tua vecchiaia

²⁵ Cf. anche il pur frammentario IG XII,9 956.5 (Eubea, III/IV d.C.) [---- πρὶν παῖδος ἐσειδεῖν λαμπάδα νύμφης. Per le costruzioni con πρὶν legate alla *mors immatura* vd. Griessmair (1966: 16 s.) e Vérilhac (1982: 149 s., 161 s., 167-171).

avrebbe dovuto fornirti non la tomba, ma il sostentamento”.

GVI 818.8 s. (Tebe, III d.C.)

ἀλλά ἐ νοῦσος ἔμαρψε κακὴ καὶ μοῖρα βαρεῖα
ἥρωα, πρὶν ἰδεῖν παῖδας ἀεξομένους.

“Un terribile morbo e il gravoso destino hanno colto
l’eroe, prima che vedesse i figli adulti.”

La controparte di questi testi è costituita da alcuni epigrammi – sempre dell’Attica del IV secolo a.C. e successivi – che compiangono con toni desolati gli sfortunati morti in terra straniera senza aver potuto rivedere i parenti, oppure gli *aoroi* che non sono riusciti ad assistere alla vecchiaia dei genitori. Vi si riconoscono le circostanze della morte più terribile, la fine lontano da casa e la *mors immatura*.²⁶

CEG 492

Καλλιμάχου μνημεῖον ἐν ἀνθρώποισι τόδ’ ἔσται
χαίρετε δ’ οἱ παριόντες, ἐ<γ>ὼ δὲ λιπῶν πατρίδα ἐνθάδε κείμαι
δύσμορος, ὁδὲ φίλος γονέας ἐπιδῶν.

“Questa sarà tra gli uomini la tomba di Callimaco.
Salve a voi che passate. Io, lasciata la patria, qui giaccio,
infelice, e senza aver rivisto i cari genitori.”

IG IV 802 (Trezene, data inc.)

ἑπταέτην Ἀῖδας με συνάρπασε καὶ δύο μηνῶν
οὔτε γάρ, Ἀέλι<ε>, ἰς φθιμένων χώρους καθορῶ σε
βασκασύνας ἔνεκα οὔτε γον{ν}ῆας
θρέψαντας Μοῖραι δῶ[καν] {αν} ἰδεῖν γεραρούς.

“Ade mi ha rapito a sette anni e due mesi,
né più, sole, ti vedo nel paese dei morti
a causa dell’invidia della sorte, e neppure i genitori
che mi hanno allevato le Moire mi hanno concesso di vederli vecchi”.

Il verbo «vedere» può introdurre non solo persone fisiche legate al defunto da relazioni parentali o amicali, ma anche valori legati alla vita e alla procreazione, primi tra tutti la giovinezza e il matrimonio, o metafore per indicarli, come i canti nuziali, il talamo, la luce del sole. In questi casi possono

²⁶ Cf. anche epigrammi in cui l’oggetto del verbo «vedere» sono il breve tempo o gli anni vissuti dal defunto prematuro, p. es. CEG 557.3 s. (Attica, IV a.C.) ἐννεετείς γὰρ ἰδὼν κυκλίους ὄρας ἐνιαυτῶν / θνησίκω δυσξυνετῶι δαίμονι χρησάμενος, GVI 1123.3 s. (Tegea, II d.C.) βαιὸν ἰδοῦσα χρόν<ον> λαμπρὸν φάος ἡελίοιο / ἐν νέκυσιν κείμαι... e SGO 16/43/04.1 (Frigia, II/III d.C.) [ἔ]κτον καὶ δέκατον ἐ[πιδ]οῦσα ἔτος ἔνθα τέθα[ψαι]. Sulla *mors immatura* si vedano in partic. gli ampi studi di Griessmair (1966), Vérilhac (1978 e 1982) e inoltre Kazazis (1989), Strubbe (1998).

essere i defunti prematuri *loquentes* a rimpiangere le nozze non celebrate e i figli mai nati:²⁷

GVI 1158.19 (Cos, I d.C.)

[οὐκ ἐπ]ιδουσα θυγατρὸς ἐμᾶς μέλλονθ' ὑμέναιον.

"[Sono morta] senza vedere l'imminente imeneo di mia figlia."

GVI 1824.1 s. (Nisiro, I/II d.C.)

οὔτε με παρθενικαῖς ἐναρίθμιον ἤγαγε Μοῖρα,
οὔτ' ἐπέτρεψεν ἰδεῖν νυμφιδίους θαλάμους.

"La Moira non mi ha annoverato tra le giovinette
né mi ha concesso di vedere il talamo nuziale."

GVI 991.7 s. (Laconia, II/III d.C.)

βαστάζουσα βρέφος κατὰ νήδ<υ>ος, ὃ γλυκὺ φέγγος
[ἠελίου κα]τιδεῖν οὐκ ἔ[λαχεν σὺν ἐμοί].²⁸

"Portando nel grembo un bimbo, che non ottenne di vedere
con me la dolce luce del sole".

Per contrasto, l'epigramma può descrivere ciò che i defunti vedono nell'oltretomba, ossia la notte eterna.²⁹ Nel testo di seguito proposto, il motivo è associato a un invito al passante a godere della vita e delle sue gioie finché può:

SGO 09/08/04.9 s. (Prusia, III d.C.)

παῖξον καὶ γέλασον, ἐφ' ὅσον ζῆς, ὧδε γὰρ ἐλθὼν
οὐδὲν ἔχεις καθιδεῖν ἢ νύκτα μακρὰν μετὰ σειγῆς.

"Scherza e ridi finché hai vita: quando giungi qui
non hai altro da vedere se non una lunga notte silenziosa."

L'altro elemento significativo contenuto nei versi omerici che descrivono la fine di Argo è rappresentato dall'indicazione della distanza temporale che separa il momento attuale della narrazione dall'ultima volta che il cane ha visto il padrone, i «venti anni» la cui continua rievocazione permea tutto il poema. Il

²⁷ Cf. anche *IGUR* (Roma, data inc.) ...οὐ γὰρ ἔδω[καν / Μοῖραι ἰδεῖν ἄλοχ]ον, οὐκ ἐρατοὺς θαλά[μο]υς. Il rovesciamento da matrimonio a rito funebre è un motivo tipico della *mors immatura*: Griessmair (1966: 71 s.), Seaford (1987: 107-114), Tsagalis (2008: 200-204), Wypustek (2013: 100-104). In GVI 1159.16 il piccolo defunto non è riuscito a vedere la *παλαίστρα*: Vérilhac (1982: 171). Sui valori mai ottenuti dagli *aoroi* cf. Santin (2009: 200).

²⁸ [ζωῆς πρὶν κα]τιδεῖν δῶνε [μυχούς σκοτίους] Wilamowitz.

²⁹ Sul tema della morte eterna e il relativo lessico e sulla metafora della notte vd. Garulli (2012: 290 s., 296-305); sulla metafora opposta della visione della luce del sole come vita vd. Ciani (1974: 5-10, 85).

linguaggio del v. 327 ἀὐτίκ' ἰδόντ' Ὀδυσῆα ἐεικοστῷ ἐνιαυτῷ trova alcune interessanti corrispondenze in epigrammi anche di molti secoli successivi:³⁰

GVI 2002.11 (Corcira, I a.C.)

ἔν μόνον εἰκοστῷ προσιδῶν ἐνιαύσιον ἄκρον.

“[Sono disceso nell’Ade] dopo aver visto la fine solo del ventunesimo anno.”

GVI 1933.4 s. (Ancira, II d.C.)

Μόνους ἰδοῦ[σαν] εἴκοσ' ἐνιαυτῶν κύκλους
Ἄϊδος κέ[κευ]θε τήν κα[λήν] Κορινθ[ίαν].

“Benché ella abbia visto solo il succedersi di venti anni
Ade trattiene la bella Corinzia.”

CONCLUSIONI

Alla luce di questo breve *excursus* tra i testi sepolcrali proposti si può formulare una riflessione sull’ultimo passo omerico analizzato. Gli esempi mostrano come il verbo ἰδεῖν riferito al defunto ne descriva le ultime esperienze vissute,³¹ intese come il massimo della felicità o della sventura: la contemplazione di numerosi anni e della discendenza, oppure il desiderio non realizzato di vedere la patria, le persone care, le nozze, i figli e i nipoti.³² Nel caso del verso finale dell’episodio dedicato ad Argo, si può interpretare la fine di quest’ultimo come un’espressione dell’ironia o della crudeltà della sorte, che lo fa perire proprio quando potrebbe godere il ritorno del padrone. Ma nella precisazione ἀὐτίκ' ἰδόντ' Ὀδυσῆα si può forse cogliere un’allusione alla letizia più grande che il cane avrebbe potuto provare dopo essere vissuto per lunghi anni abbandonato: vedere il bene più prezioso, il padrone inaspettatamente tornato dalla guerra, come i figli, i nipoti, i vecchi genitori o la terra natia per i defunti commemorati negli epigrammi dei secoli successivi. Dopo questa consolazione – vivacemente descritta ai vv. 302-304, che mostrano Argo nell’atto di scodinzolare, abbassare le orecchie e tentare invano di correre incontro a Odisseo – può morire in pace. I versi a lui dedicati lo elevano pertanto al rango di eroe, non solo per il suo valore nella caccia ricordato da Eumeo, ma soprattutto perché è l’unico personaggio del poema a riconoscere Odisseo senza bisogno di alcuna

³⁰ Cf. anche GVI 1576.7 s. (Capri, I/II d.C.) οὐδέκα [πέ]νθ' ἐτέων, οὐδ' εἴκοσι τέρμ' ἐνιαυτῶν / ἐκτελέσας, γοερός οὐκ ἔσορῶ τὸ φάος, 1089.2 (Alessandria, II d.C.) εἴκοσι καὶ ἐνὶ κῆρα καταῤβεσθεὶς ἐνιαυτῷ, IGUR 1268.14 s. (Roma, II/III d.C.) εἰκοστὸν δὲ βιώσασαν ἀφελῶς ἐνιαυτόν / Μαρκίαν τὴν Ἐλίκην ζοφερός τάφος ἐνθα καλύπτει.

³¹ A tal fine si possono ricalcare esplicitamente altri luoghi del modello omerico: p. es. GVI 1183.2 s. (Caria, II d.C.) Εὐτύχου ὅς πολλῶν ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω / ἀνθρώπων...

³² Richiamiamo a tale proposito la funzione dell’epitafio iscrizionale come testimonianza e riassunto del rito funebre per quanti non vi hanno preso parte: Day (1989), Rossi (1999: 29-32).

mediazione o segno di riconoscimento.³³ E di Odisseo, come abbiamo sopra mostrato, costituiva anche il *sema* vivente negli anni di assenza.

Se quindi il v. 312 è impregnato di dizione funeraria e al v. 326 la morte di Argo è indubbiamente descritta con il linguaggio che si addice a un eroe epico, anche nel v. 327 si può cogliere un sottile tono funerario: l'esametro risente probabilmente di un tradizionale linguaggio funebre e influenzerà a sua volta i futuri componimenti sepolcrali.³⁴ I versi che abbiamo analizzato potrebbero pertanto suonare all'orecchio dell'ascoltatore come 'epitafi' orali incastonati nel canto epico, e potrebbero essere aggiunti ai passi omerici che sono stati definiti³⁵ «shadows» di iscrizioni sepolcrali.³⁶

BIBLIOGRAFIA

- BING, P. (2002), "The un-read Muse? Inscribed Epigram and its Readers in Antiquity", in *Hellenistic Epigrams*, Harder, M.A. – Regtuit, R.F. – Wakker, G.C. (eds.), Leuven, Peeters, 39-66.
- BONIFAZI, A. (2008), "Memory and Visualization in Homeric Discourse Markers", in *Orality, Literacy, Memory in the Ancient Greek and Roman World*, Mackay, E.A. (ed.), Leiden-Boston, Brill, 35-64.
- BOWIE, E. (2010), "Epigram as narration", in *Archaic and Classical Greek Epigram*, Baumbach, M. – Petrovic, A. – Petrovic, I. (eds.), Cambridge, University Press, 313-384.
- BRUSS, J.S. (2005), *Hidden Presences. Monuments, Gravesites, and Corpses in Greek Funerary Epigram*, Leuven, Peeters.
- CAMEROTTO, A. (2009), *Fare gli eroi. Le storie, le imprese, le virtù: composizione e racconto nell'epica greca arcaica*, Padova, Il Poligrafo.
- CANNATÀ FERA, M. (1990), *Pindarus. Threnorum fragmenta*, Roma, Edizioni dell'Ateneo.
- CIANI, M.G. (1974), *Φάος e termini affini nella poesia greca. Introduzione a una fenomenologia della luce*, Firenze, Olschki.

³³ Russo (1985: 175 s.).

³⁴ Un'eco del linguaggio funerario è forse percepibile anche in altri versi precedenti, in cui la descrizione di Argo sembra anticiparne la morte: v. 300 ἔνθα κύων κεῖτ' Ἄργος ἐνίπλειος κυνοραιστέων (con il deittico ἔνθα, il verbo κεῖσθαι e il nome del cane, cui segue la descrizione dell'animale), 306 Εὐμαί, ἧ μάλα θαῦμα κύων ὄδε κεῖτ' ἐνὶ κόπρῳ (con il deittico ὄδε che connota il soggetto, il verbo κεῖσθαι e l'indicazione del luogo in cui si trova il cane). Il secondo emistichio di quest'ultimo esametro è strutturalmente e fonicamente simile a versi come GVI 439.1 (Odessa, II/III d.C.) Μέντης, ὦ παροδεῖτα, θανῶν ὄδε κεῖμ' ἐνὶ τύμβῳ. Ricordiamo che ai cani saranno dedicati anche veri e propri epigrammi: Herrlinger (1930: 1-13, 57-120), Georgoudi (1984), Nicosia (1992: 10, 30 n. 7), Garulli (2014: 30-40).

³⁵ Petrovic (2016, 58).

³⁶ Ringrazio il Prof. Ettore Cingano dell'Università Ca' Foscari di Venezia per aver letto e commentato queste riflessioni.

- DAY, J.W. (1989), "Rituals in Stone: Early Greek Grave Epigrams and Monuments", *JHS*, 109, 16-28.
- DEE, J.H. (2002), *Epitheta Rerum et Locorum apud Homerum. A Repertory of Descriptive Expressions for Things and Places in the Iliad and the Odyssey. With an Extensive Supplement for the Epitheta Deorum and Epitheta Hominum*, 2 voll., Hildesheim-Zürich-New York, Olms.
- DE HEER, C. (1969) Μάκαρ - εὐδαίμων - ὄλβιος - εὐτυχής. *A Study of the Semantic Field Denoting Happiness in Ancient Greek to the End of the 5th Century B.C.*, Amsterdam, Hakkert.
- DE JONG, I.J.F. (1987), "The Voice of Anonymity: τις-Speeches in the *Iliad*", *Eranos*, 85, 69-84.
- DERDERIAN, K. (2001), *Leaving Words to Remember. Greek Mourning and the Advent of Literacy*, Leiden-Boston-Köln, Brill.
- DI TILLIO, Z. (1969), "Confronti formulari e lessicali tra le iscrizioni esametriche ed elegiache dal VII al V sec. a.C. e l'epos arcaico. I. Iscrizioni sepolcrali", *QUCC*, 7, 45-73.
- ECKER, U. (1990), *Grabmal und Epigramm. Studien zur frühgriechischen Sepulkraldichtung*, Stuttgart, Steiner.
- FOLEY, J.M. (1999), *Homer's traditional Art*, University Park, Pennsylvania State University Press.
- FOLEY, J.M. (2002), *How to Read an Oral Poem*, Urbana-Chicago, University of Illinois Press.
- FRANCESCHINI, A. (2014), "Linguaggio classico e risurrezione in un epigramma funerario cristiano (SGO 14/06/12)", *Aevum Antiquum*, N.S. 14, [= Milano, 2016], 173-183.
- FRIEDLÄNDER, P. – HOFFLEIT, H.B. (1948), *Epigrammata. Greek Inscriptions in Verse from the Beginnings to the Persian Wars*, London-Berkeley, University of California Press.
- FRIEDRICH, W.-H. (2003), *Wounding and Death in the Iliad. Homeric Techniques of Description*, London, Duckworth.
- GARULLI, V. (2004), *Il Περί ποιητῶν di Lobone di Argo*, Bologna, Pàtron.
- GARULLI, V. (2012), *Byblos lainee. Epigrafia, letteratura, epitafio*, Bologna, Pàtron.
- GARULLI, V. (2014), "Gli epitafi greci per animali. Fra tradizione epigrafica e letteraria", in *Memoria poetica e poesia della memoria. La versificazione epigrafica dall'antichità all'umanesimo*, Pistellato, A. (a c.), Venezia, Ca' Foscari, 27-64.
- GENTILI, B. (1967), "Epigramma ed elegia", in *L'épigramme grecque*, AAVV, Vandoeuvres-Genève, Fondation Hardt, 39-90.
- GEORGOUDI, S. (1984), "Funeral Epigrams for Animals", *Archaiologia*, 11, 36-41.
- GRIESSMAIR, E. (1966), *Das Motiv der Mors Immatura in den griechischen metrischen Grabinschriften*, Innsbruck, Wagner.
- HARDER, A. (2012), *Callimachus Aetia. Vol. 2. Commentary*, Oxford, University Press.
- HERRLINGER, G. (1930), *Totenklage um Tiere in der Antiken Dichtung*, Stuttgart, Kohlhammer.
- KAZAZIS, J.N. (1989), "'Mors Immatura" in Funerary Epigrams. A Typological Study", *Hellenika*, 40, 21-33.
- KOUKOZIKA, D. (2016), "Epigrams in Epic? The Case of Apollonius Rhodius", in *Dialect, Diction, and Style in Greek Literary and Inscribed Epigram*, Sistikou, E. – Rengakos, A. (eds.), Berlin-Boston, De Gruyter, 139-149.

- LATTIMORE, R. (1962), *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana, University of Illinois Press.
- LÉTOUBLON, F. (1995), "Said Over the Dead or *Tant de marbre parlant sur tant d'ombres*", *Arethusa*, 28, 1-19.
- MASSIMILLA, G. (1996), *Callimaco. Aitia, libri primo e secondo. Introduzione, testo critico, traduzione e commento*, Pisa, Giardini.
- MUTH, S. – PETROVIC, I. (2013), "Medientheorie als Chance. Überlegungen zur historischen Interpretation von Texten und Bildern", in *Ansehenssache. Formen von Prestige in Kulturen des Altertums*, Christiansen, B. – Thaler, U. (Hrsg.), München, Utz, 281-318.
- NAGY, G. (1979), *The Best of the Achaeans. Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry*, Baltimore-London, Johns Hopkins University Press.
- NAGY, G. (2005), "The Epic Hero", in *A companion to Ancient Epic*, Foley, J.M. (ed.), Malden, Blackwell, 71-89.
- NICOSIA, S. (1992), *Il segno e la memoria*, Palermo, Sellerio.
- PEEK, W. (1955), *Griechische Vers-Inschriften*, Berlin, Akademie-Verlag (GVI).
- PETROVIC, A. (2016), "Archaic Funerary Epigram and Hector's Imagined *Epitymbia*", in *Homeric Receptions Across Generic and Cultural Contexts*, Efstathiou, A. – Karamanou, I. (eds.), Berlin-Boston, De Gruyter, 45-58.
- PFEIFFER, R. (1949), *Callimachus. I, Fragmenta*, Oxford, Clarendon Press.
- ROSSI, L. (1999), "Lamentazioni su pietra e letteratura «trenodica»: motivi tipici dei canti funerari", *ZPE*, 126, 29-42.
- RUSSO, J. (1976), "Is 'Aural' or 'Oral' Composition the Cause of Homer's Formulaic Style?", in *Oral Literature and the Formula*, Stolz, B.A. – Shannon, R.S. (eds.), Ann Arbor, Center for the coordination of ancient and modern studies, University of Michigan, 31-54.
- RUSSO, J. (a.c.) (1985), *Omero, Odissea*, Volume V (Libri XVII-XX), Milano, Mondadori.
- SANTIN, E. (2009), *Autori di epigrammi sepolcrali greci su pietra. Firme di poeti occasionali e professionisti*, Roma, Bardi.
- SCHMITZ, T.A. (2010), *Speaker and addressee in early Greek epigram and lyric*, in *Archaic and Classical Greek Epigram*, Baumbach, M. – Petrovic, A. – Petrovic, I. (eds.), Cambridge, University Press, 25-41.
- SCODEL, R. (1992), "Inscription, Absence, and Memory: Epic and Early Epitaph", *SIFC*, 10, 57-76.
- SEAFORD, R.A.S. (1987), "The Tragic wedding", *JHS*, 107, 106-30.
- SOURVINOU-INWOOD, C. (1995), *"Reading" Greek Death. To the End of the Classical Period*, Oxford, Clarendon Press.
- SPINA, L. (2000), *La forma breve del dolore. Ricerche sugli epigrammi funerari greci*, Amsterdam, Hakkert.
- STEINER, D. (ed.) (2010), *Homer, Odyssey, Books XVII and XVIII*, Cambridge, University Press.
- STRAUSS CLAY, J. (2016), "Homer's Epigraph: *Iliad* 7.87-91", *Philologus*, 160, 185-196.
- STRUBBE, J.H.M. (1998), "Epigrams and Consolation Decrees for Deceased Youths", *AC*, 67, 45-75.
- SVENBRO, J. (1991), *Storia della lettura nella Grecia antica*, Roma, Laterza (trad. di Laurenzi, V., *Phrasikleia. Anthropologie de la lecture en Grèce ancienne*, Paris, La Découverte, 1988).

- TSAGALIS, C. (2004), *Epic Grief. Personal Laments in Homer's Iliad*, Berlin-New York, De Gruyter.
- TSAGALIS, C. (2008), *Inscribing Sorrow: Fourth-century Attic Funerary Epigrams*, Berlin-New York, De Gruyter.
- TUELLER, M.A. (2010), "The passer-by in archaic and classical epigram", in *Archaic and Classical Greek Epigram*, Baumbach, M. – Petrovic, A. – Petrovic, I. (eds.), Cambridge, University Press, 42-60.
- VALERIO, F. (2013), "Agazia e Callimaco", in *Studi di poesia greca tardoantica*, Gigli Piccardi, D. – Magnelli, E. (a c.), Firenze, University Press, 87-107.
- VÉRILHAC, A.-M. (1978), *Παῖδες ἄωροι. Poésie funéraire*, Tome premier, Athinai, Γραφείον δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών.
- VÉRILHAC, A.-M. (1982), *Παῖδες ἄωροι. Poésie funéraire*, Tome second, Athinai, Γραφείον δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών.
- VESTRHEIM, G. (2010), "Voice in sepulchral epigrams: some remarks on the use of first and second person in sepulchral epigrams, and a comparison with lyric poetry", in *Archaic and Classical Greek Epigram*, Baumbach, M. – Petrovic, A. – Petrovic, I. (eds.), Cambridge, University Press, 61-78.
- WYPUSTEK, A. (2013), *Images of Eternal Beauty in Funerary Verse Inscriptions of the Hellenistic and Greco-Roman Periods*, Leiden-Boston, Brill.
- ZAMBARBIERI, M. (2004), *L'Odissea com'è. Lettura critica*, Volume II, Canti XIII-XXIV, Milano, LED.
- ZUMIN, A. (1961), "Epigrammi sepolcrali anonimi d'età classica ed ellenistica. I. La sopravvivenza nella memoria e nella gloria", *RCCM*, 3, 186-223.

VIRGILIO, OVIDIO Y, QUIZÁ, VALERIO FLACO EN UN NUEVO FRAGMENTO DE INSCRIPCIÓN ROMANA PROCEDENTE DE TARRACO

DIANA GOROSTIDI PI*

Universitat Rovira i Virgili – Institut Català d'Arqueologia Clàssica

dgorostidi@icac.cat

ORCID: 0000-0002-5550-7920

RESUMEN

Presentamos un nuevo fragmento de inscripción funeraria procedente de la antigua *Tarraco* con parte de un *carmen epigraphicum* en hexámetros dactílicos. A pesar del poco texto conservado, el contenido permite identificar un centón a partir del repertorio poético de Virgilio y Ovidio, y quizá también de Valerio Flaco.

PALABRAS CLAVE: centón, Ovidio y Virgilio, Valerio Flaco, *carmen epigraphicum*, Tarraco, poesía funeraria.

VIRGIL, OVID, AND MAYBE VALERIUS FLACCUS IN A NEW FRAGMENTARY ROMAN INSCRIPTION FROM TARRACO

ABSTRACT

A new fragmentary funerary inscription from Tarraco containing part of a *carmen epigraphicum* is presented. Although the preserved text is short, the contents allow to identify a cento from Virgil's and Ovid's poetic repertory, and maybe also from Valerius Flaccus'.

KEYWORDS: cento, Ovid and Virgil, Valerius Flaccus, *carmen epigraphicum*, Tarraco, funerary poetry.

Presentamos en esta sede una nueva inscripción romana fragmentaria procedente de Tarragona con parte de un *carmen epigraphicum*. Fue hallada por casualidad en un lugar indefinido de la parte alta de la ciudad.¹ Del carácter funerario de su contenido es posible proponer un emplazamiento original en el área sepulcral del llamado suburbio oriental de la antigua *Tarraco*, situado en torno al paso de la vía Augusta procedente de *Barcino* (cf. Ciurana 2011: 334-336).

LA INSCRIPCIÓN

Se trata de un bloque de la característica caliza local, llamada “piedra de Santa Tecla”, en su variedad rosada. Actualmente está roto por sus cuatro costados (27)

* Este trabajo se enmarca en el proyecto *Officinae* (HAR2015-65379-P, MINECO/FEDER,UE).

¹ No hay más detalles sobre su localización. La inscripción llegó a través de un particular a manos de los gestores de la empresa «A Priori Cultural», de Tarragona, quienes se dispusieron a depositarla en el Museo Nacional Arqueológico de Tarragona. Agradezco a Cristina Benet, gerente de la empresa, su amable invitación a estudiar esta pieza. La autopsia se realizó el día 17 de julio del 2019 en el laboratorio de la empresa.

x (31) x 14 cm (fig.1). En su cara frontal se encuentra una inscripción latina de siete líneas, las tres primeras con letras capital cuadrada de módulo notablemente mayor. Un espacio de 4 cm separa visualmente esta primera parte de la segunda, donde se halla el *carmen epigraphicum*, cuyas cuatro líneas conservadas están repartidas en una secuencia formada por un primer verso separado de un grupo de dos, seguido a su vez por un cuarto verso, que desconocemos si iba solo o emparejado con un quinto, dado que por desgracia la inscripción se trunca en este punto.

Las letras están incisas también en capital cuadrada, con tendencia a la actuaria, de módulo mucho más pequeño y mejor ejecutado, probablemente por una segunda mano². De la última línea solo se conserva la parte superior de algunas letras. La rotura de lateral derecho no ha afectado el final de las líneas, pero la erosión de la superficie afecta a la lectura de la mitad de las líneas 5 y 6. Alt. Letras: líneas 1-3: 3 cm (O de 3,3 cm en la l.3); líneas 4-6: 1 cm (*I longa* de 1,6 cm en la l.4); C ligeramente divergente en l.1; T montante en la l.7. La última línea está partida por la parte superior y apenas se distinguen trazos de letras aislados. Las interpunciones tienen forma de vírgula y destaca la presencia de *hederae distinguentes* ornamentales de gran tamaño al final de las líneas 2 y 3.

 [---] (vac.) CALINICVS
 [---]LVANA (vac.) (h)
 [---]E · SVO · F (vac.) (h)
 (vac.)
 [---]VCTVS IAM PARCE SEPVLCHRIS
 (vac.)
 5 [---]VA · PECTORA · PLANGI
 [---]VPIS NON NOCTE QVIETA
 (vac.)
 [---]++TV[---]++[---]

L.1. De lectura clara, a pesar de que las cuatro primeras letras conservadas estén partidas por la mitad.

L.4. *Iuctus*: a simple vista puede ser leído como *Jucius*, pero la luz rasante ha confirmado el largo trazo horizontal de una T.

L.6. Un golpe superficial sobre la segunda letra (P) crea la ilusión óptica de un trazo oblicuo, lo que puede dar la impresión de que se trata de una R. Sin

² Este uso de diversos tamaños en las letras, que combina incluso con tipos de caligrafía diferentes, como en este caso, es un recurso habitual y bien documentado en este tipo de inscripciones y servía, más allá de las funciones estéticas, para diferenciar el cuerpo de la inscripción funeraria en prosa de la parte con la composición métrica o simplemente poética (Limón 2014: 96-97). Existen paralelos en *Tarraco* con una distribución del texto en diversas franjas, mayor la parte en prosa con los nombres de los personajes: *CLE* 981 (= *CIL* II 4428) y *CIL* II²/14, 2301 (= *IRAT* 23 = *AE* 2016, 894), ambas datadas en el s. I d.C.

embargo, la lectura con la luz rasante ha confirmado la P. Por otro lado, el refuerzo horizontal del palo podría inducir a interpretar este carácter como un nexu LP (*[---c]ulpis*), pero el estudio del texto ha permitido descartar esta lectura a favor de *cupis*.

L.7: La primera *crux* corresponde a una letra redonda, probablemente una O, y la segunda una P o una R. Después de la T montante se aprecian los extremos de los trazos oblicuos de una V, por lo que la secuencia puede reconstruirse como ORTV. La siguiente *crux* corresponde a una R o una B, mientras la última *crux* es el extremo de un astil vertical, probablemente una I.

Lectura:

----- / [---] Cal(l)inicus / [--- S]ilvana / [--- d]e suo f(ecerunt).

[--- l]uctus iam parce sepulchris

[--- s]ua pectora plangi

[--- cu]pis non nocte quieta

[---]ortu[---]++[---]

l.7: Hay diversas opciones que podrían considerarse como propuestas de lectura, entre ellas *ortus*, *fortuna*, *mortuus*, *portus*, *hortus* y sus derivados, que son las más habituales en los CLE.

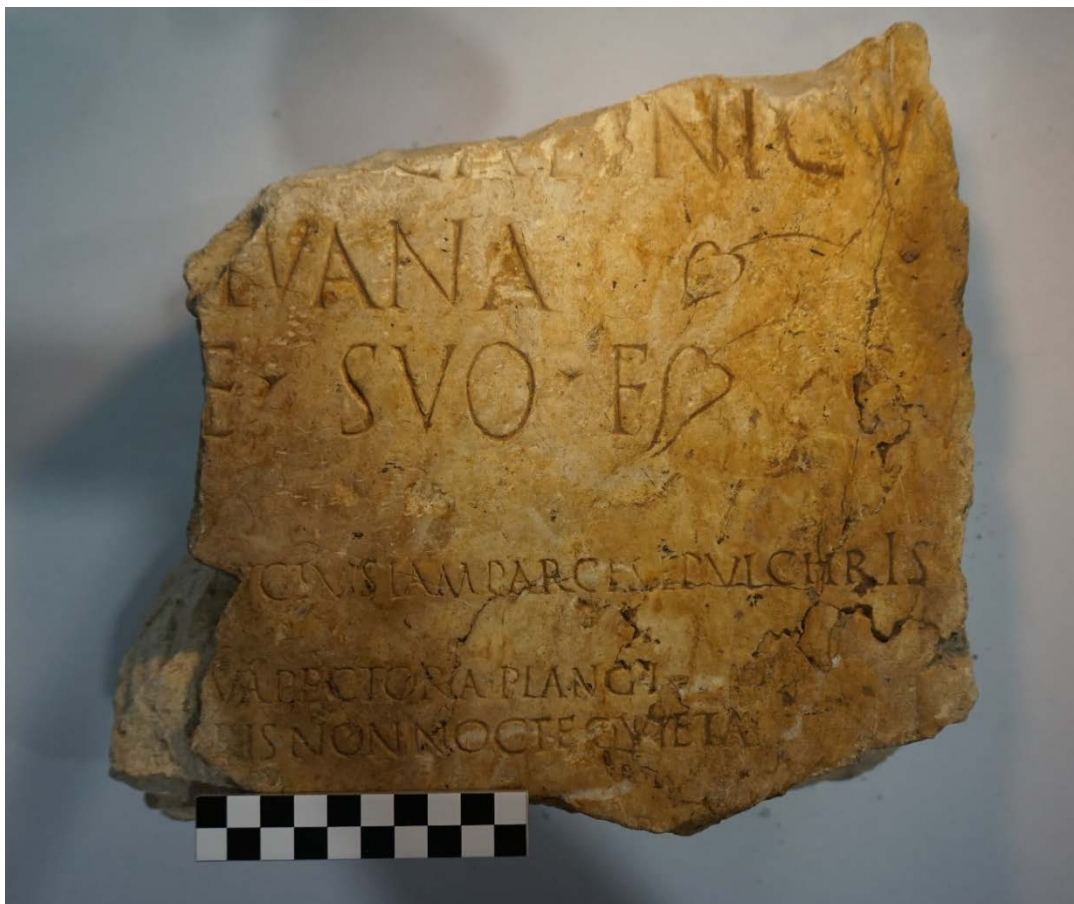

Figura 1: Inscripción completa.

EL ENCABEZAMIENTO

La primera parte del texto aloja el encabezamiento con la dedicatoria funeraria de dos personajes enunciados en nominativo, *Callinicus* y *Silvana*, que erigieron el monumento *de suo*. Esta fórmula, habitual en epigrafía funeraria, aunque no exclusiva, aparece en diversos epígrafes de *Tarraco* acompañada del mismo verbo (*fecit* o *fecerunt*), ya desde época republicana (*CIL* II²/14, 1314, de finales del s. II a.C. o inicios del I a.C.).³ La rotura de la pieza impide saber si en la parte perdida se hallaba el nombre de un tercer personaje, en dativo, al que podría haber estado dedicado el monumento, tal como aparece en los casos tarraconenses aludidos.

Tampoco es posible saber los gentilicios de los personajes, ya que solo se han conservado los respectivos *cognomina* –o *nomina singularia*, en el caso de que se tratara de esclavos. Sin embargo, la calidad de la inscripción nos inclina a pensar de que se trata de libertos o *ingenui*. En cuanto a los dos nombres recordados, *Callinicus* se documenta aquí por vez primera en *Tarraco*, aunque también es muy raro en el resto de *Hispania*, donde solamente aparece registrado en *Valentia*.⁴ Mejor representada está la forma femenina *Silvana*, mucho más común, también presente en *Tarraco*, que cuenta con tres testimonios referidos a una misma mujer (*Valeria Silvana*, *CIL* II²/14, 1232-1234, de inicios o mediados del II d.C.).⁵

EL POEMA FUNERARIO

La segunda parte del texto contiene un poema funerario, cuidadosamente inciso por una mano diversa, como demuestran el diferente *ductus* y el estilo paleográfico, probablemente obra de un lapicida especializado en este tipo de inscripciones (fig.2).⁶ La distribución de las tres líneas mantiene una *ordinatio* verso a verso, pero a causa de la rotura de la piedra solo se lee completa la segunda mitad de tres hexámetros dactílicos perfectamente compuestos. Sin embargo, se puede apreciar la calidad de la técnica poética, ya que el texto conservado incluye las características cesuras métricas, en este caso la heptahemímera, localizada en el primer y tercer verso:

³ Otras inscripciones con la fórmula *de suo fecit/fecerunt*, ya de época imperial: *CIL* II²/14, 1043; 1247; 1273; 1452; 1572. Todas son de tipo funerario.

⁴ Se trata de una dedicatoria a Serapis por la salud de su patrono *P. Herennius Severus* (*CIL* II²/14, 9). El nombre *Callinicus*, de origen griego, está bien documentado en el imperio romano occidental, aunque no abundantemente (65 entradas en una búsqueda general con la base de datos *EDCS*).

⁵ La versión masculina está un poco mejor documentada en la ciudad, con cinco inscripciones (*CIL* II²/14, 1147-1148-1178; 1212; 1350, referidas a tres personajes distintos), sin contar los sellos sobre ánforas Dressel 2-4 con la marca *Silvan(i)* recuperadas en el territorio (*IRAT* 156 a-c).

⁶ *Tarraco* presenta en su rico corpus epigráfico diversas inscripciones en verso, de las cuales algunas incisas con especial cuidado. Por ejemplo, *CIL* II²/14, 1810 = *CLEHisp* 160 (I d.C.); *CIL* II²/14, 1279 = *CLEHisp* 117 (fin. II d.C.); *CIL* II²/14, 1281 = *CLEHisp* 117 (II d.C.) y *CIL* II²/14, 1287 = *CLE* 1279 (fin. II-ini. III d.C.). A ellas cabe añadir las inscripciones indicadas en la nota 2 (ambas del s. I d.C.).

[--- l]ūctūs || iām pārcē sēpūlchrīs
 [--- s]ūā pēctōrā plāngī
 [--- cū]pīs || nōn nōctē quiētā
 [--- flōrtū[na? ---]++[---]

Aunque breve, la secuencia poética permite identificar una serie de elementos comunes con otras composiciones epigráficas en verso que se alimentan directamente de los *auctores* latinos del repertorio hexamétrico clásico, principalmente Virgilio y Ovidio, pero no solo, como se verá a continuación.

1. [--- l]uctus iam parce sepulchris

Parece bastante claro reconocer la primera palabra como *luctus*, tanto por la coherencia temática con un contexto funerario como por su asiduidad en este tipo de *carmina* epigráficos. Su uso como plural poético aparece atestiguado en varias inscripciones, ya sea en plural: *deponam luctus* (CLE 1208); *renovas magnos ...luctus* (CLE 1404); *duplices luctus* (CLE 1210); *mater quos natae debebat tradere luctus* (CLE 2125), como en genitivo: *et nostri memorem luctus* (CLE 270); *solamen tanti... luctus* (CLE 1347); *parva tibi... solacia magni luctus* (CLE 2099); *restant solamina luctus* (CLE 1401); *ponimus hunc / titulum luctus solacia nostri* (CLEHisp 115); *nunc eris... luctus causa mei* (CLE 1107), y también en forma de sintagma preposicional: *per luctus reddidit ipsa animam* (CLE 1076).

Por su parte, la secuencia del adverbio *iam* seguido de imperativo también es un recurso documentado (*iam liqui parentes*, CLE 421), e incluso asociado al verbo *parco* (*parcite iam lachrimis*, CLE 1206) y a *luctus*: *manes / parcite iam luctu sollicitare meos* (CLE 1198). Es decir, la asociación de *iam* con el imperativo de *parco* y *luctus* forma parte del repertorio compositivo de tono funerario. Sin embargo, el final del verso alude, en realidad, el tópico del *parce tumulo*, es decir, la súplica para la protección del sepulcro para garantizar su inviolabilidad (Hernández Pérez 2001: 256-260). La forma con *tumulo/tumulis* está bien documentada en Roma e Italia (por ejemplo, *parce tumulum Narcissi*: CIL VI, 9274 = CLE 1883), pero poco en *Hispania*, con un solo testimonio en *Corduba* (*parcatis tumulo*: CLEBetica CO9 = CLEHisp 26 = HEp 2007, 171 = CIL II²/7, 569), mientras que la variante con *sepulchrum*, documentada en plural en *Tarraco*,⁷ solo aparece en singular en una inscripción procedente de *Hispellum* (*da quicumque legis fletus et parce sepulcro*: CIL XI, 5335 = CLE 1813, hexámetro) y, reconstruida, en otra de Roma (*patrias admitte preces et parce s[epulcro]*: CLE 857).

A parte del caso de *Tarraco*, en *Hispania* solo se conocía la fórmula *parce sepult[---]* en un fragmento de inscripción hallado en la antigua *Celsa* (Velilla de Ebro) (HEp. 10, 2000, 638 = CLEHisp 141) (fig.3). La secuencia se inspira directamente en el verso virgiliano *quid miserum, Aenea, laceras? iam parce sepulto* (Aen. 3.41. Cf. Hoogma 1959: 248) y, de momento es el único testimonio que

⁷ Su empleo en plural puede ser entendido como licencia poética: “apiádate de las tumbas”, es decir, “respeto esta tumba”. Sobre el *tópos* del *ne sepulcrum violetur* y otras fórmulas de *imprecatio* para mantener la integridad de las tumbas, véase Hernández Pérez 2001: 256-260.

transcribe el paso de Virgilio de manera literal.⁸ Además, está datado por contexto arqueológico en época augústea,⁹ lo que convierte a la inscripción de *Celsa* en uno de los documentos más antiguos que prueban la transmisión epigráfica de la obra del autor.¹⁰

2. [--- s]ua pectora plangi

El segundo fragmento de verso conserva una secuencia atestiguada prácticamente sin variaciones en un par de inscripciones de Roma: *maeret et ad cineres plangit sua pectora palmis / nec satis ereptam lucem sibi* (CLE 398) y *quid mater ventrem laceras? Quid pectora plangis? / cavere fatum nemo* (CLE 2155).¹¹

La cláusula formada por *pectora* (plural poético de *pectus*) y el verbo *plango* es de clara matriz ovidiana. Aparece cinco veces en *Heroidas*: *rupique sinus et pectora planxi* (5.71); *tunc demum pectora plangi contigit inque meas unguibus ire genas* (11, 91); *abscissa planxi mea pectora veste* (12.153); *consuetaque pectora plangit* (13.491) y *postquam se dolor invenit, nec pectora plangi nec puduit scissis exululare comis* (15.113); dos en las *Metamorfosis*: *laniataque pectora plangens* (6.248); *consuetaque pectora plangit* (13.491); dos más en los *Fasti*, aunque se trata de la misma estructura repetida: *pectore plangit humum* (*Fast.* 1.578; 4.896) y una en *Amores*: *plangite pectora pinnis* (2.6.3). También se constata su uso en otros autores, aunque en menor medida,¹² por lo que no hay duda de que tanto el verso del *carmen* de *Tarraco* como los de los paralelos romanos beben directamente de Ovidio.¹³

3. [--- cu]pis non nocte quieta

La erosión sobre la superficie deja abierta la posibilidad de leer *culpīs* en lugar de *cupīs*. Sin embargo, la forma *culpīs* no aparece documentada epigráficamente, aunque sí, en cambio, en singular (*Concordanze*: 127), mientras que el verbo *cupio* enunciado en su segunda persona es habitual y coherente con el estilo dialogante

⁸ [---?] *quicumque es [---] / [---?] pa[r]ce sepult[---]*. La inscripción fue publicada por M. Beltrán Lloris (1998: 128-129, n. 347); no obstante, la lectura [---pa[r]ce sepult[---] se debe a la revisión de F. Beltrán Lloris (2002: 624 = *HEp.* 10, 2000, 638), quien, sin embargo, no advirtió la coincidencia con Virgilio ni los paralelos con los CLE de Roma e *Hispellum*, que sí puso en evidencia P. Cugusi en su revisión de los CLE hispanos (2012: 106 y 191, n. 141).

⁹ "Hallado en una calle, en contexto datable entre el 27 a. E. y 14 d. E." (Beltrán Lloris 2002: 624).

¹⁰ Junto con el importante testimonio que representa la localización de un verso de la *Eneida* (2.268) en la pared de la cueva de Peñalba de Villastar (Teruel) (CLEHisp 139 = CLE *Hispaniae* TE1), antiguo santuario celtibérico, lo que confirma la efectiva implementación del modelo educacional romano entre la población indígena de la Citerior, incluso en zonas rurales del interior, en época imperial temprana (Díaz Ariño *et al.* 2019: 411; Díaz Ariño, e.p.).

¹¹ Otro poema reza: *praesulis in viscibus clausisti pectora saeva, / ne mandata patrum perderet* (CLE 1382).

¹² Por ejemplo, en Propertio: *plangas pectora nuda* (2.24b.52), Marcial: *Plange, Favor, saeva pectora nuda manu* (10. 50. 2) y Estacio: *iugentes iterasti pectore planctus* (Silv. 3.5.53).

¹³ Para Reeson (2001: 92) se trata de una yuxtaposición que, sin duda, se debe más a una frase con intenciones onomatopéyicas que a razones métricas.

de este tipo de textos (Pepe, e.p.). Por ejemplo, *hoc qui scire cupis iaceant quae membra sepulchro* (CLE 1449).

En cuanto a la secuencia *nocte quieta*, es una variante participial de la forma personal documentada en una inscripción de Roma: *placida... / nocte quiescant* (CLE 467) y en un grafito pompeyano: *felicem somnum qui tecum nocte quiescet* (CLE*Nuovo*: 35). Sin embargo, *nocte quieta* parece remitir literalmente a un verso de las *Argonáuticas* de Valerio Flaco: *gaudet Averno palus, gaudet iam nocte quieta* (6.158). Este autor no es muy habitual entre los *auctores* de CLE, ya que apenas se ha propuesto vislumbrar una alusión a Arg. 7.244 (*nulla quies animo, nullus sopor*) en un grafito del Palatino (CLE 947. Cf. Cugusi 1996: 359; Cugusi 2007: 176). En consecuencia, el nuevo epígrafe de *Tarraco* podría ser considerada la primera cita literal de este autor en soporte epigráfico conocida hasta el momento.

Figura 2: Detalle de la segunda parte del texto. Se pueden apreciar los diversos espacios de separación entre el encabezamiento y la parte con el *carmen epigraphicum*, así como entre los diversos versos del poema. Obsérvese también los restos de letras de la cuarta línea, entre los que destaca la T montante.

Finalmente, la aliteración formada por el adverbio *non* seguido de palabra iniciada por *no-* se documenta en una inscripción de Roma (*non nosse silentium*: CLE 1109; cf. *non nunc*: CLE 970-971) y en otra de Arles (*non nosti amicos*: CLE 470).¹⁴ La secuencia *non nocte* aparece en un verso de Silio Itálico (*non nocte dieve*: *Pun.* 8.648), pero también en autores como Cicerón y, especialmente, Livio que la emplea reiteradamente como recurso estilístico (*non nocte, non die*).¹⁵

4. [---]ōrtū[na?---]++[---]

¹⁴ Así aparece también como recurso en el poema tardío de Porta Latina que inicia *non nomen non quo genitus non unde quid egi* (Massaro 2018: 133).

¹⁵ Véase, por ejemplo, las varias citas en Livio para las expresiones *non nocte, non die* (21.11.5.3; 32.15.2.1), *non nocte remissus* (6.4.10.2); frente a la única mención en Cicerón (*non parietes conscios, non nocte illam funestam ac luctuosam perhorrescet?*, *Cael.* 60.7).

El último verso se encuentra completamente afectado por la rotura de la piedra, por lo que la única secuencia conservada es de difícil comprensión. Entre las diversas opciones para la integración de la laguna podría preferirse la palabra *fortuna* por su amplia presencia en los *CLE* (cf. *Concordanze*: 278-279), seguida, aunque a distancia, por *mortuus* y derivados (*Concordanze*: 488).

Una vez analizado el contenido de la parte conservada de los versos, es posible proponer una traducción aproximada:

[--- l]ūctūs || iām pārcē sēpūlchrīs

[--- s]ūā · pēctōrā · plāngī

[--- cu]pīs || nōn nōctē quiētā

[--- flōrtū[na? ---]++[---]

“... del luto (?), respeta ahora los sepulcros / ... golpear su pecho / ...
deseas, no en la noche tranquila /... la fortuna (?)...”

Como conclusión, es posible poner de manifiesto la importancia de la nueva inscripción de *Tarraco*, cuya paleografía y contenido, así como el material empleado, permiten fechar la inscripción a finales del s. I d.C. Los fragmentos poéticos conservados transcriben de una manera muy cercana, dos de ellos literal, cláusulas de versos de la tradición hexamétrica de los clásicos Virgilio y Ovidio, a los que se puede añadir ahora Valerio Flaco, lo que junto a su correlativa presencia en los tres versos conservados permite plantear con bastantes visos de probabilidad que el *carmen epigraphicum* de *Tarraco* fue compuesto según la técnica del centón literario (cf. Polara 1990). Los dos primeros están sobradamente documentados como *auctores* de máxima referencia para los compositores de *CLE* hasta época Flavia (cf. Gómez Pallarès 1995), mientras que Valerio Flaco es un autor apenas documentado epigráficamente. Por otro lado, cabe destacar la variante tarraconense *parce sepulchris* del *topos* virgiliano, que se añada ahora a los más tempranos testimonios epigráficos de la recepción de este autor en *Hispania* (*Celsa* y Peñalba de Villastar). Por último, el nuevo *carmen* permite reconocer la influencia de Valerio Flaco entre los referentes de los compositores de poesía funeraria en piedra. Además, la cronología propuesta para la inscripción coincide con la fortuna de este último autor en Roma, lo que contribuye a poner de manifiesto la temprana difusión de las *Argonáuticas* fuera de la península itálica.

Figura 3: Inscripción de *Celsa* (Velilla de Ebro) (*HEp.* 10, 2000, 638 = *CLEHisp* 141). Museo de Zaragoza. Sección de la Colonia *Celsa* (Velilla de Ebro). (Foto de la autora por cortesía del Museo).

BIBLIOGRAFÍA

- BELTRÁN LLORIS, F. (2002), "Epigrafía latina en Aragón (II) (con un apéndice sobre la epigrafía paleohispánica)", *Caesaraugusta*, 75, 593-656.
- BELTRÁN LLORIS, M. (1998), "Museo de Zaragoza. Colonia *Celsa*. Catálogo Monográfico", *Boletín de Museo de Zaragoza*, 14, 5-172.
- CIURANA, J. (2011), "Prácticas y rituales en las áreas funerarias del suburbio oriental de Tarraco", en ANDREU, J., ESPINOSA, D. y PASTOR, S. (eds.) *Mors Omnibus instat. Aspectos arqueológicos, epigráficos y rituales de la muerte en el occidente romano*, Madrid, Liceus, 331-350.
- CLE = BÜCHELER, F. y LOMMATZSCH, E. (1930), *Carmina Latina Epigraphica*, Leipzig, Teubner.
- CLEBetica = FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, C. (2007), *Carmina Latina Epigraphica de la Bética romana. Las primeras piedras de nuestra poesía*, Sevilla, Universidad de Sevilla.
- CLE Hispaniae = FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, C., GÓMES PALLARÈS y DEL HOYO, J. (eds.), *Carmina Latina Epigraphica Hispaniae. Portal de poesía epigráfica latina: búsquedas icónicas y textuales* (<http://cle.us.es/clehispaniae/index.jsf>).
- CLEHisp = CUGUSI, P. (2012), *Carmina Latina Epigraphica Hispanica post Buechelerianam collectionem editam reperta cognita*, Faenza, Fratelli Lega.
- CLENuovo = CUGUSI, P. (2007), *Per un nuovo Corpus dei Carmina Latina Epigraphica. Materiali e discussioni*, Roma, Atti della Accademia nazionale dei Lincei, 2007.
- CONCORDANZE = COLAFRANCESCO, P. y RICCI, M. L. (1986), *Concordanze dei Carmina Latina epigraphica*, Bari, Edipuglia.
- CUGUSI, P. (2002), "Tradizione elegiaca latina e *Carmina latina. Epigraphica*. Letteratura e testi epigrafici", *Aufidus*, 48, 17-29.
- CUGUSI, P. (2007), *Per un nuovo Corpus dei Carmina Latina Epigraphica. Materiali e discussioni*, Roma, Atti della Accademia nazionale dei Lincei, 2007.
- CUGUSI, P. (2013), "CLE 1988 (= CIL VI, 37965)", *l'epigramma longum e l'elegia. Qualche osservazione metodologica sui testi epigrafici versificati*", *Epigraphica*, 75, 233-249.

- DÍAZ ARIÑO, B., ESTARÁN, M. J. y SIMÓN, I. (2019), "Writing, colonization, and Latinization in the Iberian peninsula", en SINNER, A. G.; VELAZA, J. (eds.), *Palaeohispanic Languages and Epigraphies*, Oxford, Oxford University Press, 396-416.
- DÍAZ ARIÑO, B. (e.p.) "Culture écrite, latinisation et épigraphie dans l'Hispanie Citérieure républicaine" en COLTELLONI-TRANNOY, M. y MONCUNILL, N. (eds.), *La culture de l'écrit en Méditerranée occidentale à travers les pratiques épigraphiques*, Lovaina, Peteers.
- EDCS = *Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby* (<http://www.manfredclauss.de/>)
- GÓMEZ PALLARÈS, J. (1995), "Cultura literaria en el corpus de los CLE Hispaniae hasta época flavia", en BELTRÁN LLORIS, F. (ed.), *Coloquio sobre Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente. Zaragoza, 4 a 6 de noviembre de 1992*, Zaragoza, 151-162.
- HERNÁNDEZ PÉREZ, R. (2001), *Poesía latina sepulcral de la Hispania romana: estudios de los tópicos y sus formulaciones*, Valencia, Universidad de Valencia.
- HOOGMA, R. P. (1959), *Der Einfluss Vergils auf die Carmina latina epigraphica*, Amsterdam, North-Holland publishing Company.
- IRAT = D. GOROSTIDI (2010), *Ager Tarraconensis 3. Les inscriptions romanes* (Documenta 16), Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- LIMÓN, M. (2014), *La compaginación de las inscripciones latinas en verso. Roma e Hispania*, Roma, L'Erma di Bretschneider.
- MASSARO, M. (2013), "L'impaginazione delle iscrizioni latine metriche o affettive", *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Rendiconti*, 85, 2012-2013, 365-413.
- MASSARO, M. (2018), "Questioni di autenticità di iscrizioni metriche (o affettive)", in: GALLO F. y SARTORI A. (eds.), *Spurii lapides. I falsi nell'epigrafia latina*, Milán, Biblioteca Ambrosiana, 93-135.
- PEPE, C. (e.p.), "Voci in dialogo nella poesia sepolcrale latina: strumenti testuali ed extratestuali", en FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, C. y LIMÓN BELÉN, M. (eds.), *V Reunión Internacional sobre Poesía Epigráfica Latina*, Sevilla, Universidad de Sevilla, e.p. [versión provisional online]
- POLARA, G. "I Centoni", en CAVALLO, G., FEDELI, P. y GIARDINA, A. (eds.) *Lo Spazio Letterario di Roma Antica, vol. 3: La Ricezione del Testo*, Roma, Salerno Editrice, 245-275.
- REESON, J. (2001), *Ovid Heroides 11, 13 and 14: a commentary*, Leiden-Boston-Köln, Brill.

POMPEYO MAGNO Y LA CIUDAD DE ATENAS

LUIS AMELA VALVERDE
Grupo CEIPAC
Universitat de Barcelona
amelavalverde@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2485-4815

RESUMEN

Se ha definido el mundo romano como un mundo de ciudades. No es de extrañar, pues, que en la etapa final de la República los líderes políticos intentasen tener una amplia influencia en las principales *civitates*. Cómo no, Atenas no fue una excepción. En este trabajo exponemos la relación entre esta ciudad y Cn. Pompeyo Magno (*cos.* I 70 a.C.).

PALABRAS CLAVE: Pompeyo Magno, Atenas, César, Contribuciones, Segunda Guerra Civil.

POMPEY THE GREAT AND THE CITY OF ATHENS

ABSTRACT

The Roman world has been defined as a world of cities. It is not surprising, then, that in the final stage of the Republic the political leaders tried to have a wide influence on the main *civitates*. Of course, Athens was not an exception. In this work we expose the relationship between this city and Pompey the Great (*cos.* I 70 B.C.)

KEYWORDS: Pompey the Great, Athens, Caesar, Contributions, Second Civil War.

INTRODUCCIÓN

La creación y el mantenimiento de una clientela provincial están directamente relacionados con la acción (y los triunfos) del político romano de turno y de la coyuntura del momento. En cualquier caso, las comunidades importantes tenían más de un patrono (Gelzer 1969: 87; Nicols 1980: 547; Brunt 1988: 398-399).¹ Es el caso, por ejemplo, de *Massalia* (Marsella, dept. Bocas del Ródano), que había concedido esta distinción tanto a Cn. Pompeyo Magno (*cos.* I 70 a.C.)² como a C. Julio César (*cos.* I 59 a.C.) (Caes. *BCiv.* 1, 35, 4), y de *Athenae* (Atenas, Ática). Ambas ciudades son citadas como ejemplo de esta política por M. H. Crawford (Crawford 1982: 176).

El presente trabajo tiene como objeto presentar la relación entre Atenas y Pompeyo desde la primera visita de éste (67 a.C.) hasta la batalla de *Pharsalus* (48 a.C.), dentro de nuestros trabajos sobre la clientela de este famoso político y

¹ El célebre orador M. Tulio Cicerón (*cos.* 63 a.C.) reconocía el particular honor de haber sido elegido único patrón de *Capua* (Cic. *Sest.* 9).

² *Vid:* L. Amela Valverde, "Pompeyo y su influencia en la Galia Transalpina: el caso de Massalia", *Myrtia* 31 (2016), 141-166

general.³ Ha de destacarse que esta importante ciudad griega, junto con la Liga Tesalia, fueron los dos únicos estados de importancia que se libraron de la provincialización de Grecia en el año 146 a.C.

LA PRIMERA VISITA

Pompeyo limpió el Mediterráneo Occidental de piratas en el tiempo récord de cuarenta días (Plut. *Pomp.* 26, 7). Después de una corta pero imprescindible estancia en Roma, volvió a embarcarse en Brindisi (Plut. *Pomp.* 27, 1-3). A pesar de estar presionado por el tiempo (Plut. *Pomp.* 27, 4), pues tenía que continuar con la campaña contra los piratas en el Mediterráneo Oriental, Pompeyo hizo una escala en Atenas (Plut. *Pomp.* 27, 4-5. Cf. Zonaras, 10, 3). Indudablemente, aquí esperaba encontrar toda o parte de las fuerzas navales aliadas destinadas a la continuación de la campaña contra la piratería (Greenhalgh 1980: 94).

M. Hoff considera que Pompeyo, desde Brindisi, sólo hizo escala en Atenas antes de emprender la fase final de la campaña contra los piratas (Hoff 2002: s.p.). Pero muchos investigadores consideran que Pompeyo se detuvo así mismo en Rodas (Ormerod 1924: 239; Ooteghem 1954: 176; Carcopino 1968: 87; Flacelière y Chambry 1973: 296 y 302; Leach 1978: 72; Kallet-Marx 1995: 318; Amela 2003b: 113). Aquí se demoró en conversar con la «mayor atracción turística», en palabras de K. Kallet-Marx (Kallet-Marx 1995: 318), de la isla: el filósofo Posidonio, aunque las fuentes consideren que este encuentro se efectuó

³ Vid: L. Amela Valverde, "El desarrollo de la clientela pompeyana en Hispania", *SHHA* 7 (1989), 105-117; "La clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania", *Historia y Vida* 270 (1990), 90-97; "La amonedación pompeyana en Hispania. Su utilización como medio propagandístico y como reflejo de la clientela de la gens Pompeia", *Faentia* 12-13 (1990-1991), 181-197; "Numidia y la clientela pompeyana. La acción de los políticos de la República Romana en el extranjero", *Iberia* 3 (2000), 253-264; "La turma Salluitana y su relación con la clientela pompeyana", *Veleia* 17 (2000), 79-92; "La clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania", *Historia* 16 297 (2001), 64-73; "Inscripciones honoríficas dedicadas a Pompeyo Magno", *Faentia* 23/1 (2001), 87-102; "El nomen Pompeius en Hispania: Algunos aspectos críticos", *Emerita* 69 (2001), 241-262; "La Galia Cisalpina y la clientela de Pompeyo Magno", *Polis* 14 (2002), 51-78; "El nomen Pompeius en la numismática hispánica", *Fortunatae* 13 (2002), 9-30; "Nota sobre una inscripción de Tasos (AE 1994 1540)", *Pyrenae* 33-34 (2002-2003), 373-376; *Las clientelas de Cneo Pompeyo Magno en Hispania*, Barcelona, 2003; "Pompeyo Magno y la guerra sertoriana: la constitución de una clientela", *BMZ* 17 (2003), 105-131; "Las concesiones de ciudadanía romana: Pompeyo Magno e Hispania", *AC* 73 (2004), 47-107; "Caes. *BCiv.* 2, 18, 7. Una nota sobre la obra de Eilers Roman Patrons of Greek Cities", *Veleia* 21 (2004), 303-309; "Navarra, Roma e Hispania: Pompeyo", en *Navarra en la Antigüedad. Propuesta de Actualización* (Pamplona, 2006), 137-166; "El epígrafe dedicado a Cn. Pompeyo Magno en la ciudad de Demetrias (IG IX 2, 1134). El reflejo de la política romana en una ciudad de provincias", *SEBarc* 13 (2015), 25-33; "Pompeyo Magno y la Galia Transalpina. La guerra sertoriana", *Helmántica* 204 (2019), 9-52.

tras la finalización de la Tercera Guerra Mitridática (74-63 a.C.),⁴ aunque nada impide que Pompeyo estuviera anteriormente en Rodas (Ooteghem 1954: 176).

La vista de Pompeyo no tenía nada de extraordinario. Multitud de magistrados romanos destinados a la provincia de Asia recalaban en esta ciudad.⁵ En el transcurso de la visita, Pompeyo recibió unos elogios hiperbólicos (Carcopino 1968: 87). He aquí el testimonio de Plutarco: «Allí [en Atenas], él [Pompeyo] subió a ofrecer un sacrificio a los dioses y arengó al pueblo. Saliendo inmediatamente después, él pudo leer algunas inscripciones en su honor, formada cada una de un solo verso, uno en el interior de la puerta de la ciudad: “En cuanto sabes que eres hombre, tanto más eres un dios”, y otra en el exterior: “Te esperamos, nos prosternamos, te vimos, somos tú escolta”» (Plut. *Pomp.* 27, 5).⁶

Como bien señala K. Kopij, si bien aunque estas frases fueran producto de la imaginación del escritor de Queronea, ofrecen una visión similar a las inscripciones honorarias típicas dirigidas a Pompeyo, ya que jugaron un papel similar. En primer lugar, estaban dirigidas al propio Pompeyo. Son el tiempo, si no fueron destruidas demasiado rápido, estas frases podían convertirse fácilmente en mensajes de propaganda a favor del personaje en cuestión. Sin duda, este tipo de inscripciones fueron muy comunes en el mundo antiguo, como ejemplifica el caso de la ciudad campana de *Pompeii*, pero raramente se han conservado. Es posible que algunas de ellas hayan sido inspiradas por personas que perteneciesen a los círculos de del personaje protagonista de estos mensajes. Probablemente, desempeñaron un papel similar al de los carteles de hoy en día, excepto que debido a su singularidad en una escala mucho más pequeña; éstos, a su vez, fueron uno de los medios de propaganda masiva más utilizados en el siglo XX (Kopij 2017: 250-251).

La visita a la ciudad más famosa de Grecia fue corta aunque oportuna (Heftner 1995: 201). Los atenienses sabían lisonjear la vanidad de Pompeyo, el cual, sin embargo, al mismo tiempo, tenía cierta aprensión ante los honores (Heftner 1995: 202).

⁴ Tres de las fuentes (Cic. *Tusc.* 2, 61. Plin. *NH* 7, 112. Plut. *Pomp.* 42, 10) señalan que la entrevista de Posidonio y Pompeyo fue realizada tras este conflicto, pero la cuarta (Str. 11, 1, 6) parece situar el encuentro durante la guerra contra la piratas.

⁵ De esta forma, tenemos los ejemplos de Q. Mucio Escévola el augur (*cos.* 117 a.C.) ca. el año 120 a.C. (Cic. *Fin.* 1, 8, 9), M. Antonio (*cos.* 99 a.C.) ca. el año 102 a.C. (Cic. *De or.* 1, 82; 2, 3), M. Licinio Craso el orador (*cos.* 95 a.C.) en la última década del siglo II a.C. (Cic. *De or.* 1, 45; 3, 75), L. Gelio (*cos.* 72 a.C.) en el año 93 a.C. (Cic. *Leg.* 1, 53), L. Cornelio Sila (*cos.* I 88 a.C.) a su vuelta hacia Italia (Nep. *Att.* 4, 2. Plut. *Sull.* 26), M. Tulio Cicerón (*cos.* 63 a.C.) en los años 51 y 50 a.C. (Cic. *Att.* 5, 10, 2; 5, 11, 14; 6, 1, 26; *Fam.* 2, 8. Cf. *Tusc.* 5, 22).

⁶ Como señalan Flacelière y Chambry 1973: 197 n. 2, estos dos *monostichoi* (versos independientes) son tetrámetros trocaicos catalécticos, que para Aguilar y Pérez Vilatela 2004: 167 no son de muy bella factura y están cargados de adulación, que dan medida de lo que era Atenas desde el punto de vista político en este momento de su historia.

Si bien Pompeyo fue ensalzado desde la esfera humana a la divina, no ha de considerarse que se le admirase ni ahora ni posteriormente como un dios, sino más bien bajo la protección particular de una divinidad (Classen 1963: 332; Heftner 1995: 202), aunque no todo el mundo está de acuerdo en esta solución, ya que estos versos podían presentar una connotación en forma específica de referencia divina (Edwards 1997: 123). M. Hoff señala que si los honores proferidos a Pompeyo fueron divinos (*isotheoi timai*, como se infiere de la utilización del verbo προσκυνεῖν), como implica Plutarco, lo más probable es que estos fueron rechazados de manera cortés (Hoff 1989a: 271, 2005: 331).

Pompeyo llegaría a El Pireo, el puerto de Atenas, y, desde allí, se dirigiría a la ciudad, donde ofreció un sacrificio (quizás en la Acrópolis) (Edwards 1997: 122; Morales 2015: 235) y se dirigió al Pueblo (*dêmos*). Es muy posible que el discurso de Pompeyo se pronunciara en una reunión apresuradamente convocada en la *ekklêsia*, y se daría desde la *bêma* en el Ágora.⁷ A destacar que este es uno de los pocos actos que se pueden relacionar a Pompeyo con los cultos locales durante sus estancias en Oriente (Santangelo 2007: 232 n. 20). H. P. Collins dijo que la visita de Pompeyo en Atenas en esta ocasión fue “un desfile de su piedad” (Collins 1953: 102).

Posteriormente, Pompeyo salió de Atenas hacia sus barcos que estaban anclados en el puerto de El Pireo. Presumiblemente, dejaría la ciudad a través del Dípilon o Puertas del Pireo, donde pudo leer las frases transmitidas por Plutarco, que seguramente habrían sido pintadas (Hoof 2002: s.p., 2005: 328; Morales 2015: 236; Heijnen 2018: 84).

La causa del entusiasmo de la población ateniense con Pompeyo provenía del hecho de que éste iba a acabar con la amenaza protagonizada por la piratería, pronóstico avalado por el éxito inmediato alcanzado en el Mediterráneo Occidental (Habicht 2000: 364; Hoff 1989a: 271; 2002: s.p.; Edwards 1997: 120-121; Amela 2003b: 112). No era para menos, puesto que después del saqueo del puerto y de la ciudad efectuado por L. Cornelio Sila (*cos.* I 88 a.C.) en el marco de la Primera Guerra Mitridática (89-85 a.C.), en el año 86 a.C. (Cf. Plut. *Sull.* 13-14), Atenas había entrado en graves dificultades en todos los campos.

La piratería afectaba directamente a la recuperación económica de la ciudad. Los piratas habían saqueado Delos, dependencia ateniense, en el año 69 a.C. (Phlegon, *FGrHist* 257 F 12-13) y, en el mismo golfo Saronico, los templos de: Asclepio en Epidauró, de Hera en Argos y el de Poseidón en el Istmo habían sufrido sus ataques (Plut. *Pomp.* 24, 6). Estos datos muestran que la misma Atenas (o sus alrededores) podía ser objeto de un ataque de estas características (Hoff 2002: s.p.).

⁷ Hoof 2002: s.p., 2005: 328 n. 5 que recuerda que el *bêma* es citado cuando el filósofo Atenión pronunció su discurso a favor de Mitridates el año 88 a.C. (Athenaeus 5, 212 e-f). Morales 2015: 235-236.

Atenas no estuvo sola entre las ciudades orientales que efectuaron homenajes a Pompeyo. Gran número de comunidades griegas recordaron en inscripciones sus acciones contra los piratas y contra Mitrídates VI del Ponto (120-63 a.C.), algunas ciertamente exageradas.⁸ En Delos, dos inscripciones atestiguan la existencia de una asociación de *Pompeiastai* (I.Delos 1641 y 1797), que en analogía con otras asociaciones de la isla,⁹ debe referirse a un grupo religioso devoto de Pompeyo (Edwards 1997: 123). Evidentemente, la eliminación de la piratería no sólo aseguraba la integridad física de la ciudad sino también su suministro de alimentos, a la par que albergaba la esperanza de una nueva prosperidad (Edwards 1997: 125).

Pudiera suponerse que esta demostración de admiración por el pueblo ateniense hacia Pompeyo sería de carácter popular, a juicio de lo relatado por Plutarco. Pero no hay que dejarse engañar. A su vuelta a Roma después de conocer la muerte de Mitrídates, Pompeyo hizo de nuevo escala en Atenas (62 a.C.), en donde hizo entrega de un donativo de cincuenta talentos para la reconstrucción de la ciudad (Plut. *Pomp.* 42, 11).¹⁰ Este dato nos hace reflexionar de la veracidad de las palabras de Plutarco. No tanto de la existencia y contenido de los grafitos atenienses, sino de la fecha en que éstos fueron realizados. Muchos de los epígrafes conservados en las comunidades griegas son claramente posteriores a las campañas militares de Pompeyo, al mencionar su tercera aclamación como *imperator*.¹¹

Ciertamente, es una premonición que antes de finalizar las operaciones militares se celebrara el resultado, aunque no se dudaba en ningún momento del triunfo. Pero, curiosamente, Plutarco (con el resumen de Zonaras) es el único autor que recoge tanto los grafitos en su honor como el donativo de Pompeyo a Atenas. Si nos preguntamos de dónde sacó Pompeyo el dinero para esta generosa donación, la respuesta inmediata es del botín procedente de sus campañas en Oriente.

Por supuesto, Pompeyo podía haber obtenido la cantidad cedida a Atenas en la guerra contra Q. Sertorio (*pr.* 83 a.C.) en Hispania (82-72 a.C.) o incluso antes durante la Primera Guerra Civil (83-81 a.C.). Pero no parece posible que durante la campaña contra los piratas Pompeyo dispusiera de tanto dinero, fuese de su fondo privado o del erario público (la *lex Gabinia* le autorizaba a ello, aunque tal fin evidentemente habría sido un claro abuso), puesto que éste

⁸ Vid: Amela 2001: 88-93.

⁹ Sobre estas asociaciones en Delos, *vid:* Müller 2017: 96.

¹⁰ Thompson 1941: 222 señaló que este donativo fue realizado para la restauración de los edificios públicos, mientras que Hoff 1989a: 271, 2013: 569; Melfi 2010: 24, 2016: 156 para la reconstrucción de monumentos.

¹¹ En *Demetriae* (IG IX 2 1134), *Ilium* (AE 1990 940 = SEG XLVI 1565. IGRR IV 198 = IK 3 74), *Miletopolis* (AE 1907 183 = IK 2 24 = ILS 9459), *Miletos* (*Milet* I, 7, 253), *Mytilene* (IG XII 202 = IGRR IV 54 = ILS 8776 = Syll.³ 751) y *Soli-Pompeipolis* (AE 1888 106 = IGRR III 869). Incluso se tiene atestiguada una cuarta en *Argos* (AE 1920 81).

último no estaba precisamente en un momento de prosperidad. Por ello, cabría preguntarse si Pompeyo recibió estos elogios de los atenienses durante su segunda visita a Atenas, esto es, en el año 62 a.C., *vid infra*, cuando también efectuó el donativo de cincuenta talentos, motivo más que suficiente para recibir tales elogios. Quizás Plutarco dividió ambos acontecimientos para que no diera la impresión que uno derivaba del otro, esto es, la dádiva había ocasionado la aparición de los grafitos, al ser posiblemente hechos independientes. El restablecimiento de la economía de Atenas dependía de su comercio marítimo a través de El Pireo (Hoff 2002: s.p.), que obedecía a la eliminación del peligro que suponía la piratería, que muchas poblaciones de Atenas vecinas habían sufrido (Day 1942: 129). Si además se obtenía un donativo de cincuenta talentos (destinados no por casualidad a la infraestructura portuaria, *vid infra*), mucho mejor.

LA SEGUNDA VISITA

En la primavera del año 62 a.C., tras la finalización de la Tercera Guerra Mitridática y el restablecimiento de la *pax romana* en el Oriente helenístico, Pompeyo comenzó su vuelta triunfal a Italia, efectuando diversas paradas en ruta (Kallet-Marx 1995: 331; Hoff 2002: s.p.). Plutarco cita a éstas de Oriente a Occidente, así como los beneficios realizados por Pompeyo (Plut. *Pomp.* 42, 7-11). He aquí el texto de Plutarco:

«Cuando (Pompeyo) hubo puesto en orden y regulado los asuntos de allí [Asia], prosiguió su viaje con más solemnidad. Llegado a Mitilene, dio la libertad a la ciudad en consideración a Teófanos, y asistió al concurso tradicional de los poetas, que tomaron por único tema sus propias gestas. Encantado de la belleza del teatro, hizo dibujar el aspecto y el plano, con la intención de levantar en Roma uno igual, pero más grande y más magnífico. Llegado a Rodas escuchó a todos los sofistas y dio a cada uno de ellos un talento. Posidonio incluso dejó escrito la conferencia que pronunció en su presencia para refutar al retórico Hermágoras a propósito de su tesis de la Búsqueda Universal. En Atenas, él también se comportó de manera parecida con los filósofos, e hizo una donación a la ciudad de cincuenta talentos para su restauración ...»

Puede observarse un contraste evidente entre ambas visitas. Si en la primera Pompeyo se dedicó a efectuar actividades de carácter religioso y cívico, el segundo tiene más visos de turismo cultural: certamen de poesía en Mitilene (Plut. *Pomp.* 42, 8), retórica en Rodas (Plut. *Pomp.* 42, 10) y filosofía en Atenas (Plut. *Pomp.* 42, 11), destacando cada ciudad en el género que presencié Pompeyo (Morales 2015: 236-237).

El propósito de Pompeyo en estas donaciones tanto públicas como privadas era, de acuerdo con Plutarco, aumentar su reputación, *vid infra*. Esto es cierto, pero no toda la verdad. Indudablemente, Pompeyo estaba, en palabras

de M. Hoff, “sembrando la semilla de la lealtad” (Hoff 2002: s.p.)¹² hacia su persona como se demostrará en la posterior guerra civil.

Plutarco no recuerda como los atenienses usaron los cincuenta talentos, sólo que en “restauración” (εἰς ἐπισκευήν), sin mayor precisión. Las reparaciones a las que alude el autor griego hace referencia ciertamente han de estar relacionadas con los daños causados por Sila durante el sitio y saqueo de la ciudad de Atenas y el puerto de El Pireo,¹³ casi un cuarto de siglo antes. Este hecho implica que al menos durante aproximadamente veinticinco años muchos de los edificios y monumentos de la ciudad no fueron reconstruidos ni reparados, e incluso que algunos estaban tan dañados que fueron dejados definitivamente al abandono (Hoff 1997: 43, 2002: s.p., 2005: 332; Habicht 2000: 363). Este último caso fue el *Pompeion* (nada que ver con Pompeyo Magno), edificio público ubicado en el Cerámico construido *ca.* el año 400 a.C., y que no volvería a ser restaurado y utilizado en su propósito inicial hasta el siglo II d.C. (Day 1942: 185; Hoff 1997: 41; Habicht 2000: 338).

El beneficio otorgado por Pompeyo es el primero recordado en relación con las reparaciones de la ciudad (Habicht 2000: 364; Hoff 2002: s.p., 2005: 332). Por lo menos parte de los fondos de Pompeyo fueron aparentemente utilizados para reconstruir la infraestructura comercial de la ciudad. Un catálogo fragmentario de reparaciones a los santuarios (IG II² 1035 l. 47) menciona un “*Deigma* de Magnus”; generalmente se sobreentiende que el apelativo “Magnus” ha de referirse forzosamente a Pompeyo (Day 1942: 128-129 y 149; Ooteghem 1954: 269; Oliver 1972: 191; Geagan 1979: 375; Rawson 1985: 45; Hoff 1989a: 271, 1989b: 2, 2002: s.p., 2005: 333, 2013: 569; Heftner 1995: 294; Edwards 1997: 126; Grigoropoulos 2005: 63 y 254, 2016, 247; Borg 2011: 218; Toher 2014: 128; Dickenson 2015: 747; Morales 2015: 225 y 237; Heijnen 2018: 84).¹⁴ Esto no significa que todo el montante dado por Pompeyo se destinase a este único fin, como el de César, *vid infra*, a la Ágora romana, como se ha defendido (Dickenson 2015: 747-748). Simplemente, es la única evidencia de la que tenemos constancia en la que las sumas de ambos personajes parece que se emplearon en estos menesteres.

¹² Geagan 1979: 377 señaló que esta lealtad quedaría reflejada no sólo en el donativo de cincuenta talentos, sino en una revisión de la constitución ateniense, teoría que hoy en día ha sido rechazada, así como cualquier cambio constitucional durante el siglo I a.C.

¹³ Cuartel general de las fuerzas pónicas (App. *Mith.* 29. Paus. 1, 20, 5. Plut. *Sull.* 11, 3), que Sila mandó arrasar.

¹⁴ Day 1942: 145-146 señala que en contra de esta identificación se ha aducido que el nombre *Magnus* aparece en inscripciones atenienses de los siglos II a.C. (IG II² 3780) y II d.C., y que el «Magno» mencionado sería un rico ateniense, de quien, por otra parte, nada se conoce. Además, el empleo de un único nombre en la inscripción indica que el individuo mencionado era excepcionalmente bien conocido a los atenienses, y el único que reúne tales características es Pompeyo.

Como indica M. Hoff (Hoff 1989: 2 n. 9, 2002: s.p.), el término *deigma* es frecuentemente traducido con el significado de 'bazar', pero esto es bastante vago. *Deigma* es derivado del verbo *deiknumi*, que sugiere un lugar donde los bienes pudieran ser exhibidos. La evidencia literaria parece colocar el *Deigma* a la derecha en la línea de costa del Pireo, quizás sobre un muelle (Dem. Or. 35, 29. Xen. Hell. 5, 1, 21). Debido a su íntima proximidad al puerto y a las dársenas, el *Deigma* podía haber operado como un área específicamente definida, quizás arquitectónica, donde muestras de las mercancías directamente de las embarcaciones amarradas podían ser exhibidas y vendidas (Hoff 2002: s.p., 2005: 333 n. 27). Sea como fuere, el objetivo era ayudar a restablecer las infraestructuras comerciales de la empobrecida ciudad así como reafirmar su apertura al tráfico de mercancías (Borg 2011: 218; Grigoropoulos 2016: 256). Así mismo, H. S. Robinson ha sugerido que el dinero del donativo de Pompeyo se podría haber utilizado en la construcción de la Torre de los Vientos (Robinson 1984: 424), un *horologium* situado en el Ágora romana. Esta teoría ha sido contestada por Chr. P. Dickenson, sobre la base de que, en primer lugar, parece ser que existen buenas razones para pensar que la Torre del Viento fue construida en el siglo II a.C., y que, en segundo lugar, la suma de cincuenta talentos parece ser demasiado alta para la edificación de este monumento, si la misma cantidad fue empleada para la construcción de todo el Ágora romana (pues este autor considera que el donativo de César se utilizó de manera íntegra aquí) (Dickenson 2015: 747 n. 92). La intervención de Pompeyo se asemejaba más a la de un monarca helenístico que a la de un general romano (Leach 1978: 101; Eilers 2002: 98 n. 67; Amela 2003b: 182; Heijnen 2018: 85). La *nobilitas* romana (y, en menor medida, los reyes de los estados periféricos) vinieron a sustituir a los soberanos de los grandes estados helenísticos (Habicht 2000: 363-364; Hoff 2013: 569; Heijnen 2018: 102). Como señala Plutarco, tras la donación de cincuenta talentos efectuada por Pompeyo a Atenas, «Tenía [Pompeyo] la esperanza de poner pie en Italia como el más ilustre de los hombres ... » (Plut. Pomp. 42, 11). La palabra clave es: evergetismo (Heijnen 2018: 85 y 102). César hará otro tanto en el año 50 a.C. (Cic. Att. 6, 1, 25). Así pues, Atenas es la primera ciudad provincial (conocida) que se beneficia de la emulación entre *principes* que hasta entonces había estado reservada únicamente a Roma (Ferrary 1997: 201). Se ha propuesto que el patronato romano llegó a incluir la obligación de suministrar a las ciudades "clientes" donaciones de dinero, monumentos y espectáculos públicos, pero esto no es cierto, como ha indicado Cl. Eilers (Eilers 2002: 98). Casi todos los patrones de ciudades griegas eran senadores romanos, la mayoría gobernadores provinciales, y sus clientes eran principalmente las ciudades que se encontraban en las provincias que gobernaban. Individuos de esta clase eran raramente generosos desde el punto de vista material hacia aquellos que gobernaba, y en los pocos casos en que lo era, no existe evidencia que actuaran como *patroni* de estas comunidades, o que fuesen considerados como patronos debido a su generosidad. Efectivamente,

sería sorprendente si lo fueran, por lo menos en el contexto de sus deberes oficiales, cuando el dinero y los recursos tendían a fluir en dirección contraria.

Como puede apreciarse, la importancia de los magistrados romanos en Oriente, aunque fuese en una ciudad libre (al menos, desde el punto de vista teórico) como Atenas, comienza a marcar la futura tendencia en época imperial. No ha de caer en saco roto que Pompeyo fue un antecesor de varias de las medidas adoptadas por el emperador Augusto (27 a.C.-14 d.C.) después de su triunfo en *Actium* (31 a.C.).¹⁵ Pero es de notar que en las importantes ciudades libres y federadas como Atenas y Rodas no aparezca ningún patrón romano (Ferrary 1997: 211). Como señala Cl. Eilers, ningún patrono está atestiguado en Atenas, a pesar de la abundante epigrafía encontrada en la ciudad. Es posible que su comprensión de su propia historia o de su importancia les hizo resistir a la tendencia general. En cualquier caso, los patronos parecen menos comunes entre las ciudades de la Grecia continental que en la provincia de Asia o las islas del Egeo, lo que puede indicar la existencia de una tradición local. Todo esto puede con seguridad ser dicho que muchas ciudades son conocidas por tener patronos (Eilers 2002: 148-149). Se desconoce si los atenienses reconocieron alguna vez la generosidad de Pompeyo elevándole estatuas, pues no se ha encontrado ningún testimonio de ello. Así mismo, es muy dudoso que si existieran perduraran después de la batalla de *Pharsalus* (48 a.C.) (Hoff 2002: s.p.). Curiosamente, sí se conocen estatuas dedicadas a Sex. Pompeyo (*pr.* 121 a.C.?) (AE 1910 177 = IG II² 4100 = Syll.³ 701) y a Cn. Pompeyo Estrabón (cos. 89 a.C.) (AE 1908 199 = IG II² 4101),¹⁶ abuelo y padre respectivamente de Pompeyo. Pero existen dudas de cuándo se efectuaron estas dedicatorias, pues varios investigadores consideran que fueron efectuadas con ocasión de la visita de Pompeyo en el año 62 a.C. (Kallet-Marx 1995: 52 y n. 39 y 203; Hoff 2002: s.p., 2005: 332; Heijnen 2018: 84).¹⁷ Pero, a nuestro entender, durante la visita de Pompeyo a Atenas, éste pudo admirar las estatuas de sus antepasados (Groebe 1909: 405; Ooteghem 1954: 34; Krumeich 2014: 145), sin tener relación directa con su presencia en la ciudad.

¹⁵ Vid, p.e., G. A. Lehmann, "Der Beginn der *res gestae* des Augustus und das politische exemplum des Cn. Pompeius Magnus", *ZPE* 148 (2004), 151-162. F. Hurlet, "Auguste et Pompée", *Athenaeum* 94 (2006), 467-485; "De Pompée à Auguste: les mutations de l'*imperium militiae*. 1. Les réalités institutionnelles", en *Cassius Dion: nouvelles lectures. Volumen II* (Bordeaux, 2016), 581-593. C. Koehn, "Pompeius, Cassius und Augustus. Bemerkungen zum *imperium maius*", *Chiron* 40 (2010), 301-322. F. J. Vervaeke, "Arrogating despotic power through deceit: the Pompeian model for Augustan *dissimulatio*", en *Private and Public Lies. The Discourse of Despotism and Deceit in the Graeco-Roman World* (Leiden-Boston, 2010), 133-166.

¹⁶ Dumont 1871: 21 n. 2 señala que un Cn. Pompeyo fue efebo en Atenas en un año en que lo más seguro Pompeyo Estrabón tendría 18 años. No identifica al personaje, pero la impresión es que identifica a ambos personajes. No he podido averiguar más sobre ello.

¹⁷ Únicamente se sabe con certeza que Sex. Pompeyo fue gobernador de Macedonia. De Pompeyo Estrabón se ha supuesto lo mismo al aparecer su estatua en Atenas, pero Brennan 2000: 747; Díaz Fernández, 2015, 426 no lo hacen figurar en los *fasti* provinciales.

Inscripción dedicada a Sex. Pompeyo en Atenas (AE 1910 177 = IG II² 4100 = Syll.³ 701)

Finalmente, cabe destacar la suposición tradicional de que Pompeyo pudo haber sido iniciado en los Misterios de Eleusis¹⁸ durante su visita del año 62 a.C., como otros políticos romanos, que iban a la ciudad de visita o a tomar lecciones de filosofía (Kallet-Marx 1995: 203; Hoff 2002: s. p.). Como los ritos de iniciación tenían lugar a finales de septiembre, es posible que Pompeyo podía haber coordinado su viaje hacia Italia con una parada en Atenas midiendo el tiempo para poder coincidir con el ritual (Hoff 2002: s.p., 2005: 332). Pero no existe ninguna evidencia a favor de este hecho (Amela 2005: 17; Heijnen 2018: 84).

LA EMISIÓN KROLL 129

J. H. Kroll, en su estudio sobre las monedas aparecidas en el ágora de Atenas, hace referencia a una fracción de bronce, AE 2 (Kroll 129), a la cual considera una hemidracma, perteneciente a su Periodo IV (86-10s a.C.), concretamente al Periodo IVA, que fecha entre los años 70s-40s a.C.,¹⁹ que relaciona con la actividad Pompeyo. Esta emisión presenta en el anverso un delfín y un tridente mientras que en el reverso figura la leyenda A-ΘΕ con un *Plemochoe* con espigas de trigo en cada asidero²⁰; todo dentro de una corona de espigas de trigo.

¹⁸ Sobre este culto, Vid: G. E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteres*, Princeton, 1961. R. G. Wasson, A. Hofmann y C. P. Ruck, *The Road to Eleusis. Unveiling the Secret of the Mysteries*, Berkeley, 2008. M. B. Cosmopoulos, *Bronze Age Eleusis and the Origins of the Eleusinian Mysteries*, Cambridge, 2015.

¹⁹ Hoover 2014: 497 clasifica esta moneda como HGC 4 1723, una denominación C según su propia escala de valores, acuñada ca. los años 80-40 a.C. Hoover 2014: 467 se hace eco de la opinión de J. H. Kroll (sin citarlo) de que la presente emisión fue acuñada en Atenas en el año 62 a.C. con motivo de la presencia de Pompeyo en la ciudad.

²⁰ Aunque, ciertamente, nosotros no las distinguimos.

Moneda de bronce Kroll 129 = Svoronos 107. 1-8²¹

Se encontraron 26 de estas piezas en el ágora de Atenas, con un diámetro de 14-17 mm, y un peso medio de 4.09 g (en 15 ejemplares) (Kroll 1993: 98 y 328). El tridente y delfín representan a Poseidón (Stevenson 1964: 352 y 811), cuya cabeza probablemente habría sido colocado en el anverso para no confundirse fácilmente con la cabeza de Zeus (Kroll 1993: 99). Este es el único tipo de moneda ateniense pre-imperial que se refiere a Poseidón.²² El *plemochoe* en el reverso se ajusta a la rutinaria práctica de diseño del Periodo IV de la media unidad de AE-2 con tipos eleusinos (Kroll 1993: 99). Poseidón podría haber sido elegido como motivo para el anverso debido a sus conexiones con Eleusis: esta divinidad era el antepasado de la familia de los Eumólpidas (los cuales oficiaban precisamente los Secretos de Eleusis), y tenía además un templo en las afueras del santuario de Deméter y Kore (Kroll 1993: 99). Debemos destacar la enorme importancia de los Misterios de Eleusis durante toda la historia de Grecia, que prosiguió durante la dominación romana.

Después de la toma de la ciudad de Atenas por Sila en la primavera del año 86 a.C., el carácter de la amonedación de bronce ateniense fue abruptamente transformado: se abandonó la iconografía del Zeus fulminador (AE 2) del Gobierno anterior (Kroll 97), y Atenas comenzó a acuñar grandes y pesados AE 1, equivalentes a dracmas (Kroll 115-126), que se convirtieron en la principal unidad de la ciudad hasta el advenimiento de la amonedación imperial griega en el siglo II d.C. (Kleiner 1975: 14; Kroll 1993: 81)

Moneda de bronce Kroll 97

Moneda de bronce Kroll 115

En adición a estas emisiones regulares, la unidad de AE 1 fue acuñada en dos excepcionales emisiones con tipos eleusinos (Kroll 116-117). Ambas fueron acuñadas a principios del Periodo IVA e implica una excepcional fastuosidad en

²¹ N. Svoronos, *Les monnaies d'Athènes*, completado por B. Pick, Munich 1923-1926. Reimpreso con traducción del texto y corpus como *Corpus of the Ancient Coins of Athens*, Chicago 1975

²² Hoover 2014: 467 califa a este anverso de "inesperado".

celebrar los Misterios de Eleusis en este momento (Kleiner 1975: 14; Kroll 1993: 82). Plutarco (Plut. *Sull.* 26, 1) señala que Sila se inició en los Misterios de Eleusis a su vuelta a Atenas en el año 84 a.C., lo que podría explicar estas amonedaciones (Kroll 1993: 82).

J. H. Kroll considera por comparación la aparición igualmente sin precedentes del dios Dioniso, que fueron acuñados para halagar a Marco Antonio (*cos.* I 44 a.C.) durante su residencia en Atenas en la década de los años 30s (Kroll 140-142 y 144), al identificarse éste con dicha divinidad (Dio Cass. 47, 39, 2. Sen. *Suas.* 1, 6-7. Socrat. Rhod. *Apud Athenaios* 4, 148 B-C. Zon. 10, 23) (Kroll 1993: 85 y 103-104), considera que es posible que la presente emisión de moneda fraccionaria ateniense se circunscriba al año 62 a.C., cuando Pompeyo visitó Atenas en su regreso triunfal a Roma después de sus victorias en Oriente (Kroll 1993: 99).

Moneda de bronce Kroll 144

Ha de tenerse en cuenta que Pompeyo Magno fue póstumamente llevado a la apoteosis como Neptuno por su hijo menor Sexto Pompeyo (*cos. desig.* 33 a.C.), quien se llamaba a sí mismo «hijo de Neptuno» (App. *BCiv.* 5, 100. Auct. *Vir. Ill.* 3, 84, 2. Dio Cass. 48, 19, 2; 48, 48, 5.²³ Flor. 2, 18, 3. Plin. *NH* 9, 55), e incluso *Neptunius dux* (Hor. *Ep.* 9, 7-8), en referencia a la victoria naval que su padre había logrado contra los piratas en el año 67 a.C. A destacar que en el año 44-43 a.C. Sexto Pompeyo acuñó denarios (RRC 483/1-2) con el retrato de Pompeyo Magno en que el letrero lo identifica como Neptuno, es decir, como señor de los mares, acompañado por los símbolos del delfín y el tridente (RRC 483/1-2)²⁴ (Kroll 1993: 99 n. 201), los atributos de la deidad marina.

Denario de plata RRC 483/2

Por supuesto, se trataba de propaganda elaborada por Sexto Pompeyo para mejorar (y justificar) su posición como *praefectus clasís et orae maritimae*,

²³ Una cita de Dión Casio (Dio Cass. 48, 31, 5) indica que el pueblo de Roma identificaba la estatua de Neptuno con Sexto Pompeyo.

²⁴ Sobre esta emisión, *vid:* L. Amela Valverde, “La serie de Q. Nasidius (RRC 483)”, *GN* 148 (2003), 9-23; “De nuevo sobre la serie de Q. Nasidius (RRC 483)”, *RN* 161 (2005), 79-92

aunque para J. H. Kroll la caracterización de Pompeyo con Poseidón es menos probable que se originase con Sexto Pompeyo en los años 40 que en el Oriente griego, donde la identificación del gobernante con una deidad era desde hacía mucho tiempo un accesorio de la vida política (Kroll 1993: 99 n. 201). Es decir, si bien se constata la identificación de Pompeyo con Neptuno a final de la década de los años 40, ésta debió ser anterior, aunque no nos ha quedado constancia.

Desde un punto de vista histórico, la ecuación se basa en los éxitos navales de Pompeyo sobre los piratas unos veinte años antes (en el 67 a.C.), y hubiera sido sorprendente si una asociación tan obvia hubiera pasado desapercibida durante la gira de Pompeyo por la cuenca del mar Egeo en el año 62 a.C., especialmente por los poetas que compitieron en Mitilene en glorificar las gestas de Pompeyo Magno (Plut. *Pomp.* 42, 2) (Kroll 1993: 99 n. 201). Atenas también glorificó a Pompeyo Magno (Plut. *Pomp.* 27, 5),²⁵ lo que no es de extrañar pues éste dio a la ciudad un donativo de 50 talentos, que fue utilizado en la reconstrucción del puerto del Pireo (Plut. *Pomp.* 42, 11. IG II² 1035, l. 47) (Kroll 1993: 99 n. 201).

Pompeyo posiblemente hubiera podido iniciarse en los Misterios de Eleusis, ya que otros políticos romanos lo hacían, fuesen éstos de visita a Atenas o a tomar lecciones de filosofía (Kallet-Marx 1995: 203). Como los ritos de iniciación tenían lugar a finales de septiembre, es posible que Pompeyo pudiera haber coordinado su viaje hacia Italia con una parada en Atenas midiendo el tiempo para poder coincidir con el ritual (Kroll 1999: 93; Hoff 2005: 332). La confirmación de este hecho vendría gracias a la presente emisión, ya que si se considera que el anverso es una alusión a Pompeyo, las espigas de trigo del reverso indicarían precisamente que éste tomó parte de los Misterios de Eleusis (Hoff 2005: 332 n. 24). Pero no existe ninguna evidencia a favor de este hecho, es decir, se trata de teorías que se apoyan las unas en las otras.

El testimonio de esta amonedación, que pudo haber sido acuñada desde un punto de vista teórico durante la segunda visita de Pompeyo Magno a Atenas (62 a.C.) o en la década de los años 40s del siglo I a.C. (cuando Sexto Pompeyo reinaba en los mares) plantea un interesante debate: la relación de las emisiones provinciales con Roma. Evidentemente, las acuñaciones provinciales eran desde un punto de vista técnico “romanas”, ya que formaban parte del Imperio Romano, aunque desde un punto de vista metrológico y figurativo se diferenciaba de ésta. No obstante, estaba al servicio de las autoridades romanas, que sin duda permitían su existencia.

²⁵ Sobre los honores concedidos a Pompeyo Magno por las comunidades griegas, *vid*: L. Amela Valverde, “Inscripciones honoríficas dedicadas a Pompeyo Magno”, *Faventia* 23/1 (2001), 87-102; “Pompeyo y los honores culturales. Algunos casos”, en *Actas del XXVII Congreso Internacional Girea-Arys IX. Historia Antigua. Jerarquías religiosas y control social en el mundo antiguo* (Valladolid, 2004), 407-415.

Ciertamente, sería muy interesante que la moneda Kroll 129 fuese testimonio de las actividades de Pompeyo Magno en Atenas, pero creemos que debemos esperar a nuevos descubrimientos para confirmar o descartar esta relación.

LA CARTA DE CICERÓN

La rivalidad entre políticos romanos también tuvo su plasmación en la ciudad ateniense. En una carta de M. Tulio Cicerón (*cos.* 63 a.C.) a T. Pomponio Ático fechada el 20 de febrero del año 50 a.C. se señala el malestar de Pompeyo sobre cómo se estaba utilizando el dinero que él había dado:

Et heus tu, †genuat† vos a Cesare per Herodem talenta Attica L extorsistis? In quo, ut audio, mágnum odium Pompei suscepistis; putat enim suos nummos vos comedisse, Caesarem in Nemore aedificando diligentiore fore, haec ego ex P. Vedio, magno nebulone sed Pompei tamen familiari, audivit (Cic. Att. 6, 1, 25).²⁶

La traducción sería: «Y oye tú, ¿le habéis arrancado “valerosamente” a César por medio de Herodes cincuenta talentos áticos? Con ello habéis provocado, según oigo, un gran odio de Pompeyo; piensa, en efecto, que lo que os habéis comido es su propio dinero, que César pondrá más celo en edificar en el bosque. Esto se lo he oído yo decir a Publio Vedio, un gran bribón, pero íntimo de Pompeyo».

César evidentemente correspondía a los cincuenta talentos de Pompeyo (concedidos doce años antes) con una suma igual suministrada a los atenienses (Rawson 1985: 45; Hoff 1989: 2, 2002: s.p.; Habicht 2000: 365). Cicerón no recuerda qué uso dieron éstos a los beneficios de César, pero es probable que los fondos fueran utilizados en construir el Ágora romana. Este dato lo conocemos gracias a una inscripción dedicada durante el arcontado de Nicias (*ca.* 10/9 a.C.) (Schonky y Welwei 2007: 166 y 177), grabada en el arquitrabe de la puerta de entrada de este mercado (IG II² 3175 = IG II³ 4 12), en el que se menciona la participación de César (Rawson 1985: 44-45; Hoff 1989a: 271, 1989b: 2, 1992: 231 n. 53, 2002 s.p., 2013 569; Habicht 2000: 365; Hasenhor y Müller 2002: 17; Borg 2011: 218; Toher 2014: 128; Dickenson 2015: 748; Heijnen 2018: 85; Mavrojannis 2019: 28).²⁷ Como indica M. Hoff, es posible que esta construcción

²⁶ Vid comentario a este pasaje en Shackleton Bailey 1965: 253-254.

²⁷ Como manifiesta M. Hoff, no tiene sentido la sugerencia de Oikonomides 1979: 101 n. 13, de considerar que César y Augusto no estuvieran directamente implicados en la construcción del Ágora romana, y que tal obra fuese acometida por atenienses acomodados. Igualmente, la planificación del Ágora romana no tiene por qué ser haber sido efectuada por Pompeyo, sino que más bien fue responsabilidad del monarca egipcio Ptolomeo IX Sóter II durante su último periodo de reinado (88-81 a.C.), como señala Mavrojannis 2019: 35 y 37.- Melfi 2010: 24, 2016: 156 señala que los donativos de Pompeyo y César son únicamente conocidos gracias a fuentes romanas, ya que ningún epígrafe ateniense señala de manera explícita la intervención de alguno de ellos en la restauración de la ciudad.

esté relacionada con la llegada de *Italici* procedente de Delos, que había caído totalmente en declive. Sea como fuere, la construcción se paralizó debido al estallido de la Segunda Guerra Civil romana (Hoff 1992: 231 n. 53).

El Herodes mencionado por Cicerón es bien conocido. Se trata de Herodes de Maratón, arconte epónimo del año 60/59 a.C. (IG II² 1716) (Schonky y Welwei 2007: 164 y 176), amigo del famoso orador, de quien parece escribió una historia de su consulado (Cic. *Att.* 2, 2, 2) y tutor de su hijo, que figura citado varias veces en su correspondencia (Cic. *Att.* 14, 16, 3; 14, 18, 4; 15, 27, 3; 16, 3, 2); este Herodes es el primer miembro conocido de una distinguida familia ateniense cuyas filas producirán en el siglo II d.C. al adinerado benefactor Herodes Ático (MacKendrick 1969: 64; Hoff 1989a: 271 n. 25, 1989b: 2, 2002: s.p., 2005: 333; Habicht 2000: 357 y 365; Morales 2015: 248-249; Heijnen 2018: 85). Y, precisamente, Herodes fue el superintendente a cargo de la construcción del Ágora romana, puesto en el que le sucedió su hijo (IG II² 3175 = IG II³ 4 12).²⁸ Según M. Hoff, es posible que Herodes se hubiera entrevistado en el año 51 a.C. con César para obtener los fondos (Hoff 1989b: 2 y 7), a propuesta del propio ateniense. La participación de éste es evidente según la información de Cicerón.

Una información de Suetonio resulta particularmente útil. Este autor nos informa que César, en previsión del futuro, *nec minore studio reges atque provincias per terrarum orbem adliciebat, (aliis captivorum milia dono offerens, aliis citra senatus populique auctoritatem, quo vellent et quotiens vellent,)* superque Italiae Galliarumque et Hispaniarum, Asiae quoque et Graeciae potentissimas urbes praecipuis operibus exornans (Suet. *Caes.* 28, 1). Evidentemente, una de las ciudades afortunadas fue Atenas, como atestigua la carta de Cicerón (Habicht 2000: 365).

Pompeyo estaba realmente disgustado con la actitud de los atenienses, porque consideraba que sus fondos no estaban siendo utilizados de manera adecuada para sus intereses, y la información de Cicerón sugiere de manera implícita que el dinero de César tuvo un mejor uso (Hoff 2002: s.p., 2005: 334). Mientras que el *Deigma* sería utilizado por unos cuantos mercaderes y navieros, el Ágora romana, situada en el corazón de la ciudad, cerca de la Acrópolis, sería utilizada y disfrutada por todo el pueblo ateniense (Hoff 1989: 2, 2002: s.p., 2005: 334). El comentario de Cicerón señala algunos puntos de interés. En primer lugar, Pompeyo no podía tener, o al menos no había deseado ejercerla, la prerrogativa de especificar como utilizar sus fondos. Cicerón indica que la “extorsión” del donativo de César sólo podía haber ocurrido si César conocía en qué se iba a dedicar su dinero. Indudablemente, César era consciente del presente de Pompeyo y lo que ello implicaba. Y por supuesto, Herodes también lo sabía (Hoff 2002: s.p.). Para M. Hoff, hay poca duda que una de las mayores

²⁸ Eucles, el hijo de Herodes, arconte epónimo *ca.* el año 46/45 a.C., era en el momento de la dedicación estratega de los hoplitas, y así mismo tuvo éxito en solicitar fondos de Augusto para completar la construcción del Ágora (IG II² 3175).

razones para el donativo de César era atraer partidarios de Pompeyo y ganar apoyo para sus aspiraciones políticas (Hoff 1989: 2 y 8, 2002: s.p.; Hasenhor y Müller 2002: 17; Melfi 2016: 156), aunque, a la vista de los resultados posteriores, tuvo poco éxito, pues en el año 48 a.C. Atenas se alineó con Pompeyo (Hoff 1989: 3, 2002: s.p.), *vid infra*. Como en el caso de Pompeyo, se ha dicho que César ya estaría buscando apoyo en las provincias en previsión de la posterior guerra civil (Rawson 1985: 46; Hoff 2002: s.p.). Más difícil sería conocer si la nobleza ateniense buscaba cambiar su lealtad política, es decir, de Pompeyo a César. También es posible que ambas donaciones, de igual cantidad, indicara un deseo ateniense de permanecer neutral entre los dos *imperatores* en competencia,²⁹ aunque ello pudiera significar perder el patronato de Pompeyo (Hoff 2002: s.p.).

Más bien, en todo este asunto lo que se buscaba era aprovecharse de la competencia entre ambos líderes romanos. Que César otorgue la misma cantidad de dinero que Pompeyo es toda una declaración de intenciones (Dickenson 2015: 748). No hay que pensar que la política de César reflejada por Suetonio (o la de Pompeyo) fuese una excepción dentro de la nobleza romana. La construcción de edificios por parte de miembros de las clases dirigentes comienza a hacerse frecuente en la ciudad de Roma ya en el siglo II a.C., por no decir ya en el siglo I a.C.³⁰

En el presente caso, una prueba de ello es el epígrafe (CIL I² 775 = CIL III 547 = ILLRP 401 = ILS 4041) de Eleusis en el que se manifiesta que Ap. Claudio Pulcro (*cos.* 54 a.C.) construyó a sus expensas los pequeños propileos del santuario, monumento dedicado a las diosas eleusinas (Clinton 1989: 1504-1506). Curiosamente, Pulcro fue el predecesor de Cicerón en el gobierno de Cilicia (53-51 a.C.), y éste, en tal cargo, al enterarse de la obra patrocinada por Pulcro (en la misma época que César hace su donativo) (Habicht 2000: 365-366), piensa en hacer lo mismo, pero en la Academia (*Cic. Att.* 6, 1, 26). Pero, seis meses más tarde, cuando le ha dado varias vueltas al asunto, Cicerón al parecer considera que la obra esta fuera de lugar (*Cic. Att.* 6, 6, 2). La competición entre ambos personajes (Morales 2015: 231) nos recuerda la existente entre Pompeyo y César, pero a menor escala.

Cl. Eilers cree que este tipo de donativos fueron de carácter excepcional (Eilers 2002: 98 n. 67). Pero a nuestro entender éstos debieron ser más comunes

²⁹ Graindor 1930: 6-7; Day 1942: 130-131 n. 60; Geagan 1979: 377; Shear 1981: 358-359 consideraron que el donativo de César fue otorgado en el año 47 a.C., al desconocer el testimonio de Cicerón.

³⁰ Por ejemplo, para Pompeyo, *vid*: D. MacKendrick, "Nabobs as builders, Sulla, Pompey, Caesar", *CJ* 55 (1960), 241-256. E. Frézouls, "La construction du «theatrum lapideum» et son contexte politique", en *Théâtre et spectacle dans l'Antiquité. Actes du Colloque de Strasbourg* (Leiden, 1981), 193-214. G. Sauron, "Le complexe pompéien du Champ de Mars: nouveauté urbanistique à finalité idéologique", en *L'urbs. Espace urbain et histoire (Ier s. avant J.-C. - IIIe siècle après J.-C.)* (Rome, 1987), 457-473. F. Coarelli, "Le théâtre de Pompée", *DHA* 23/2 (1997), 105-124.

(aunque a una escala mucho menor). La actitud de César que describe Suetonio no debió ser única, sino responder a una realidad existente, que, por desgracia, la documentación actualmente existente no registra en amplitud. Sea como fuere, los donativos tanto de Pompeyo como de César muestran la intervención romana en las principales comunidades del mundo mediterráneo (Galli 2013: 39), y confirma el especial papel de Atenas en la geografía política de la conquista romana, como venerada capital cultural, sede del pensamiento democrático y filosófico (Camp 2001: 183; Melfi 2016: 156-157). Otras actuaciones arquitectónicas fueron efectuadas en este tiempo en Atenas. Por ejemplo, se restauró en el *Asklepieion*, como recoge un decreto del año 52/51 a.C. (IG II² 1046), el Odeón entre los años 63 y 51 a.C. (Vitr. 5, 9, 1. IG II² 3426)³¹ así como el Teatro de Dioniso (IG II² 3427) (Day 1942: 129; Hoff 1997: 41).³² También se reconstruyeron los lienzos de la muralla derribados por Sila pues, sometida la ciudad a asedio en el año 48 a.C., resistió a éste (Dio Cass. 42, 14, 1), como muestra la arqueología (Pounder 1983: 256; Borg 2011: 218; Theocharaki 2011: 129; Morales 2015: 249; Parigi 2016: 390): «Caleno había sido enviado por César a Grecia antes de la batalla [de *Pharsalus*] y, entre otros lugares había conquistado el Pireo porque se encontraba desguarnecido; pero no pudo conquistar Atenas antes de la derrota de Pompeyo a pesar de haber devastado la mayor parte de la región». La reparación de las murallas debió ser una prioridad (Borg 2011: 218).

LA SEGUNDA GUERRA CIVIL ROMANA

El enfrentamiento entre el Senado y César abocará a la Segunda Guerra Civil (49-45 a.C.). Pompeyo, comandante de las fuerzas republicanas, se verá obligado a dirigirse a Grecia con objeto de preparar un segundo frente. Para ello, Pompeyo pidió contribuciones a las comunidades orientales en forma de tropas, barcos y dinero para ayudar a su esfuerzo.

Para Chr. Habicht, esto fue logrado gracias en parte a sus relaciones personales, aunque las comunidades se vieron de hecho obligadas a actuar de esta manera (Habicht 2000: 384). Como es lógico, Atenas militó en el bando pompeyano pero las fuentes presentan un panorama confuso respecto a su determinación en el conflicto (Hoff 2002: s.p.).

Parece que Atenas sondeó por un instante proclamar su neutralidad en el conflicto (Habicht 2000: 384; Hoff 2002: s.p.). No ha de extrañar. Sin duda los atenienses recordaban los desastrosos resultados de su participación en la

³¹ Vitruvio menciona que el rey Ariobarzanes II Filopátor (63/62-52/51 a.C.) se encargó de pagar la reconstrucción del Odeón, como confirma la inscripción mencionada.- Morales 2015: 81 señala que la restauración del Odeón no tiene nada que ver con el donativo efectuado por Pompeyo, debido a que no figura su nombre (o marcas de borrado en su caso) en los epígrafes que mencionan este hecho.

³² Thompson 1941: 223 lanza la hipótesis de que parte de los fondos donados por Pompeyo se dedicaron a este impresionante monumento, el mayor teatro de la antigua Grecia.

Primera Guerra Mitridática y es comprensible que buscaran una excusa para no intervenir en un conflicto (Hoff 2002: s.p.). Apiano (*BCiv.* 2, 70). nos indica que:

También participaban en la campaña (del lado de Pompeyo) atenienses, aunque éstos habían hecho una proclama pública de que ellos no cometerían ningún acto de violencia contra el ejército de uno u otro bando, pues estaban consagrados a las Tesmoforias, pero ansiaban, no obstante, tomar parte en la gloria de la guerra, porque se iba a luchar por el liderazgo de los romanos.

Las Tesmoforias era un festival en honor a Deméter y Kore, en la que participaban exclusivamente mujeres, que en Atenas se celebraba del 7 al 11 del mes *pyanopsion*, correspondiente a octubre-noviembre. Como la batalla decisiva de la campaña aconteció en *Pharsalus* el día 9 de agosto del año 48 a.C., forzosamente la noticia debería referirse al año 49 a.C. A pesar de la cita de Apiano, para E. J. Owens los atenienses deseaban determinar ellos mismos su destino. Eso sí, ambos bandos tendrían cuidado para evitar sufrimientos a esta antigua y venerable ciudad (Owens 1976: 720), lo que no es precisamente correcto, pues el legado cesariano Q. Fufio Caleno (*cos.* 47 a.C.) la sometió a sitio, y la rendición de Atenas seguidamente a la batalla de *Pharsalus* pudo librarla de un destino semejante a *Megara* (Mégara, Ática), duramente castigada (Dio Cass. 42, 14, 3-4). Algunos meses antes de la batalla decisiva, P. Cornelio Dolabela (*cos. suff.* 44 a.C.), legado de César y yerno de Cicerón, escribió a este último una carta en su campamento frente a *Dyrrachium*, quizás a sugerencia de César (Shackleton Bailey 1977: 498; Wistrand 1979: 165), en la que le exhortaba a que se retirara del campamento de Pompeyo y solicitara asilo “en Atenas o en otra ciudad tranquila”: *petere ... ut tu te vel Athenas vel in in quamvis quietam civitatem* (Cic. *Fam.* 9, 9, 3)³³. Pero, Atenas estaba ya comprometida del lado de Pompeyo (Habicht 2000: 486 n. 62). Se supone que Dolabela no habría mencionado la ciudad de Atenas a Cicerón si esta ciudad estuviera vinculada al bando de Pompeyo (Hoff 2002: s.p.), pero hay que tener en cuenta que el asilo de Cicerón se produciría si Pompeyo se retiraba de Grecia. En el supuesto caso que Atenas no quisiera participar en el conflicto, su decisión fue efímera. Quizás los atenienses ejercieran un cálculo político y esperaran todo lo posible hasta decantarse por el bando que saliera vencedor. En este caso, los amplios recursos obtenidos por Pompeyo, su superioridad numérica sobre César³⁴ pudieron decantar la balanza (Hoff 2002: s.p.). El resultado favorable a Pompeyo obtenido en la batalla de *Dyrrachium* puede haber sido definitivo pero, en verdad, la participación ateniense ya se habría decantado anteriormente cuando los

³³ Wistrand 1979: 165 señala que la carta fue escrita cuando los cesarianos creían tener la victoria en sus manos.

³⁴ A partir de la información de Plutarco (Plut. *Caes.* 42, 4) las tropas de infantería de Pompeyo superaban en número a las de César por más de dos a uno, lo que literalmente señala Apiano (App. *BCiv.* 2, 70).

republicanos formaron su flota. Difícilmente Atenas pudo ignorar el requerimiento efectuado a tal efecto. P. MacKendrick considera que Atenas se unió a Pompeyo al recordar que había barrido a la piratería del mar Egeo (MacKendrick 1969: 65), mientras que M. L. Benavides piensa que fue por su anterior donativo de cincuenta talentos (Benavides 2019: 22). Más bien, la presencia del ejército de Pompeyo en Macedonia fue lo que decidió a Atenas (y al resto de comunidades) a apoyar a su bando. Su derrota significó inmediatamente un cambio en la orientación partidista, a excepción de ciertas poblaciones, como Mégara. Los reyes y dinastas de Oriente fueron fieles a Pompeyo entretanto éste fue representante de Roma, pero sólo mientras su aureola de poder y de invencibilidad se mantuvo; cuando ésta desapareció, simplemente, le abandonaron. No en vano César, después de la guerra de Alejandría, al dirigirse contra Farnaces II, rey del Bósforo (63-47 a.C.), que había invadido el Ponto, recogió de manera apresurada el homenaje de toda la pléyade de dinastas existentes en Siria, quienes fueron *recepti in fidem*, es decir, admitidos en su clientela, a cambio de lo cual César les prometió su *amicitia*. Este es un punto significativo (casi fundamental) para comprender la fría acogida que obtuvo Pompeyo a su llegada a Oriente en el año 49 a.C., cuando había estallado el conflicto entre César y el Senado. Esto puede fácilmente comprobarse por los pobres destacamentos militares que los dinastas pusieron a su disposición. Una prueba evidente es que Pompeyo fue asesinado a manos de uno de sus supuestos monarcas clientes, Ptolomeo XIII de Egipto (51-47 a.C.) (Amela 2003b: 170).³⁵

En cuanto a los efectivos proporcionados por Atenas, un pequeño número de barcos atenienses, no más de tres, cifra quizás excesivamente baja (Habicht 2000: 384), según Lucano (Luc. 3, 181-183),³⁶ vino a reforzar la flota de Pompeyo, ya muy superior a la de su adversario, a quien se le intentaba impedir que cruzara el mar Jónico.

Asimismo César menciona a Atenas entre los estados que contribuyeron a la flota de Pompeyo, lo que da a pensar a Chr. Habicht que no fue tan pequeño el número de barcos de guerra que aportó (Habicht 2000: 385). Por su parte, M. Hoff considera que el bajo número de embarcaciones en la leva

³⁵ No es muy difícil seguir esta conducta: el inventario de contingentes militares que César hace de las tropas no romanas de Pompeyo, que se asemeja, para su propia exaltación contra los bárbaros, al catálogo que realizó Heródoto sobre el ejército persa, es largo en nombres pero parco en cifras. La movilización de los provinciales en este conflicto no fue muy importante, y quizás, en parte, impuesta. Pompeyo, de lo único que podía presumir, era de una imponente flota. La respuesta puede estar en que entre los habitantes de Oriente estaba todavía vivo el recuerdo de los conflictos entre los sucesores de Alejandro Magno. Para ellos, la guerra civil no era más que un conflicto interno entre Romanos, en el cual no deseaban participar.

³⁶ *Exhausit totus quamvis dilectus Athenas, / exiguae Phoebæ tenent navalia puppes / tresque petunt verum credi Salamina carinae*. Livio, posiblemente la fuente de Lucano, escribió: *nam Atenienses de tanta marítima gloria vix duas naves effecere* (Liv. Per. 109 fr. 36), según *Comm. Bern.*

ateniense probable refleja el estado pobre de la preparación naval en los años siguientes a Sila y también el deseo romano de limitar el equipo militar (Hoff 2002: s.p.). Quizás la mención de Atenas por César al hablar de las fuerzas navales de Pompeyo (Caes. *BCiv.* 3, 3, 1) fuera más simbólica que otra cosa. De hecho, en una carta de Cicerón del 17 de marzo del año 49 a.C. se lista los lugares de procedencia de la flota que estaba reuniendo Pompeyo (Cic. *Att.* 9, 9, 2), y Atenas no aparece en ella.³⁷

Sea como fuere, la contribución de Atenas en el número de soldados de infantería en el ejército de Pompeyo parece haber sido más importante, pues Lucano, exagerando en sentido inverso que con la flota, señala que su reclutamiento dejó a Atenas vacía de lo mejor de sus fuerzas movilizables (Luc. 3, 181). Al parecer, Pompeyo tenía en gran consideración este contingente (Habicht 2000: 385), pues en la batalla de *Pharsalus* situó esta fuerza al lado inmediato de las legiones itálicas (App. *BCiv.* 2, 75). Curiosamente, César no menciona fuerza ateniense alguna a la hora de listar las fuerzas a disposición de Pompeyo (Caes. *BCiv.*, 3, 4) (Hoff 1989a: 271 n. 24).

J. Day considera incierto si soldados atenienses participaron en las fuerzas de Pompeyo, al no aparecer éstos citados en César (Caes. *BCiv.* 3, 4, 2-3) (Day 1942: 130) ni si tuvieron que aportar dinero: César recuerda que las ciudades libres de *Achaea* (es decir, Grecia, al menos en este pasaje) (Larsen 1938: 431 n. 18) fueron obligadas a dar dinero a Pompeyo (Caes. *BCiv.* 3, 3, 2). La no mención de efectivos auxiliares por parte de César no ha de extrañar, pues los autores romanos generalmente no las describen, por considerarlas extranjeras y de escasa importancia en cuanto a su contribución al resultado de la contienda (Amela 2003b: 170).

En un momento anterior a la batalla decisiva celebrada en la llanura de *Pharsalus*, César envió a su legado Caleno (*cos.* 47 a.C.) con quince cohortes en dirección a la Grecia meridional (Plut. *Caes.* 43, 1). El objetivo de esta maniobra era ocupar el Peloponeso (Habicht 2000: 385)³⁸ (Caes. *BCiv.* 3, 56, 1), pero el Istmo fue fortificado para impedirsele (Caes. *BCiv.* 3, 56, 3).

En su camino Caleno obtuvo la sumisión voluntaria de Delfos, Tebas y Orcómeno, aunque tomó otras ciudades por la fuerza (Caes. *BCiv.* 3, 56, 4). Así mismo, el legado cesariano envió embajadas a distintas comunidades de Grecia para atraérselas a su bando (Caes. *BCiv.* 3, 56, 4). Quizás entre éstas estuviera Atenas (Oikonomides 1979: 100). Es posible que ante la imposibilidad de cruzar

³⁷ Holmes 1923: 113, a pesar de las divergencias entre César y Cicerón en la procedencia de las naves, sólo menciona la lista del primero de ambos autores. Por su parte, Rossi 2000: 248 únicamente menciona el repertorio dado por César. Zollschan 2007: 32-33; Augier 2018: 73 n. 8 mencionan la composición de la flota de Pompeyo a partir de ambas fuentes.

³⁸ Aquí *Achaea* es la península peloponésica, como indica Larsen 1938: 431 n. 18.

el istmo, debido a la hostilidad de la ciudad de Mégara,³⁹ Caleno decidiera atacar el Ática. Además, es posible que el ataque contra El Pireo y Mégara⁴⁰ estuviera determinado por el deseo de César de privar a Pompeyo de buenos puertos para su flota así como de astilleros (Oikonomides 1979: 101). El propio César recuerda que Pompeyo dio orden de construir naves para su armada (Caes. *BCiv.* 3, 3, 2). Entre sus objetivos, Caleno ocupó El Pireo, que se encontraba desprovisto de defensas⁴¹. Pero no pudo conquistar Atenas (demostración de que estaba del bando de Pompeyo) antes de *Pharsalus*, y tuvo que contestarse con devastar los distritos rurales (Dio Cass. 42, 14, 1).⁴² Se ha deducido de la anterior carta de Dolabela que los atenienses probablemente no soportarían el sitio de Caleno por mucho tiempo (quizás sólo unas pocas semanas) antes de la batalla de *Pharsalus* (Hoff 2002: s.p.). Pero, evidentemente, el resultado de esta última determinó el curso de los acontecimientos. Uno de los propósitos de Caleno podría haber sido contener a un contingente pompeyano posiblemente establecido en Atenas. Un epitafio en latín (CIL I² 791 = CIL III 6541 = CIL III 12280 = ILLRP 502 = ILS 2249) procedente de la ciudad recuerda al centurión N. Granonio, de la segunda legión pompeyana, que probablemente murió en estos combates (Rawson 1985: 46; Habicht 1997: 9, 2000: 385; Hoff 2002: s.p., 2005: 336; Parigi 2013: 447).⁴³

Inmediatamente después de la victoria de César, Atenas hace adhesión al vencedor. César «sin guardarles rencor, los dejó impunes. Tan solo les dijo que, aunque habían cometido muchos errores, habían sido salvados por sus muertos. Esta expresión ponía de manifiesto que los había perdonado por la gloria y la excelencia de sus antepasados» (Dio Cass. 42, 14, 2). La misma opinión que anteriormente había dado Sila (Plut. *Sull.* 14, 9). La conservación de una dedicación en Atenas de un epígrafe a César (SEG XIV 121) muestra esta política, sin duda, una pálida muestra de los honores que se le dedicaron.

³⁹ Vid: L. Amela Valverde, "La campaña de Q. Fufio Caleno en Grecia en el año 48 a.C. y la ciudad de Mégara. Las consecuencias de la guerra", *Athenaeum* 96 (2008), 279-291

⁴⁰ Ante la inminencia de la batalla, César reunió a sus soldados y les preguntó si querían ir solos al combate o esperar los refuerzos de Q. Cornificio (*pr.* 45 a.C.) y de las fuerzas dirigidas por Caleno, que se encontraban en los alrededores de Mégara y Atenas (Plut. *Caes.* 43, 1).

⁴¹ Caleno recibió homenajes en *Oropus* (IG VII 380) y *Olympia* (I.Olympia 330). Oikonomides 1979: 99-100 considera que gracias a la intervención de este personaje la población beocia de Oropo pudo librarse del yugo ateniense durante el periodo de los años 48-42 a.C. En realidad, como indica Habicht 2000: 488 n. 101, Oropo no se incorporará al territorio ateniense hasta época de Augusto.

⁴² Los edificios de Atenas sufrieron poco, si alguno, daño físico como resultado del sitio de Caleno, aunque no en el caso de El Pireo (Cic. *Fam.* 4, 5, 4).

⁴³ Sobre este epígrafe, *vid:* L. Amela Valverde, "Un centurión romano en Athenae (CIL I² 791): La numeración de las legiones tardorrepublicanas", *RÉMA* 5 (2008-2012), 99-108. A. Kozlenko, "Where did Numerius Granonius serve? Military career of the Roman centurion in the Civil War Epoch", *Parabellum novum* 5 (2016), 48-53 [en ruso].

Apiano es mucho más preciso: «Este último (César) permaneció en *Pharsalus* dos días después de su victoria, ofreciendo sacrificios y concediendo un respiro del combate al ejército; en este tiempo, dejó marchar en libertad a los tesalios, que habían combatido como aliados suyos, y concedió el perdón, previa solicitud, a los atenienses, a quienes dijo: “¿Cuántas veces os salvará de la autodestrucción la gloria de vuestros antepasados?”» (App. *BCiv.* 2, 88). El prestigio de Atenas, debido a no ser sólo el centro del helenismo, sino incluso la cuna de la civilización (Alcalde 2013: 41), es lo que permite a la ciudad no sólo su subsistencia sino su mantenimiento como centro cultural durante el Imperio Romano a pesar de haber perdido su peso en el campo político. Si bien ciertamente E. Gruen señaló que los romanos distinguían entre admiración privada y práctica pública) Gruen 1984: 267), en el caso de Atenas parece claro que tal admiración afectaba a las decisiones políticas (Kralli 2016: 177).

Ciertamente, los atenienses no perdieron el tiempo. Esta prontitud es señal, como bien indica Chr. Habicht, de que una delegación ateniense se encontraría en las proximidades al campo de operaciones, lista para, después de la batalla, presentar su homenaje al vencedor y, según el caso, recordar los servicios prestados o pedir como suplicante el perdón (Habicht 2000: 385). Podía haber acontecido algo parecido a Massalia. Esta ciudad intentó mantener su neutralidad en la guerra civil entre sus patronos, pero, forzada por las circunstancias, eligió *paes iustiozem habeat causam* (Caes. *BCiv.* 1, 35, 3), es decir, la más conforme a los intereses ideológicos de la oligarquía rectora de la ciudad, es decir, Pompeyo.⁴⁴ Su elección no fue tan pura como pareciera en un principio, y en realidad con su decisión buscaba recuperar su antiguo papel en el Mediterráneo occidental y en el comercio galo, en la que había sido substituida por los *negotiatores* itálicos. En realidad, como se puede observar a través del *Bellum Gallicum* de César, en la Galia Transalpina afloraba una sociedad romano-indígena (dominada por una poderosa aristocracia nativa leal y guerrera), que gradualmente oscurecerá a Massalia, como queda reflejado en que ninguno de sus habitantes aparezca citado en la obra cesariana, ni tan siquiera la propia ciudad.

Massalia sucumbió a manos de los cesarianos en el año 49 a.C. Ello le costó la pérdida de sus armas, sus máquinas de guerra, sus barcos, su tesoro (Caes. *BCiv.* 2, 22, 5), aunque la ciudad no fue destruida gracias a su nombre y antigüedad (Caes. *BCiv.* 2, 22, 6), lo mismo que Atenas.⁴⁵ La mayor parte del territorio massaliota fue incorporado al de la nueva colonia de *Arelate* (Arlés, dept. Bocas del Ródano). El propio Estrabón señala la decadencia de *Massalia* por haberse adherido al bando perdedor (Str. 4, 1, 5). Atenas salió mucho mejor

⁴⁴ De hecho, en el mismo año 49 a.C. Pompeyo despidió a una embajada massaliota en Roma recordándoles que no olvidasen sus beneficios anteriores (Caes. *BCiv.* 1, 34, 3).

⁴⁵ Los autores clásicos ya señalaron que César dejó a la ciudad su vida y su libertad, pero se quedó con todo el resto (Dio Cass. 41, 25, 3. Oros. 6, 15, 7).

parada que la antigua colonia focea, pero no aprendió la lección, y en los posteriores enfrentamientos volverá a alinearse con el bando perdedor, sea con M. Junio Bruto (*pr.* 44 a.C.) o con M. Antonio (*cos.* I 44 a.C.). Posiblemente, por las mismas razones por las que se alineó con Pompeyo: la presencia directa o cercana de las fuerzas militares del caudillo de turno, aunque siempre acabó bien librada.

El ejemplo de Atenas es clarificador de lo que podía realmente significar la clientela provincial: los reyes y dinastas de Oriente siguieron a Pompeyo mientras éste mantuvo su aureola de poder y de invicto; cuando ésta desapareció, simplemente le abandonaron. No en vano César, después de la guerra de Alejandría, al dirigirse contra Farnaces II, recogió de manera apresurada el homenaje de toda la pléyade de dinastas existentes en Siria, quienes fueron *recepti in fidem*, es decir, admitidos en su clientela, a cambio de lo cual César les prometió su *amicitia* (*BAlex.* 65, 4) (Amela, 2003a: 74).

BIBLIOGRAFÍA

- AGUILAR, R. M. Y PÉREZ VILATELA, L. (2004), *Plutarco. Vidas de Sertorio y Pompeyo. Edición de ...*, Madrid, Akal.
- ALCALDE MARTÍN, C. (2013), "Athenae Captae, Athenae Receptae (Plutarco, Atenas y Roma)", en *Figure d'Atene nelle opere di Plutarco*, Casanova, A. (ed.), Firenze, Firenze University Press, 31-49.
- AMELA VALVERDE, L. (2001), "Inscripciones honoríficas dedicadas a Pompeyo Magno", *Faventia* 23/1, 87-102.
- AMELA VALVERDE, L. (2003a), *Las clientelas de Cneo Pompeyo Magno en Hispania*, Barcelona, Universidad de Barcelona.
- AMELA VALVERDE, L. (2003b), *Cneo Pompeyo Magno, el defensor de la República romana*, Madrid, Signifer Libros.
- AMELA VALVERDE, L. (2004), "Pompeyo y los honores cultuales. Algunos casos", en *Actas del XXVII Congreso Internacional Girea-Arys IX. Historia Antigua. Jerarquías religiosas y control social en el mundo antiguo*, Hernández Guerra, L. y Alvar Ezquerro, J. (eds.), Valladolid, Universidad de Valladolid, 407-415.
- AMELA VALVERDE, L. (2005), "Pompeyo Magno y Atenas", *Polis* 17, 7-30.
- AMELA VALVERDE, L. (2013), "Pompeyo Magno y Atenas. Sobre la emisión Kroll 129", en *Varia nummorum II*, Barcelona, Asociación Numismática Española, 193-197.
- AUGIER, B. (2018), "La politique est plus dangereuse que la guerre: Pompée et la flotte de l'Adriatique (49-48 av. J.-C.)", en *Arcana Imperii. Mélanges d'histoire économique sociale et politique offerts au Professeur Yves Roman. Volume second*, Chillet, Cl.,; Courrier, C. y Passat, L. (eds.), Paris, Société des amis de Jacob Spon, 71-113.
- BENAVIDES, M. L. (2019), *The Romanization of Attic Ritual Space in the Age of Augustus*, Diss. Tucson, The University of Arizona.
- BORG, B. E. (2011), "Who Cared about Greek Identity? Athens in the First Century BC", en *The Struggle for Identity. Greeks and their Past on the First Century BCE*, Schmitz, Th. A. y Wiater, N. (eds.), Stuttgart, Steiner Franz Verlag, 213-234.

- BRENNAN, T. C. (2000), *The Praetorship in the Roman Republic*, Oxford, Oxford University Press.
- BRUNT, P. A. (1988), "Clientela", en *The Fall of the Roman Republic and Related Essays* (Oxford, Oxford University Press, 382-442.
- CAMP, J. M. (2001), *The Archaeology of Athens*, New Haven/London, Yale University Press..
- CARCOPINO, J. (1968^s), *Jules César*, Paris, PUF.
- CLASSEN, C. J. (1963), "Gottmenschentum in der römischen Republik", *Gymnasium* 70, 312-338.
- CLINTON, K. (1989), "The Eleusinian Mysteries: Roman Initiates and Benefactors, Second Century B.C. to A.D. 267", *ANRW II* 18. 2, 1499-1539.
- COLLINS, H. P: (1953), "Decline and Fall of Pompey the Great", *G&R* 22, 98-106.
- CRAWFORD, M. H. (1982), *La república romana*, Madrid, Taurus.
- DAY, J. (1942), *An Economic History of Athens under Roman Domination*, New York, Columbia University Press.
- DÍAZ FERNÁNDEZ, A. (2015), *Provincia et Imperium. El mando provincial en la República romana (227-44 a.C.)*, Sevilla, Editorial Universidad de Sevilla.
- DICKENSON, CHR. P. (2015), "Pausanias and the 'Archaic Agora' at Athens", *Hesperia* 84, 723-770.
- DUMONT, A. (1871), "Mémoire sur les jeunes gens étrangers admis dans le collège des éphebes à Athenes", *CRAI* 15, 4-25.
- EDWARDS, K. L. (1997). *Captive Gods: Romans and Athenian Religion from 229 B.C. to the Age of Augustus*, Diss. Charlottesville, University of Virginia.
- EILERS, C. (2002), *Roman Patrons of Greek Cities*, Oxford, Oxford University Press.
- FERRARY, J.-L. (1997), "De l'évergétisme hellénistique à l'évergétisme romain", en *Actes du Xe Congrès International d'épigraphie grecque et latine* (Paris, Éditions de la Sorbonne, 199-225.
- FLACELIÈRE, R. Y CHAMBRY, E. (1973), *Plutarque. Vies. Tome VIII. Sertorius-Eumène – Agésilas-Pompée. Texte établi et traduit par...*, Paris, Les Belles Lettres
- GALLI, M. (2013), "Ritual Dynamics in the Greek Sanctuaries under the Romans", en *Roman Power and Greek Sanctuaries. Forms of Interactions and Communication*, Galli, M. (ed.), Athens, Scuola Archeologica di Atene/Sapienza Università di Roma, 9-43.
- GEAGAN, D. J. (1979), "Roman Athens: Some Aspects of Life and Culture, I: 86 BC-AD 267", *ANRW II* 7. 1, 371-437.
- GELZER, M. (1969), *The Roman Nobility*, Oxford, Blackwell Publishers.
- GRAINDOR, P. (1930), *Un milliardaire antique, Hérode Atticus et sa famille*, Le Caire, Hachette.
- GREENHALGH, P. (1980), *Pompey, the roman Alexander*, London, Weidenfeld and Nocolson.
- GRIGOROPOULOS, D. (2005), *After Sulla. A Study in the Settlement and Material Culture of the Piraeus Peninsula in the Roman and Late Roman Period. 2 vols.*, Diss. Durham, University of Durham.
- GRIGOROPOULOS, D. (2016), "The Piraeus from 86 BC to Late Antiquity: Continuity and Change in the Landscape, Function and Economy of the Port of Roman Athens", *ABSA* 111, 239-268.

- GROEBER, P. (1909), "Eine Atheinische Ehreninschrift des Sex. Pompeius, des grossvaters des Triumvirs", *MDAI(A)* 34, 403-406.
- GRUEN, E. (1984), *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, Berkeley, University of California Press.
- HABICHT, CHR. (1997), "Roman citizens in Athens (228-31 B.C.)", en *The Romanization of Athens. Proceedings of an International Conference held at Lincoln, Nebraska (April 1996)*, Hoff, M. C. y Rotroff, D. I. (eds.), Oxford, Oxbow Books, 9-17.
- HABICHT, CHR. (2000), *Athènes hellénistique. Histoire de la cité d'Alexandre le Grand à Marc Antoine*, Paris, Les Belles Lettres.
- HASENHOR, CL. Y MÜLLER, CHR. (2002), "Gentilices et circulation des italiens: quelques réflexions méthodologiques", en *Les Italiens dans le monde Grec. Iie siècle av. J.-C.-Ier siècle ap. J.-C. Circulation, activités, intégration*, Müller, C. (ed.), Paris, École française d'Athènes, 11-20.
- HEFTNER, H. (1995), *Plutarch und der Aufstieg des Pompeius. Ein historischer Kommentar zu Plutarchs Pompeiusvita. Teil I: Kap. 1-45*, Frankfurt am Main, Peter Lang.
- HOFF, M. C. (1989a), "Civil Disobedience and Unrest in Augustan Athens", *Hesperia* 58, 267-276.
- HOFF, M. C. (1989b), "The Early History of the Roman Agora at Athens", en *The Greek Renaissance in the Roman Empire. Papers from the Tenth British Museum Classical Colloquium*, Walker, S. y Cameron, A. (eds.), London, University of London, 1-8.
- HOFF, M. C. (1992), "Augustus, Apollo, and Athens", *MH* 49, 223-232.
- HOFF, M. C. (1997), "Laceratae Athenae: Sulla's siege of Athens in 87/6 B.C. and its aftermath", en *The Romanization of Athens. Proceedings of an International Conference held at Lincoln, Nebraska (April 1996)*, Hoff, M. C. y Rotroff, D. I. (eds.), Oxford, Oxbow Books, 33-51.
- HOFF, M. C. (2002), "Athens and Pompey: A Political Relationship", en *Ancient Journeys: A Festschrift in Honor of Eugene Numa Lane*, Columbia, Columbia University Press, s.p.
- HOFF, M. C. (2005), "Athens honors Pompey the Great", en *Statesman in Plutarch's Works. Proceedings of the Sixth International Conference of the International Plutarch Society. Volume II. The Statesman in Plutarch's Greek and Roman Lives*, De Blois, L. et alii (eds.), Leiden/Boston, Brill, 327-336.
- HOFF, M. C. (2013), "Greece and the Roman Republic: Athens and Corinth from the Late Third Century to the Augustan Era", en Evans, J. D. (ed.), *A Companion to the Archaeology of the Roman Republic* (Malden/Oxford/Chichester, Wiley-Blackwell, 559-577.
- HOLMES, T. R. (1923), *The Roman Republic and the Founder of the Empire, Volume III (50-44 B.C.)*, Oxford, Clarendon Press.
- HOOVER, O. D. (2014), *The Handbook of Greek Coinage Series. Volume 4. Handbook of Coins of Northern and Central Greece. Achaia Phthiotis, Ainis, Magnesia, Malis, Oita, Perrhabia, Thessaly, Akarnania, Aitolia, Lokris, Phokis, Boiotia, Euboa, Attica, Megaris, and Corinthia. Sixth to First Centuries BC*, Lancaster/London, Classical Numismatic Group.
- KALLET-MARX, R. M. (1995), *Hegemony to Empire: The Development of the Roman Imperialism in the East from 148 to 62 BC*, Berkeley, University of California Press.
- KLEINER, F. S. (1975), *Greek and Roman Coins of Athenian Agora*, Princeton, American School of Classical Studies at Athens.

- KOPIJ, K. (2017), *Auctoritas et dignitas: studium prestiżu i propagandy w okresie późnej Republiki Rzymskiej na przykładzie rodu Pompejuszy (gens Pompeia Magna) w świetle źródeł archeologicznych i pisanych*, Kraków, [Kamil Kopij].
- KRALLI, O. (2016), "Attitudes of Hellenistic Athens: to sneer or to revere?", en *'The Eyesore of Aigina': Anti-Athenian Attitudes across the Greek, Hellenistic and Roman Worlds*, Powell, A. y Meidani, K. (eds.), Swansea, Classical Press of Wales, 163-186.
- KROLL, J. (1999), *The Athenian Agora. XXVI. The Greek Coins*, Princeton, The American School of Classical Studies at Athens.
- KRUMEICH, R. (2014), "Ehrung Roms und Stolz auf die Polis. Zur Repräsentation römischer Magistrate auf der Akropolis von Athen", en *Polis und Porträt. Standbilder als Medien der öffentlichen Repräsentation im hellenistischen Osten*, Griesbach, J. (ed.), Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 141-153.
- LARSEN, J. A. O. (1938), "Roman Greece", en *Economic Survey of Ancient Rome. Volume IV. Africa, Syria, Greece, Asia Minor*, Frank, T. (ed.), Baltimore, John Hopkins Press, 259-498.
- LEACH, J. (1978), *Pompey the Great*, London, Routledge.
- KALLET-MARX, K. (1995), *Hegemony to Empire. The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C.*, Berkeley, University of California Press.
- MACKENDRICK, P. (1969), *The Athenian Aristocracy 399 to 31 B.C.*, Cambridge, Harvard University Press.
- MAVROJANNIS, TH. (2019), "The Royal Donations of Ptolemy IX Soter II Lathyros in Athens: the «Gymnasium of Ptolemy» and the *Horologium* of Andronicus Cyrrestes", *Ostraka* 28, forthcoming.
- MELFI, M. (2010), "Uestigiis reuolutorum donorum, tum donis dives erat (Livy XLV, 28): the Early Roman Presence in the Asklepeia of Greece", *Bollettino di Archeologia on line. Volume special*, 20-27.
- MELFI, M. (2016), "Religion and Communication in the Sanctuaries of Early-Roman Greece: Epidauros and Athens", en *Roman Power and Greek Sanctuaries. Forms of Interactions and Communication*, Galli, M. (ed.), Athens, Scuola Archeologica di Atene/Sapienza Università di Roma, 143-158.
- MORALES, F. A. (2015), *Atenas e o Mediterrâneo romano. Espaço, evergetismo e integração*, Diss. São Paulo, Universidade de São Paulo
- MORALES, F. A. (2016), "The Restoration of Perikles' Odeion at Athens in the First Century BC: New and Ancient Barbarians", *Revista Heródoto* 1, 73-90.
- MÜLLER, CHR. (2017), "«Les Athéniens, les Romains et les autres Grecs»: groupes et phénomènes de recomposition sociale dans la «colonie» athénienne de Délos après 167 av. J.-C.", en *Social Dynamics under Roman Rule. Mobility and Status Change in the Provinces of Achaia and Macedonia*, Rizakis, A. D.; Camia, F. y Zoumbaki, S. (eds.), Athens, National Hellenic Research Foundation, 85-117.
- NICOLS, J. (1980), "Tabulae patronatus: A Study of the Agreement between Patron and Client-Community", *ANRW* II 13, 535-561.
- OIKONOMIDES, AL. N. (1979), "Defeated Athens, The Land of Oropos, Caesar and Augustus. Notes on the sources for the history of the years 49-27 B.C.", *AncW* 2, 97-103.
- OLIVER, J. H. (1972), "On the Hellenic Policy of Augustus and Agrippa in 27 B. C.", *AJPh* 93, 190-197.

- OOTEGHEM, J. VAN (1954), *Pompée le Grand, bâtisseur d'Empire*, Bruxelles, Académie Royale de Belgique.
- ORMEROD, H. A. (1924), *Piracy in the Ancient World. An Essay in Mediterranean History*, Liverpool, The University Press of Liverpool.
- OWENS, E. J. (1976), "Increasing Roman Domination of Greece in the years 48-27 B.C.", *Latomus* 35, 718-729.
- PARIGI, C. (2013), "The Romanization of Athens: Greek Identity and Connectivity between Athens and Rome in the 1st Century BC", en *SOMA 2012. Identity and Connectivity. Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology. Volume I*, Bpbardieri, L. et alii (eds.), Oxford, Archaeopress, 447-455.
- PARIGI, C. (2016), "The Athenian Walls in the 1st Century BC", en *Focus on Fortifications. New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East*, Frederiksen, R. et alii (eds.), Oxford/Philadelphia, Oxbow Books, 384-396.
- POUNDER, R. L. (1983), "A Hellenistic Arsenal in Athens", *Hesperia* 52, 233-256.
- RAWSON, E. (1985), "Cicero and the Areopagus", *Athenaeum* 63, 44-67.
- ROBINSON, H. S. (1984), "[Review of] *Οικία Κυρρήστου: Studien zum sogenannten Turm der Winde in Athen*, by Joachim of Freeden", *AJA* 88, 423-425.
- ROSSI, A. (2000), "The Camp of Pompey: Strategy of Representation in Caesar's *Bellum Ciuile*", *CJ* 95, 239-256.
- SANTANGELO, F. (2007), "Pompey and Religion", *Hermes* 135, 228-233.
- SCHONKY, M. Y WELWEI, K.-W. (2007), "Archons of Athens", en *Brill's New Pauly. Chronologies of the Ancient World. Names, Dates and Dynasties*, Eder, W. y Rengel, J. (eds.), Leiden/Boston, Brill, 148-184.
- SHACKLETON BAILEY, D. R. (1965), *Cicero's Letters to Atticus. Volume III, 51-50 B.C. 94-132 (Books V-VII.9)*, Cambridge, Cambridge University Press.
- SHACKLETON BAILEY, D. R. (1977), *Cicero: Epistulae ad Familiares. Volume I. 62-47 B.C.*, Cambridge, Cambridge University Press.
- SHEAR JR., T. L. (1981), "Athens. From City-State to Provincial Status", *Hesperia* 50, 356-377.
- STEVENSON, S. W. (1964), *A Dictionary of Roman Coins, Republican and Imperial*. London. Seaby.
- THOMPSON, L. A. (1941), "Some Athenian 'Cleruchy' Money", *Hesperia* 10, 199-236.
- TOHER, M. (2014), "Herod, Athens and Augustus", *ZPE* 190, 127-134.
- WISTRAND, M. (1979), *Cicero Imperator. Studies in Cicero's correspondence 51-47 B.C.*, Göteborg, Acta Universitatis Gothoburgensis.
- ZOLLSCHAN, L. T. (2007), "The Date of the Fannius Letter: *Jos. Ant.* 14.233", *JSJ* 38, 9-38.

LOS ILIRIOS Y ALBANESES EN LAS FUENTES LITERARIAS GRIEGAS Y ROMANAS

RICARDO BLANCO LÓPEZ
Instituto Egara (Terrassa)
rblanc22@xtec.cat

RESUMEN

La intención de este artículo es recopilar y analizar las fuentes literarias griegas y romanas más representativas que recogen información del pueblo ilirio y la mención a los albaneses como posible tribu iliria en las fuentes literarias griegas.

PALABRAS CLAVE: Ilirios, albaneses, fuentes literarias grecorromanas, etnografía antigua.

THE ILLYRIANS AND THE ALBANIANS IN GREEK AND ROMAN LITERARY SOURCES.

ABSTRACT

The purpose of this article is to compile and analyse the most representative Greek and Roman literary sources that give information about the Illyrian people, as well as the mention of the Albanians as a possible Illyrian tribe in the Greek and Roman literary sources.

KEYWORDS: Illyrians, Albanians, Greek and Roman literary sources, ancient ethnography.

INTRODUCCIÓN

Con este artículo se pretende aportar más indicios sobre la posible filiación étnica de los albaneses con los ilirios a través del estudio de las fuentes literarias griegas y romanas. En primer lugar, se hará un recorrido de la historia del pueblo ilirio a través de las fuentes literarias más representativas con la intención de encontrar algún pasaje que recoja información relacionada con el tema. A continuación, se destaca un pasaje de la obra *Geografía* del geógrafo griego Ptolomeo (II d.C.) que podría ser la primera mención de los albaneses en las fuentes literarias clásicas. Por otra parte, en este artículo se recoge también las opiniones de algunos especialistas en relación al tema de los albaneses.

LOS ILIRIOS: RECOGIDA Y ANÁLISIS DE LAS FUENTES LITERARIAS GRIEGAS Y ROMANAS

El historiador griego Heródoto (V a.C.) es el primer autor clásico que menciona en su obra *Historia* (4, 49, 2) el nombre de Iliria, la cual está bañada por diferentes ríos y situada geográficamente a lo largo de la costa oriental del Adriático.

“Desde Iliria corre hacia el norte el río Angro, que desemboca en la llanura Tribálica y en el río Brongo.”¹

Hay que esperar hasta la República Romana para que las fuentes literarias clásicas recojan información sobre el pueblo de los ilirios. El historiador griego Polibio (III-II a.C.) en su obra *Historias* menciona que la primera expedición² de los romanos hacia Iliria fue en el siglo III a.C. Sobre esa época, los ilirios comenzaron a expansionarse por los territorios vecinos, y en su afán de conquista, atacaron y abordaron el barco donde viajaba el embajador romano. Este episodio provocó la ira de los romanos y como consecuencia el inicio de un conflicto con los romanos, hasta que, finalmente, Iliria fue conquistada y anexionada como provincia romana. El autor romano Cicerón³ (II-I a.C.), recoge en algunas obras suyas que la región de Iliria formaba parte de la República Romana.

“Así pues, la República tiene Macedonia, tiene Iliria, protege a Grecia; nuestras son las legiones, nuestra la infantería ligera, nuestra la caballería [...]” Cic., *Phil.* 10,6. 14.⁴

Es en los primeros tiempos de la época imperial cuando Iliria es dominada por completo, y por ello, la información que dan los autores clásicos⁵ sobre el pueblo de los ilirios es más precisa, como por ejemplo, el geógrafo griego Estrabón (I a.C. - I d.C.), que en el libro VII de su obra *Geografía*, describe con más exactitud la región de Europa situada al sur del Danubio; y el historiador romano Apiano (II d.C.) que recoge en el libro X dedicado íntegramente a la Iliria, de su obra titulada *Historia Romana*, su situación geográfica, origen mitológico de este pueblo, las tribus que formaban el pueblo ilirio y el enfrentamiento con los romanos y posterior dominio de éstos sobre la Iliria. Se destaca aquí, el mito del nacimiento del héroe Ilirio, epónimo de los ilirios.

“Y dicen que el país tomó el nombre a partir de Ilirio, el hijo de Polifemo, pues el cíclope Polifemo y Galatea tuvieron tres hijos: Celto, Ilirio y Gala, que emigraron desde Sicilia y gobernaron sobre los celtas, ilirios y gálatas, llamados así por su causa. Y es ésta la versión más plausible desde mi punto de vista, aunque hay muchos que cuentan otros muchos mitos.” Ap. 10, 1.⁶

¹ Traducción de C. Schrader en Biblioteca Clásica Gredos-RBA. Madrid, 2015. La llanura tribálica es la región del actual Belgrado; consecuentemente, el río Angro se identifica con el río Morava del sur (Juzna), y el río Brongo se identifica con el Morava (Zapadna), que desemboca al este de Belgrado.

² Pol., *Hist.* 1, 13.4.

³ Cic. *pro Aul.*, 97.

⁴ Traducción de Mª José Muñoz en Biblioteca Clásica Gredos-RBA. Madrid, 2016.

⁵ Str. *Geogr.* 7, 5.3; Ap. *Hist. Romana (sobre la Iliria)*, 16.

⁶ Traducción de Antonio Sancho en Biblioteca Clásica Gredos. Madrid, 1995.

La versión⁷ mitológica más generalizada, recoge que Ilirio es el más pequeño de los hijos de Cadmo y Harmonía. En cambio, Apiano recoge otra versión en su obra que atribuye a los amores de Polifemo y Galatea el nacimiento de tres hijos, entre los cuales está Ilirio. Cabe destacar que, en la versión más generalizada de dicho mito, la ninfa Galatea se muestra poco receptiva a los deseos amorosos del cíclope Polifemo.

“Los griegos consideran ilirios a los pueblos que habitan al otro lado de Macedonia y Tracia, desde Caonia y Tesprocia hasta el río Danubio. Ésta es la longitud del país, y su anchura comprende desde Macedonia y las montañas de Tracia hasta Panonia y el mar Adriático y las estribaciones de los Alpes.” Ap. 10, 1.

No fue hasta la época romana que los límites de la Iliria estuvieron bien definidos limitando: al norte con el golfo Venético (territorio de los Vénetos), al sur con la región del Epiro griego, al oeste con el Mar Adriático y al este y sureste con la Tracia, Peonia y Macedonia.

El pueblo de los ilirios estaba formado, como era frecuente entre los pueblos indoeuropeos, por diferentes tribus que habitaban a lo largo de la costa adriática y tierras del interior. El historiador romano Apiano recoge los nombres de las diferentes tribus ilirias y añade, no siempre, una breve nota sobre la historia de cada tribu. Con los datos que proporciona Apiano, el profesor J.P. Mallory ha confeccionado un mapa con los límites de la Iliria y sus diferentes tribus.

Apiano incluye dentro del pueblo ilirio a los retios, nóricos y finalmente a los peonios o peones y su tribu más célebre, los agrianes. No obstante, cabe aclarar que los retios no eran una tribu iliria, aunque habitaban cerca del río Danubio; que los nóricos eran una tribu de origen germánico que limitaba con los ilirios; y que el pueblo peonio,⁸ cuyo origen aún es mesa de discusión, habitaba entre las cuencas de los ríos Axio y Estrimón y estaba formado por diversas tribus, de las cuales la más célebre era la de los agrianes, fama que viene

⁷ Grimal (1981: 209; 287).

⁸ Blanco López, Ricard: (2002) «El poble peoni: parent dels troians», *Faventia*, 24/1, 45-53.

- (2003) «Las tribus peonias: doberos, peoples y sirioponios a través de las fuentes literarias clásicas y bizantinas», *Živa Antika (Antiquité Vivante)*, 53, fasc 1-2, 5-13.

- (2006) «Tribus peonias: los agrianes en el contexto histórico y geográfico de la Antigüedad», *Živa Antika (Antiquité Vivante)*, 56, fasc 1-2, 5-17.

- (2007) «El pueblo peonio en la época romana: estudio de las fuentes literarias clásicas», *Thracia*, XVII, 151-158.

- (2012) «Tribus peonias: peonios originarios y leeos a través de las fuentes literarias clásicas y derrones en la numismática», *Živa Antika (Antiquité Vivante)*, 62, fasc 1-2, 17-24.

- (2013) «La historia del pueblo peonio (XII-VI a.C): recogida y análisis de las fuentes literarias clásicas.», *Fortunatae*, 24, 23-35.

- (2017) *De opoz a limes: el concepto de frontera en el mundo antiguo y su recepción: El pueblo peonio a través de las fuentes literarias clásicas: de fronteras naturales a provincia romana*. Escolar y Mayo Editores, Uned-Madrid, 83-89.

desde época helenística, al formar parte del ejército de Alejandro Magno y de sus conquistas.

J.P. Mallory (1997), p. 90.

LOS ALBANESES: RECOGIDA Y ANÁLISIS DE LAS FUENTES LITERARIAS GRIEGAS

El geógrafo griego Ptolomeo (II d.C.) es el primer autor de época clásica que recoge el nombre Ἄλβανων, como primera mención en las fuentes literarias clásicas al pueblo de los albaneses en su obra *Geografía*.⁹ Véase texto:

23. De los albanos (albaneses). Albano ciudad. 46 41 12⁵». Ptol. 2, 23.¹⁰

CONSIDERACIONES FINALES

El origen del pueblo albanés y, por tanto, la filiación o no a un grupo étnico y lingüístico específico es todavía tema de discusión. El indoeuropeista francés B. Sergent¹¹ defiende el origen daco-misio del pueblo albanés; mientras que F. Bopp, uno de los fundadores de la Lingüística indoeuropea en el siglo XIX, ya reconoció al albanés como un grupo étnico y lingüístico independiente.

⁹ Claudii Ptolomaei, *Geographia I-III*. Seguimos la edición de C.F.A Nobbe en Georg Olms Verlag, Hildesheim · Zurich · New York, 1990.

¹⁰ Traducción propia.

¹¹ Sergent (1995).

Otro posible origen de los albaneses que algunos especialistas defienden es el origen ilirio y, por lo tanto, la lengua albanesa derivaría de la antigua lengua iliria. F. Villar (1996: 313) sobre este posible origen ilirio dice: “Por una parte están los que, por motivos más históricos y de sentido común que específicamente lingüísticos, quieren ver en el albanés el heredero moderno del ilirio.”

Estos motivos históricos y de sentido común, que manifiestan algunos especialistas, se refieren al hecho que los albaneses actuales ocupan una parte del territorio del antiguo pueblo ilirio ya que las fuentes históricas antiguas, bizantinas y medievales no recogen en ningún momento ninguna migración en la zona de un pueblo denominado albaneses. En contra de este origen ilirio se encuentran los argumentos lingüísticos: la fonética, el léxico y la toponimia, aunque este argumento tampoco es definitivo porque no se conservan suficientes textos en lengua iliria para refutar este posible origen ilirio de los albaneses.

Por lo tanto, la información que recoge el pasaje del geógrafo griego Ptolomeo es relevante porque podría ser la primera mención a los albaneses en las fuentes literarias clásicas, dado que Ptolomeo describe y sitúa geográficamente pueblos y ciudades de esta zona del litoral mediterráneo. Este argumento tiene más fuerza cuando se amplía este estudio del texto de Ptolomeo a las líneas anteriores donde se recoge también la mención a la tribu de los Taulantios y su ciudad Arnisa,¹² entre otras.

20. De los Taulantios: Arnisa. 443̄ 403̄.” Ptol. 2, 13.20.¹³

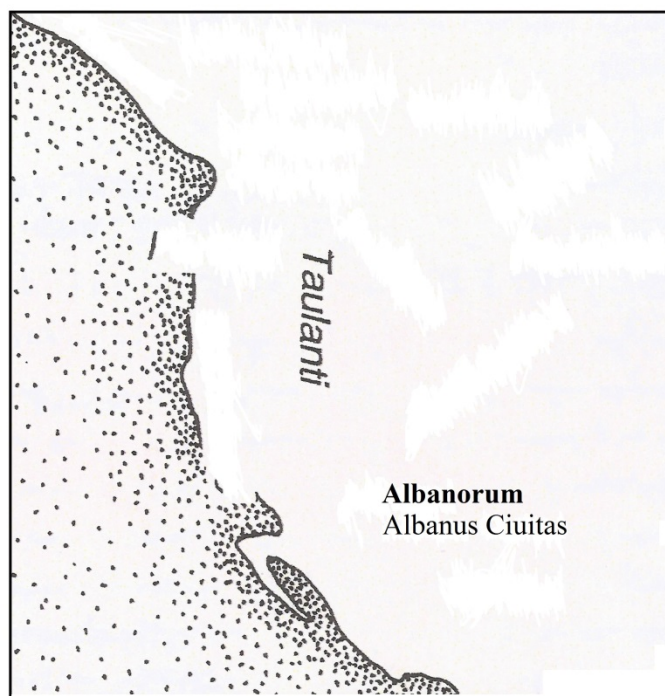
Los taulantios¹⁴ eran una tribu iliria situada al sur de la Iliria. Según el mito, Taulante es hijo de Ilirio, de él descienden los taulantios.

Para acabar, se podría decir que en la obra *Geografía* de Ptolomeo se recoge la mención a los albaneses y que, además, podrían ser una de las tribus del pueblo ilirio, documentada ya en el siglo II d.C. en las fuentes literarias clásicas.

¹² Cf. nota 8.

¹³ Traducción propia.

¹⁴ Ap. *Hist. Rom.* (sobre la Iliria), 2, 16.24.

Mapa del autor

BIBLIOGRAFÍA

- BADER, F. (1997), *Langues Indo-européennes*, Paris, CNRS Editions.
- BOSCH-GIMPERA, P. (1980), *Les Indo-Européens, problèmes archéologiques*, Paris, Payot.
- BUDINA, D. (1971), "L'appartenance ethnique illyrienne des tribes épirotes", *Les Illyriens et la genèse des Albanais*, 111-120.
- CABEJ, E. (1964), "Einige Grundprobleme der älteren albanischen Sprachgeschichte", *Studi Albanesi*, 1, 69-89.
- (1970), "L'Illyrien et l'Abanais, questions de principe", *Studi Albanesi*, 7, 157-170.
- ČOVIĆ, B. (1986), *Die Ethnogenese der Illyrier aus der Schicht der Vor- und Frühgeschichte. Ethnogenese Europäischer Völker*, Stuttgart and New York, ed. W. Bernhard and A. Kandler-Pálsson, 55-74.
- DEMIRAJ, S. (1994), *L'albanais*, in *Les Indo-européennes*, Paris, ed. F. Bader, - CNRS Editions, 221-232.
- GIACALONE RAMAT, A. P. (1995), *Las lenguas Indoeuropeas*, Madrid, Catedra.
- GRIMAL, P. (1981), *Diccionario de Mitología Griega y Romana*, Barcelona, Paidós.
- HAMP, E. P. (1957), *Albanian and Messapic*, in *Studies Presented to Joshua Whatmough*, ed. E. Pulgram, The Hague, Mouton, 73-89.
- (1966), "The position of Albanian", in *Ancient Indo-European Dialects*, eds. H. Birnbaum and J. Puhvel, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 97-122.
- HARMATTA, J. (1967), "Zum Illyrischen", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 15, 231-234.
- HULD, M. E. (1984), *Basic Albanian Etymologies*. Columbus, Ohio, Slavica.
- JOKL, N. (1963), "Die Verwandtschaftsverhältnisse des Albanischen zu den übrigen indogermanischen Sprachen", *Die Sprache*, 9, 113-156.
- KATIČIĆ, R. (1964), "Illyrii propie dicti" *Živa Antika*, 13-14, 87-97.
- (1966), "Nochmals Illyrii propie dicti", *Živa Antika*, 16, 241-244.

- (1976), *Ancient Languages of the Balkans*, The Hague-Paris.
- KRAHE, H. (1955-1964), *Die Sprachen der Illyrien*. 2 vols. Wiesbaden, Harrassowitz.
- KRONASSER, H. (1962), "Zum Stand der Illyristik", *Linguistique Balkanique*, 4, 5-23.
- (1965), "Illyrier und Illyricum", *Die Sprache*, 11, 155-183.
- MALLORY, J.P. y ADAMS, D. Q. (1997), *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London-Chicago, Fitzroy Dearborn Publishers.
- MALLORY, J.P. (1997), *À la recherche des Inodo-Européens, Langue, archéologie, mythe*, France, Ed. Seuil.
- MANN, S. E. (1977), *An Albanian Historical Grammar*. Hamburg, Helmut Buske.
- MARTINET, A. (1997), *De las estepas a los Océanos*, Madrid, Gredos.
- PISANI, V. (1937), "Il problema illirico", *Pannonia*, 3, 276-290.
- POLLO, S. y PUTO, A. (1974), *Histoire de l'Albanie: des origines à nos jours*, Roanne: Éd. Horvath.
- POLOMÉ, E. C. (1966), "The position of Illyrian and Venetic" in *Ancient Indo-European Dialects*, eds. J. Puhvel and H. Birnbaum, Berkeley and Los Angeles, University of California, 59-76.
- (1982), "Balkan languages (Illyrian, Thracian and Daco-Moesian)", in *The Cambridge Ancient History*, vol. III, part 1, eds. J. Boardman et al., Cambridge, Cambridge University Press, 866-888.
- RADULESCU, M. M. (1984), "Illyrian, Thracian, Daco-Moesian, the Substratum of Romanian and Albanian" *JIES*, 12.
- RENFREW, C. (1987-1988), *Archaeology & Language, The puzzle of Indo-European Origins*, New York, Cambridge University Press.
- SERGENT, B. (1995), *Les Indo-Européens: Histoire, langue, mythes*, France, Payot.
- STIPČEVIČ, A. (1977), *The Illyrians*, New Jersey, Noyes Press.
- VILLAR F. (1996), *Los indoeuropeos y los orígenes de Europa (Lenguaje e Historia)*, Madrid, Gredos.
- WILKES, J. (1992), *The Illyrians*. Oxford, Blackwell.

CINAEDUS, NUEVO GRAFITO EN SIGILATA HISPÁNICA

DAVID MARTÍNEZ-CHICO
Universitat de València
david_ele@live.com
ORCID: 0000-0001-9907-3020

RESUMEN

El artículo tiene como objetivo editar y estudiar un fragmento cerámico con epigrafía incisa. El fragmento puede datarse durante el primer tercio del siglo II d.C. La palabra escrita se trata de *cinaedus*, que puede ser traducida como maricón o marica. Realmente se trata de un grafiti común en Pompeya y en otros soportes perdurables de escritura.

PALABRAS CLAVE: sexualidad, sociedad romana, epigrafía latina, cerámica, denario

CINAEDUS, NEW GRAFFITI ON HISPANIC SIGILATA

ABSTRACT

The article aims to edit and study a example of incised epigraphy on a ceramic fragment. The graffiti can be dated to the first third of the 2nd century AD. The term refers to *cinaedus*, which can be translated as a fagot. It is a common graffiti in Pompeii and other abiding mediums of writing.

KEYWORDS: sexuality, Roman society, Latin epigraphy, ceramics, denarius

Recientemente hemos tenido acceso a un interesante testimonio epigráfico, en soporte cerámico.¹ El fragmento cerámico fue hallado ya hace unos años en un punto indeterminado de Burgos, seguramente en un yacimiento rural de tipo *villa*. El fragmento conservado tiene una anchura de 8 cm, de extremo a extremo por largo. Se trata de una forma abierta de carena baja, morfológicamente afín a los platos/cuencos del siglo I d.C., en sigilata hispánica y con restos todavía de barniz rojo. La singularidad radica en que en la parte exterior del recipiente se grabó *post coctionem* un grafiti (Figs. 1 y 2), cuyo grabado se adaptó a la curvatura de la cerámica. Las letras del pequeño epígrafe poseen una altura de 16 mm. El estilo escriturario apunta a una letra mayúscula, aunque la incisión es hasta cierto punto descuidada.

En cuanto a su lectura, pese a que la primera palabra no la tengamos completa, contamos con un primer signo conservado, en concreto el final de un trazo vertical. Pueden proponerse dos posibilidades. Pero ambas, tanto [---]ius como [---]nus, aludirían a un nombre masculino en nominativo. Mucho menos

¹ Queremos expresar nuestros agradecimientos a J. M. Bustillo (Alicante, Your Antiquarian - Ancient Art & Ancient Coins), ya que nos dejó estudiar su pieza. También a los evaluadores anónimos de la revista sus comentarios y sugerencias, pues permitieron mejorar la versión final del artículo.

problemática es la segunda palabra, perfectamente leída como *cinaedus*, bien documentada en Pompeya,² y donde es especialmente conocida.³ Sin embargo, en nuestro texto nos encontramos ante *cinedus*, con una E de dos barras verticales. La única forma que podría interpretarse como cursiva es esta última E, pero no es una forma determinante, puesto que aparece también en la capital. En consecuencia, no puede decirse que la inscripción esté en cursiva. La monoptongación del diptongo ae > e es un fenómeno muy frecuente. Además, la fórmula *nomen + cinedus/cinaedus* está también documentada: cítese *Lasius cinedus*,⁴ es decir, 'Lasio, es marica', o *Iustus cinaedu[---]*,⁵ también "marica".

Figura 1. Imagen de la sigilata hispánica con el grafiti.

² A modo de ejemplos, pueden citarse *CIL IV*, 1485a, 1825, 2332, 3079, 3336 o 4917.

³ Levin-Richardson 2019: 40-63.

⁴ *CIL IV* 10671 = *EDR* 154575.

⁵ *CIL IV* 10654c = *EDR* 154572.

Figura 2. Imagen dispuesta horizontalmente respecto al grafiti.

Cinaedus es un término latino de índole sexual y despectiva. Hoy día esta palabra se suele traducir como marica, maricón y/o sodomita. Ciertamente *cinaedus* es un catamito y, por lo tanto, es siempre masculino. *Cinaedus* y *cinaedia* derivan del griego κίναϊδος, que entre los helenos designaba tanto al pescado como al sodomita. A raíz de este término y su problemático significado, Kamen y Levin-Richardson, afirman que no hay adjetivo actual para describir al *cinaedus*, pues los romanos lo expresaban en referencia al deseo de ser penetrado analmente y su movimiento corporal durante este acto.⁶ Williams, uno de los mayores expertos en masculinidad romana, afirmó que un *cinaedus* no era un "marica", un "hada" o una "reina", pero que a falta de una palabra mejor en nuestro vocabulario occidental, cualquier traductor tiene que tomar una decisión consciente, al margen de los prejuicios occidentales, oprimidos por una 'heterosexualidad obligatoria'.⁷ Nosotros optamos por un criterio conservador.

En otros ejemplares hispanos, el propietario del recipiente cerámico se dirige al posible lector o ladrón, que se le tacha de *cinaedus*, como bien demuestra el ejemplar hallado en Santa Criz de Eslava, con VAS[---] / *cin(edus)* / *Acut[ius]*; la secuencia el *vas-* puede referirse a *vasus*, si bien en latín esta forma es rara frente a la común *vas*, *vasis*.⁸ El repertorio de grafitis hispanos sobre cerámicas es muy heterogéneo,⁹ aunque el elenco referido a sexualidad todavía es algo escaso. El último publicado, también sobre sigilata hispánica, reproduce el sustantivo femenino *fellatrix*.¹⁰

⁶ Kamen y Levin-Richardson 2015: 453-455.

⁷ Williams 1999: 217.

⁸ Andreu Pintado *et al.* 2019: 96.

⁹ Étienne *et al.* 1976: 144-205, nº 306-443b; Polo López *et al.* 1999.

¹⁰ Rodríguez Morales y Gómez-Pantoja 2020.

Aunque no es el caso, resulta también interesante la transformación de la vocal breve I en E –de *cinaedus* a *cenaedus*–, corriente en el latín vulgar y en grafitis muy raros. Es el caso estudiado por Andreu Pintado y Delage González, que interpretan su grafiti, procedente de Los Bañales, como *qui legerit cen[aedus]*, es decir, ‘maricón, el que lo lea’; sin obviar otras posibles secuencias, como *qui legerit cen[am]*, ‘el que lo lea, que compre la cena’.¹¹ En realidad el vulgarismo *cenaedus* por *cinaedus* es muy raro y se restringe al ejemplar de Los Bañales.

BIBLIOGRAFÍA

- ANDREU PINTADO, J., OZCÁRIZ GIL, P. y MATEO PÉREZ, T. (2019), *Epigrafía romana de Santa Criz de Eslava (Eslava, Navarra)*, Faenza.
- ANDREU PINTADO, J. y DELAGE GONZÁLEZ, I. (2017), “Un singular grafito sobre sigilata hispánica hallado en Los Bañales de Uncastillo (Zaragoza)”, *Ficheiro Epigráfico* 152, inscripción 609.
- CIL IV = Zangemeister, C. y Schoene, R. (1871), *Corpus Inscriptionum Latinarum. Vol IV: Inscriptiones Parietariae Pompeianae Herculanae Stabianae*, Berlín.
- EDR = AA.VV., “Epigraphic Database Roma”, en www.edr-edr.it/default/index.php (consultada el 15/05/2020).
- ÉTIENNE, R., FABRE, G., LEVEQUE P. y LEVEQUE, M. (1976), *Fouilles de Conimbriga, II. Épigraphie et sculpture*, París.
- KAMEN D. y LEVIN-RICHARDSON, S. (2015), “Revisiting Roman Sexuality: Agency and the Conceptualization of Penetrated Males”, en M. Masterson, N. S. Rabinowitz y J. Robson (eds.), *Sex in Antiquity: Exploring Gender and Sexuality in the Ancient World*, Routledge, Oxon-New York, pp. 449-460.
- LEVIN-RICHARDSON, S. (2019), *The Brothel of Pompeii. Sex, Class, and Gender at the Margins of Roman Society*, Cambridge-New York.
- POLO LÓPEZ, J., SÁNCHEZ-LAFUENTE PÉREZ, J. y RASCÓN MARQUÉS, S., (1999), “Grafitos sobre instrumental doméstico en Hispania”, en *XI Congreso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina (Roma 1997)*, Roma 1999, pp. 583-599.
- RODRÍGUEZ MORALES, J. y GÓMEZ-PANTOJA, J. L. (2020), “Fellatrix”, *Ficheiro Epigráfico* 198, inscripción 728.
- WILLIAMS, C. A. (1999), *Roman Homosexuality: Ideologies of Masculinity in Classical Antiquity*, New York-Oxford.

¹¹ Andreu Pintado y Delage González 2017.

**EMILY PILLINGER, CASSANDRA AND THE POETICS OF
PROPHECY IN GREEK AND LATIN LITERATURE. CAMBRIDGE
UNIVERSITY PRESS, CAMBRIDGE, 2019. ISBN: 9781108564007.
278 PP.**

El volum *Cassandra and the Poetics of Prophecy in Greek and Latin Literature* és el resultat dels debats desenvolupats durant l'elaboració de la tesi doctoral de l'autora al Classics Department de la Universitat de Princeton sota supervisió de Denis Feeney i Andrew Feldherr. L'obra tracta d'una manera profunda i rigorosament científica el mite i la figura literària de la sacerdotessa, princesa i profetessa troiana Cassandra, provant d'entendre la relació entre allò poètic i el fenomen profètic, i la seva recepció i interpretació per part de cinc autors clàssics de períodes diferents, valorant també el context polític i històric de cada un: Èsquil (525 aC-456 aC), Eurípides (480 aC-406 aC), Licòfron (320 aC-280 aC), Virgili (c. 70 aC-19 aC) i Sèneca (4 aC-65). Com Pillinger afirma en el mateix llibre, «*this book is about the ways Cassandra (mis)communicates the future*» (p. 25).

Emily Pillinger, autora del llibre, es graduà en filologia clàssica al New College d'Oxford, treballà al Marlboro College de Vermont i es doctorà a la Universitat de Princeton. Ha treballat a l'Institute of Greece, Rome and Classical Tradition de la Universitat de Bristol i al Balliol College d'Oxford, i actualment és Lecturer in Latin Language and Literature a la universitat londinenca King's College des de l'any 2012. Les seves recerques s'han centrat en la poesia llatina tardo-republicana i alt-imperial -especialment sobre els aspectes de la pronunciació, les malediccions i les profecies-, en l'estudi de la documentació epistolar, en les inscripcions en monuments i en la influència de la cultura clàssica en la música, específicament després de la II Guerra Mundial. Així mateix, Pillinger s'interessa per la teoria de la traducció i, també, per la recepció de la història i la mitologia greco-romanes als segles XIX i XX.

L'obra s'estructura en una introducció, sis capítols i una conclusió, de manera clara i organitzada. La primera part, *Introduction: Translating Cassandra*, de 25 pàgines, es divideix en els apartats *Translating Cassandra: Who's Translating Whom?; Prophecy as Poetry, Prophets as Poets; The Prophetic Female Voice and Body; Translation, Prophecy, Literary History; Cassandra's Foreignising Translations; i Cassandra and the Poetics of Prophecy*. Aquesta introducció resulta especialment recomanable per aprofundir en el coneixement sobre els fenòmens de la profecia, la tradició literària clàssica i la teoria de la traducció. El capítol consta de múltiples cites d'una bibliografia actualitzada i comentaris de l'autora sobre les reflexions dels diversos experts -i les d'ella mateixa- sobre les qüestions de la profecia a la literatura clàssica, el fenomen de la poesia inspirada per la divinitat, la figura literària i mítica de Cassandra, els autors clàssics i les seves obres i traduccions, i les problemàtiques i virtuts de la traducció i la interpretació textual.

Aquest capítol introductori analitza el significat del mite i la figura literària de Cassandra, posant èmfasi en el seu rol com a receptora de violències, rebuig i opressió. Així doncs, es destaca l'element de la marginació en Cassandra, incompresa i castigada pel seu sexe, la seva posició social, la seva cultura i el seu idioma. En aquesta marginació, però, Cassandra gaudeix d'un privilegi exclusiu, atès que com a intermediària entre mons oposats -el troià i el grec, el diví i el terrenal, el futur i el present-, comprèn millor que la resta de protagonistes allò que succeeix i succeirà. Resulta rellevant considerar que el personatge de Cassandra no únicament serviria per desenvolupar literàriament el fenomen de la incomprensió, sinó, encara més, els mecanismes pels quals la incomprensió i la incomunicació es produeixen, i els processos pels quals un missatge no és assolit completament pels seus receptors. En aquesta incapacitat per articular amb paraules des d'un cos mortal les visions divines del futur que ella rep, sent una dona que té vetat l'espai polític però que prova de fer servir la seva veu -en un veritable acte subversiu vers el patriarcat-, a més essent una esclava troiana captiva i part del botí de guerra, que parla un idioma estranger no només pels grecs sinó per tothom, el significat incert d'un missatge incomprensible esdevé poesia. Com diu l'autora, «*Cassandra is not just translator, she is also an embodiment of the very function of translation*» (p. 22).

En aquest sentit, Cassandra representaria literàriament també el manlleu grec de la poesia i profecia orientals, que foren adoptades a Grècia des d'Àsia menor, i reinterpretades a través del filtre hel·lenístic. És a dir, així com la profetessa seria traslladada des de Troia fins a Grècia i allí introduiria la seva poesia profètica difícilment comprensible per als seus interlocutors, el fenomen de la lírica inspirada per la divinitat hauria penetrat Grècia des d'Orient, adoptada i reinterpretada pels grecs, enriquint-se gràcies a la interacció entre cultures diferents.

Pillinger també disserta sobre el rol de la profecia a la literatura clàssica. Es posa especial rellevància en el fet que el fenomen profètic desenvolupat literàriament no seria únicament l'articulació de la profecia en si mateixa, sinó tot allò produït entre la verbalització del vaticini i la seva realització. És a dir, en el sentit d'una obra, la profecia inclou un procés d'especulacions, reconsideracions i accions. Per tant, la profecia seria, en realitat, tot allò que es fa per entendre-la i interpretar-la correctament abans que es produeixi.

El primer capítol temàtic, *Understanding Too Much: Aeschylus' Agamemnon*, de 37 pàgines, es divideix en els apartats *Translating Silence; Introducing Apollo: Dialogue/Trialogue; Sing-song, Bird-song; Choruses and Clarity; i Performative Prophecy*. Aquest capítol estudia la primera aparició important de Cassandra a la literatura clàssica, del seu llenguatge profètic i de la seva relació amb la música. En l'obra d'Èsquil, Cassandra parla en grec però el seu discurs no és comprensible per a la seva audiència grega, i tot i això, el llenguatge que empra i l'articulació de síl·labes sense significat, resulta en una poesia molt més rica i interessant que el missatge que no aconsegueix de transmetre, obligant els seus interlocutors a

desenredar els múltiples significats del seu discurs. Com reflexiona Pillinger, «*Even if her interlocutors are doomed to misunderstand her, the efforts they expend on her difficult language grant it a certain value*» (p. 30). Tanmateix, Cassandra passa bona part de l'obra en silenci, provocant l'especulació d'aquells que interactuen amb ella, anunciant les seves accions futures.

El segon capítol, *Rewriting Her-story: Euripides' Trojan Women*, de 33 pàgines, es divideix en els apartats *Continuity and Rupture: Dramatic Time; Paradoxical Rhetoric; Making Nonsense of Sense; i Troy in Greece*. Aquesta secció s'aproxima a l'obra d'Eurípides en què es desencadena el poder performatiu de la profetessa, predient les tragèdies de les quals ella mateixa en serà la víctima. Pillinger posa especial atenció en els successos que envoltaren l'autor en escriure aquesta obra, durant la Guerra del Peloponès, replantejant-se els conceptes de barbàrie -fins llavors, els perses- i civilització -fins llavors, els grecs- pel context de violència i la cruesa de la guerra que enfrontava els pobles grecs, car en la narració «*the Greeks are the foreigners and the defeated Trojan women are still, for a final few hours, clinging to the coast of their homeland*» (p. 75). L'obra d'Eurípides estableix un intens diàleg intertextual amb la d'Èsquil, i reinterpreta el personatge de Cassandra, que és més jove i menys experimentada, ja que els fets succeeixen abans que les dones troianes siguin portades cap a Occident. Aquesta dependència literària amb l'obra d'Èsquil succeeix a través de les reflexions de les protagonistes, que es lamenten pels fets que han esdevingut a Troia, mentre Cassandra trenca amb aquest discurs i es nega a lamentar-se. Contràriament, Cassandra celebra la caiguda de Troia, contradient tota lògica, capgira qualsevol narració raonable dels fets i afirma que els grecs són realment les víctimes de la guerra, vaticinant el destí funest de la majoria d'herois grecs que, en aquest moment, encara no s'ha produït. És a dir, el públic entendria el discurs irònic de Cassandra -per estar familiaritzat amb la llegenda dels personatges-, però la resta de troianes de l'obra no són capaces d'entendre l'estrany optimisme de Cassandra. Mentre la resta de dones parlen del que els ha passat i manifesten les seves emocions, Cassandra pel seu costat no empatitza amb elles i es nega a plorar el passat, projectant-se a si mateixa al futur que ha vist i que el públic coneix però les troianes desconeixen. Així, mentre les dones, a mode terapèutic, s'afligeixen revivint el passat, la sacerdotessa troiana celebra el present i el futur, sense reconèixer els fets objectius que les envolten.

El tercer capítol, *A Scholarly Prophet; Lychphron's Alexandra*, de 37 pàgines, es divideix en els apartats *The Instant Messenger; Second Sight; Siren Songs; East Meets West; i Commentary*. Licòfron de Calcis es proposà presentar en forma de monòleg les paraules de Cassandra -dita Alexandra en aquesta obra, el seu nom espartà-, però resultaria en un fracàs de l'autor que, en la seva interpretació, confon deliberadament el discurs de la profetessa, la narració dels fets i els comentaris fets per acompanyar aquesta figura literària. En aquest sentit, l'obra pretesament tràgica, en trímetres iàmbics, es desenvolupa més aviat com un text escolàstic. Així com Eurípides hauria emprat la reflexió sobre el futur fent la seva obra

depenent de la d'Èsquil, Licòfron utilitza el mateix mecanisme, atès que els fets que descriu se situen cronològicament en un temps pretèrit a ambdues obres. El rei de Troia, Príam, que ha empresonat la seva filla Cassandra, demanaria al carceller que li comunicés tot allò que la princesa vaticina des de la presó, i per tant el text és un monòleg del guàrdia reproduint les paraules de l'endevina. Es construeix el relat com un poema auto-reflexiu i meditatiu, però formalment pren l'aspecte d'un comentari de text, plenament acadèmic. Sembla que la profetessa prediu l'adveniment de Roma com a potència militar, cosa que hauria generat una discussió teòrica al voltant de la cronologia exacta i objectius de la confecció de l'obra, que se situaria sota el règim de la monarquia ptolemaica.

El quart capítol, *Graeco-Roman Sibylline Scripts: Virgil's Aeneid*, de 48 pàgines, es divideix en els apartats *Ta(l)king over Cassandra; Helenus, Halfway; Vaticination, from Voice to Text; Responsorial; i Sibylline Postscripts, from Text to Voice*. Virgili reinterpreta el personatge de Cassandra i alhora reproduïx les habilitats endevinatòries de la sacerdotessa en el personatge de la Sibil·la de Cumes, una vident greco-parlant que s'introduiria a l'estructura institucional romana que la rebria. La literatura generada en època augustal i en les dècades següents, en la seva imitació, adaptació i assimilació de la mitologia i literatura gregues, manifesta fascinació per Cassandra. Aquesta fixació per la figura de la profetessa, les característiques de la qual servirien per generar -o recuperar de la tradició antiga- múltiples endevines, s'explicaria per motius estrictament poètics i per raons ideològiques. Pel que fa a la poesia, el món romà requeria personatges inspirats per la divinitat que escriguessin hexàmetres profètics. Pel que fa a les necessitats ideològiques, com reflexiona Pillinger, Cassandra i les seves *alter egos* servirien «to offer the sense of predestinated theology that was so closely connected to self-definition of the Roman state» (p. 147). L'autora desenvolupa llargament les connexions entre Cassandra i la Sibil·la, així com la Carmenta d'Ovidi i les profetesses d'altres autors. És interessant valorar que Virgili explotà el silenci recurrent de Cassandra quan desenvolupà el personatge de la Sibil·la de Cumes, atès que aquesta endevina seria silenciada per la seva pròpia escriptura. S'ha de posar èmfasi en el fet que la Sibil·la, substituint les seves profecies a les de Cassandra, tindria una importància i pes cultural i polític a Roma enorme en relació al que tingué Cassandra al món grec. A l'*Eneida*, Cassandra profetitza el viatge cap a Occident d'Enees, vaticinant als troians que haurien de viatjar cap a Hespèria -la terra de ponent-, i Enees té un somni en el qual se li apareixen els déus frigis i li comuniquen que vagi cap a Hespèria, conclouent que aquesta terra de ponent seria Itàlia, la qual cosa culmina els vaticinis de la princesa. Així, tal com Cassandra viatjà des d'Àsia menor fins a Grècia, Enees i la Sibil·la viatjarien des de Grècia fins a Itàlia, atorgant el prestigi i legitimitat necessaris a la literatura llatina i al poder constituït romà, producte d'una predestinació designada per la divinitat.

El cinquè capítol, *Cassandra Translated: Seneca's Agamemnon*, de 30 pàgines, es divideix en els apartats *Monoglot Multiculturalism; Composing, Connecting,*

Collapsing the Cosmos; i Spreading the Word. La filosofia estoica de Sèneca es deixa notar amb força en la traducció-interpretació de l'obra d'Èsquil, on ara la ideologia còsmic-imperial no permet un discurs de significat incert, sinó que Cassandra articula amb transparència la predestinació estoica d'un univers tirànic. Encara que múltiples autors desenvoluparen figures literàriament descendents de Cassandra, seria Sèneca el primer en tornar a escriure sobre la profetessa des de Virgili. La Cassandra de Sèneca pren un rol més substancial que la d'Èsquil, i la profetessa és, segons comenta Pillinger, el principal vincle entre l'obra llatina i l'original grega. Sèneca no reproduïx la riquesa del llenguatge poètic de Cassandra i la tenebrositat del seu discurs de l'obra original d'Èsquil, en canvi empra el joc irònic d'Eurípides i Licòfron sobre la reflexió del futur. L'obra presenta certa influència de la tragèdia *Medea* d'Ovidi, i també de *Medea* del mateix Sèneca. L'autora assenyala que «*Where Cassandra's voice was previously implicated in marking the difficulties involved in straddling wide reaches of literal and literary time and space, she now appears in a play the claustrophobically closes those distances before they are even identifiable*» (p. 196), on la filosofia cosmopolita de l'estoïcisme, en què els mortals haurien estat creats per ser ciutadans de les seves ciutats i del món habitat -per Sèneca i els seus contemporanis, l'Imperi romà-, s'imposaria la predeterminació dels successos, ja descrita per la divinitat i la natura de l'univers. Per tant, la funció meditativa de Cassandra s'esfumaria, i en comunicar-se «*she glues events to their narratives, narratives to their interpretation, and forces her entire audience into a brutally clear understanding of fate while reinforcing their sense of powerlessness*» (p. 225), obligant als interlocutors de l'endevina a acceptar la seva pròpia impotència davant del destí.

Aquest volum acaba amb una conclusió de 14 pàgines, una extensa bibliografia també de 14 pàgines, i dos índexs finals, l'*Index Locorum* de 4 pàgines amb les cites de les fonts clàssiques de l'obra, i un índex general de 6 pàgines. L'autora conclou que la seductora incoherència de la sacerdotessa Cassandra emana del seu paper com a portadora d'una profecia que posa l'èmfasi en allò valuós de la comunicació incompleta, on el desenvolupament literari del cos i veu de la profetessa reflexionaria sobre el paper de la incomprensió de l'alteritat -*foreignising*- en la tasca de la traducció. Pillinger acaba dient que «*Enigmatic silences, blank stillnesses, inarticulate sounds, glares at the heavens or at visions, baffling riddles and incongruous metaphors, explosive physical gestures; Cassandra's responses to the traumatizing world around her, behind her and in front of her never offer a clear translation of what she knows, no matter the language or medium in which she performs*» (p. 239). Es pot concloure que aquest volum resulta un treball de gran utilitat per aprofundir en la teoria de la traducció, en el coneixement sobre la literatura clàssica -no únicament de les obres dels cinc autors estudiats-, en el paper en aquesta literatura de la màgia i la profecia, i també en la perspectiva de gènere a l'hora d'analitzar figures com la princesa Cassandra i els seu *embodiment* místic.

ALBERT SABATÉ MORALES
Universitat de Barcelona

ANGELOS CHANIOTIS: LA ERA DE LAS CONQUISTAS, EL MUNDO GRIEGO DE ALEJANDRO A ADRIANO (336 A.C.-138 D.C.). PASADO & PRESENTE, BARCELONA, 2018. ISBN: 9788494820861. 544 PP.

L'obra *La era de las conquistas, El mundo griego de Alejandro a Adriano (336 a.C.-138 d.C.)* s'enfoca des d'un punt de vista divulgatiu. La publicació en castellà d'aquest treball és un molt feliç esdeveniment atesos l'experiència i el vast coneixement de l'autor, que aporta una lúcida i profunda mirada científica sobre el passat hel·lenístic. El llibre és molt recomanable pel públic no-acadèmic en general, amb o sense coneixements sobre el període històric tractat, però també resulta molt adequat pel públic acadèmic interessat potser no en una descripció tan àmplia del període, sinó en deixar-se impregnar per la construcció exquisida d'un relat historiogràfic que resulta suggeridor, atractiu i fins i tot poètic, tot sense perdre el rigor.

Angelos Chaniotis, autor d'aquest volum, nascut el 1959 a Atenes, és historiador per la Universitat Ruprecht Karls de Heidelberg i professor d'Història antiga a l'Institute for Advanced Study de Princeton, a Nova Jersey. Tanmateix, és editor de les revistes *Supplementum Epigraphicum Graecum* i *Mnemosyne*, ambdues dedicades als estudis del món greco-romà i associades a l'editorial Brill. Com investigador consta d'una dilatada experiència i centra la seva recerca en el període hel·lenístic i en les societats hel·lenístiques sota l'Imperi romà a la *Pars Orientalis*. L'objecte d'aquest camp de recerca, doncs, és precisament el que engloba aquesta obra cronològica, geogràfica i culturalment.

Abans d'aprofundir en el contingut del llibre, és interessant comentar que l'editorial Pasado & Presente, fundada l'any 2011, practica una política empresarial centrada en la publicació d'obres que divulguin el coneixement científic i el pensament crític, proporcionant als lectors treballs de qualitat no només amb l'objectiu d'explicar el passat, sinó amb el de millorar el present a través del raonament i la «*libertad nacida del conocimiento*», amb un esperit de rebel·lia i resistència en front del «*secuestro*» perpetrat contra la nostra societat per part del neoliberalisme imperant. Aquesta és, per tant, la política editorial que ha permès la publicació del volum aquí ressenyat.

La novetat principal que aporta l'obra de Chaniotis rau en la unió del que tradicionalment s'han considerat dos períodes cronològics diferenciats: 1) el període hel·lenístic, des de la conquesta d'Alexandre entre el 334 aC i el 323 aC, fins la derrota i suïcidi de Cleòpatra VII entre l'any 31 aC i el 30 aC, última monarca hel·lenística rellevant; i 2) la primera meitat de l'Alt imperi romà, des de la formació de la monarquia-principat per part d'August, l'any 27 aC, fins la

mort de l'emperador Adrià l'any 138 dC o de l'emperador Marc Aureli el 180 dC. L'autor dedica part del Prefaci i la Introducció a aclarir i justificar, amb arguments sòlids, la decisió d'unir aquests dos períodes en el que ha anomenat com *l'era de les conquestes* o *la llarga era hel·lenística*. En primer lloc, la caiguda de Cleòpatra no suposaria un veritable element de ruptura, ans més aviat un fet clau per la vigorització i continuïtat de les tendències culturals del període hel·lenístic sota l'hegemonia romana. És a dir, l'annexió del regne d'Egipte a l'Imperi romà suposaria la perpetuació del fet cultural grec sota el poder constituït imperial, i per tant, en aquest sentit, no s'hauria de considerar el final d'un període, ja que el fet polític-militar no iniciaria un veritable nou moment cultural. En segon lloc, tal com expressa el títol de l'obra, l'autor considera que aquests dos períodes es caracteritzarien per les mateixes particularitats: les conquestes militars com a fet polític de més rellevància en el curs dels esdeveniments, i alternativament, les *conquestes* enteses com a millores i innovacions socials, culturals i científiques. Així doncs, la derrota de la reina Cleòpatra i l'ascens al poder del príncep August no suposarien la tala de l'arbre de l'hel·lenisme, sinó l'enfortiment de les seves arrels i el refloriment de les seves branques. Chaniotis considera, tanmateix, que tot i poder prolongar aquesta categorització cronològica fins el regnat de Marc Aureli, s'avé a tancar el relat amb la mort d'Adrià, atès que així com el llibre comença amb el jurament de l'aliança panhel·lènica a Filip II, s'escau que acabi amb la dissolució del consell panhel·lènic amb la defunció d'Adrià. L'obra abasta, per tant, una cronologia de cinc segles. La idea de la llarga era hel·lenística, així, s'argumenta a través de l'existència d'una unió cultural i ideològica de les ciutats d'origen grec manifestada originalment en un òrgan constitucional format per totes les ciutats gregues -amb la notable absència d'Esparta- imitant la unió llegendària contra Troia descrita a la *Ilíada* i inspirant-se en la lluita heroica contra els perses a les Guerres mèdiques.

El cos central de l'obra es desenvolupa com una narració, sense cites científiques que trenquin el discurs ni dins del mateix text ni a peu de pàgina -un estil que l'autor pot permetre's gràcies a la seva veterania i autoritat consagrada-, amb una extensíssima bibliografia recomanada per cada capítol. Els sis primers capítols parteixen del regnat de Filip II de Macedònia, pare d'Alexandre el Gran, fins el canvi d'era amb els últims reis i reines hel·lenístics. Aquesta descripció resulta molt literària, i de fet enganxarà el lector tal com si d'una novel·la es tractés, amb descripcions del paisatge, fórmules poètiques, introduccions molt suggeridores i radiografies de personatges magnètics. El discurs és accessible i empra referències contemporànies, des de George Orwell a *Star Trek*. Des del capítol set fins el capítol dotze s'interromp la narració cronològica per començar a tractar la qüestió romana, que també es desenvoluparà amb el mateix estil però ara ja fent més salts en el temps. Finalment, els últims cinc capítols s'estructuren de manera plenament temàtica, tractant l'economia, la societat, la cultura, la religió i un últim capítol a mode de conclusió. Aquests capítols finals se centren especialment en la noció de procés cap a la globalització i el cosmopolitisme, l'ecumene grega.

L'autor apunta, també, que la seva proposta de periodització per la llarga era hel·lenística es correspondria amb els capítols d'aquest llibre: des de l'hegemonia macedònica de la dinastia reial dels Argèades, fins la dinastia imperial romana dels Antonins, passant per la Guerra dels successors -de la qual Chaniotis n'assenyala amb encert que en manca encara una superproducció de Hollywood- i pel regnat dels Ptolemaics, però també entrellaçant-se amb la República romana de les Guerres púniques i de les Guerres mitridàtiques, entre molts altres esdeveniments clau. A més de la narració en si mateixa, s'acompanya el text amb fotografies de vestigis i cites textuais de fonts primàries i secundàries, a més de diversos mapes. Convé mencionar la indispensable cronologia presentada de 8 pàgines, molt útil per situar-se en el curs de la Història, i també com a recurs didàctic.

Es pot concloure que aquesta obra ens aproxima a les nocions de continuïtat i de globalització, conceptes sobre els quals convencionalment es posa èmfasi a l'hora d'aproximar-se a aquest període, però probablement sense posar-los suficientment en pràctica metodològicament. Chaniotis els posa en pràctica i aporta acurades explicacions per argumentar que el món greco-romà no restaria tan fragmentat ni cronològica ni geogràficament, i com podem entendre la llarga era hel·lenística com l'era de les conquestes, tant militars com culturals.

ALBERT SABATÉ MORALES
Universitat de Barcelona

**XAVIER ESPLUGA, LA SILLOGE DI FAENZA
E LA TRADIZIONE EPIGRAFICA DI VERONA,
FRATELLI LEGA EDITORI, EPIGRAFIA E ANTICHITÀ 39,
FAENZA, 2017. ISBN: 978-88-7594-130-8, 482 PP.**

Il nome di Xavier Espluga è di per sé indizio di serietà, professionalità e competenza. E infatti anche questo suo libro recentemente pubblicato per i tipi dell'illustre casa editrice Fratelli Lega – all'interno della collana Epigrafia e Antichità, con prefazione di Alfredo Buonopane – non delude il pubblico degli specialisti in termini di qualità e completezza. Si tratta di un'opera frutto di circa otto anni di intenso lavoro di ricerca condotto in alcune delle più importanti biblioteche europee, per studiare la storia e il contenuto della silloge epigrafica quattrocentesca catalogata con il titolo moderno di *Sylloge inscriptionum Latinarum veterum*, il cui manoscritto, ora composto da 123 fogli dei circa 163 originari, si conserva nella Biblioteca Comunale Manfrediana di Faenza (ms. 7). Non incluso tra le fonti del *CIL*, questo manoscritto rappresenta una preziosa risorsa per lo studio dell'epigrafia dell'Italia romana, in particolare per quella di Verona, città dell'antica *Regio X Venetia et Histria* trattata da Mommsen nel primo fascicolo del quinto volume dell'illustre raccolta ottocentesca. Veronese era, infatti, l'antiquario Felice Feliciano, al quale è certamente imputabile la configurazione odierna del codice (mano B), mentre invece l'autore originale della raccolta (mano A), che pure dimostra conoscenza autoptica dei materiali nonché accesso diretto agli scritti di un altro studioso delle antichità veronesi, Ciriaco d'Ancona, resta a tutt'oggi sconosciuto. Escludendo che la mano A appartenesse allo stesso Feliciano in età giovanile, ed avanzando invece la suggestiva ipotesi che potesse essere quella del fanese Giovanni Peruzzo Bartolelli – il cui pseudonimo greco, *Doxa*, sembrerebbe comparire come *sphragis* in due carte del manoscritto in questione – Espluga si scontra tuttavia, da un lato, con l'assenza di modelli per confrontarne i disegni e, dall'altro, con la frustrante constatazione che la grafia del Peruzzo e quella della *Sylloge* non concordano tra loro (cap. 1).

Altre 7 mani moderne (C, D, E, F, G, H, I) agirono quindi in diverso modo sul manoscritto, quando questo passò dal territorio veneto a quello emiliano-romagnolo alla fine del XV secolo, e poi sin quasi alla fine del XIX. Di ognuna di queste mani, l'Autore delinea le caratteristiche formali e indica l'apporto concreto al divenire del manoscritto, identificandone di volta in volta il *terminus post quem*

cronologico in base ai *corpora* utilizzati come fonti, e azzardandone in alcuni casi l'attribuzione ad autori già noti (cap. 2). Di qui in poi lo studio di Espluga procede a ritroso con l'analisi dei differenti interventi operati sul codice, cominciando dalle aggiunte tardo-quattrocentesche (cap. 3) per passare poi ad analizzare nello specifico l'azione di Feliciano (cap. 4). A costui si devono la correzione di testi e localizzazioni, l'aggiunta di nuove iscrizioni in spazi precedentemente rimasti vuoti del manoscritto nonché l'importante redazione degli indici (cui è dedicato tutto il cap. 5), ch'egli con probabilità operò, forse unitamente ad una nuova rilegatura del volume, negli anni finali della propria vita. La silloge di Faenza, infatti, potrebbe aver accompagnato l'antiquario veronese per molti anni, e anzi Espluga ipotizza che possa aver costituito una delle fonti delle prime raccolte epigrafico-antiquarie felicianee (p. 105).

La sezione più corposa del libro (cap. 6) è quindi dedicata all'attività della mano A, che fu la prima responsabile della descrizione e del disegno delle epigrafi, della trascrizione dei testi epigrafici nonché delle didascalie che li accompagnano. Nonostante l'impossibilità di fornire un nome al misterioso autore del manoscritto originario, Espluga riesce comunque a circoscrivere con sicurezza la prima composizione di quest'ultimo non solo, geograficamente, all'ambito veneto ma anche, cronologicamente, ai primi anni '50 del Quattrocento (p. 229). Particolarmente rilevante in tal senso è il fatto che Espluga consideri possibile identificare lo *Iohanes P.* menzionato come mittente dalla Silloge con un tale Giovanni 'Patavino', suggerendo che potesse trattarsi del giovane Marcanova, ma negando, comunque, che questi debba per forza essere identificato con il primo autore di tutto il manoscritto in questione. Completa l'opera un ultimo capitolo nel quale lo studioso ricostruisce, con un ulteriore lodevole sforzo, l'insieme dei plausibili parenti e discendenti della silloge faentina (cap. 7), ovvero manoscritti che con quest'ultima condividono alcune significative lezioni, dimostrando un'evidente connessione genetica.

Questo lavoro così importante in termini sia di impegno che di risultati scientifici avrebbe forse meritato di essere valorizzato da un più ampio apparato grafico (pp. 477-482), specialmente per accompagnare la minuziosa trattazione delle particolarità paleografiche delle diverse mani oppure quella dei disegni (ma comunque, come indica l'Autore a p. 25, nt. 1, il manoscritto è consultabile in rete sul sito della Biblioteca Digitale Faentina: manfrediana.comune.faenza.ra.it).

Sicuramente, il suo principale merito è il fatto di fornire al lettore un'analisi 'globale' della silloge di Faenza, non limitandosi a spiegare, pure con grande scrupolosità, la serie di avvicendamenti che ne portarono alla composizione – impresa già di per sé faticosa – ma analizzandone anche i dettagli fisici (grafici, paleografici, codicologici) e, soprattutto, i contenuti. Delle iscrizioni documentate nella *Sylloge*, infatti, Espluga riporta sempre le informazioni ivi trasmesse, proponendo inoltre il testo in trascrizione diacritica e un ricco ed esaustivo apparato basato sul confronto con le altre testimonianze manoscritte del medesimo documento epigrafico. In tal senso, questo libro si configura come

un'opera di grande valore non soltanto per la storia degli studi epigrafici, ma anche, in senso stretto, per l'epigrafia, specialmente per quella veronese.

SILVIA TANTIMONACO
Research Institute for Linguistics, Budapest

**UN LUXE HISTÒRIC. UNA LECTURA DE RAÛL GARRIGASAIT,
ELS FUNDADORS. HISTÒRIA D'UNA AMBICIÓ,
CLÀSSICS I PODER, BARCELONA, ARA LLIBRES,
2020. ISBN: 978-84-17804-07-7, 280 PP.**

Amb el títol d'*Els fundadors. Història d'una ambició, clàssics i poder* (Barcelona, Ara llibres, 2020),¹ Raül Garrigasait (Solsona, 1979), actual president de La Casa dels Clàssics i professor associat de Filologia Grega de la Universitat de Barcelona, ha ofert al gran públic una lectura personal de l'evolució de la Fundació Bernat Metge (d'ara endavant, FBM), des de la seva fundació i fins a l'actualitat; l'autor s'ha centrat preferentment en les vicissituds interpersonals de tres dels seus protagonistes inicials: el mecenes Francesc Cambó († 1947); el seu primer director, el mallorquí Joan Estelrich († 1958); el poeta i traductor Carles Riba († 1959), un dels principals col·laboradors científics de la institució. El llibre –en versió paper– ocupa 278 pàgines, estructurades en 6 capítols, coronats d'un epíleg final. A la darrereria incorpora, a més a més, una succinta bibliografia i el llistat de tots els títols de la col·lecció d'*Escriptors grecs i llatins* apareguts a la FBM, distribuïts segons l'any de publicació: des del *Lucreci* de Balcells de 1923 fins al volum número 429, aparegut l'any 2019, que clou la sèrie de les *Tragèdies* d'Eurípides. *Els fundadors* de Garrigasait inclou també 18 fotografies: algunes resultaven prou conegudes; altres, en canvi, com la instantània del primer director, abillat *Hellenico more*, amb el jocós subtítol de *Joan Estelrich practicant la vida grega* (p. 24), han tingut menys predicament públic.

L'obra constitueix un exemple modèlic d'assaig literari, gènere per on l'autor navega amb fermesa i elegància, tal i com ens ha demostrat darrerament tant amb el seu *El fugitiu que no se'n va* (del 2018),² com amb *La ira* (del 2020).³ Aquest particular tipus de gènere literari, no excessivament conreat en les nostres latituds, té com a objectiu principal la difusió àmplia entre una audiència no especialitzada, sense renunciar a la formulació de tesis interpretatives d'una certa volada ni al tractament aprofundit. S'entén així –i fins a cert punt es disculpa– que l'autor hagi renunciat a algunes servituds acadèmiques, com ara els índexs o l'aparat de notes, parcialment suplertes –això sí– per l'elenc bibliogràfic final. Tot i no ser, doncs, una monografia científica, l'extraordinària habilitat de Garrigasait per entreveure, entre les boires pretèrites, les essències motrius de l'esdevenir

¹ Garrigasait (2020a).

² Garrigasait (2018).

³ Garrigasait (2020b).

històric, fa que els àmbits acadèmics –i en particular, la Filologia Clàssica– no puguin prescindir fàcilment d'aquesta seva aportació.

Fer, doncs, una recensió crítica d'una obra d'aquestes característiques, des d'una seu com aquesta, pot córrer el risc de semblar de voler demanar a l'obra i a l'autor uns objectius i uns procediments que no són els que genuïnament es persegueixen en el moment de la seva concepció. Una dificultat afegida neix del fet que aquest ressenyaire, a banda de l'interès per la història social de la Filologia Clàssica catalana, professa sincera admiració per la trajectòria de l'autor, condicionant que podria fer-li perdre perspectiva i ponderació. Les servituds acadèmiques obliguen, tanmateix, a prendre una certa distància i a intentar fer-ne una valoració honesta.

Els fundadors de Garrigasait complementen dos treballs pioners de Montserrat Franquesa, en particular, la seva tesi doctoral, els resultats de la qual no han tingut la repercussió que haurien merescut.⁴ La conscient estructuració arromançada d'*Els fundadors*, bastida cronològicament, permet al lector de resseguir els principals trets evolutius de la institució. Cada un dels sis capítols se centra en un moment històric particular: "Epifania vora el mar" (1), que al·ludeix a la trobada de l'estàtua de l'Asclepi/Serapis d'Empúries, il·lustra els precedents i antecedents, esdevinguts durant els dos primers decennis de la vintena centúria, que conduïren a l'aparició de la FBM; amb "La primavera epicúria" (2), l'interès es posa en els inicis de la institució (1922-1923), fent referència al primer dels volums publicats, el poema epicuri de Lucreci, traduït per Joaquim Balcells; el tercer capítol, "Sota la bota militar" (3), analitza l'evolució de la FBM durant bona part dels anys vint, període que coincideix amb la dictadura militar de Primo de Rivera; "El monstre i l'ideal" (4) pren en examen els anys de la Segona República, mentre "Les erínies desfermades" (5) fan el mateix amb el convuls període de la Guerra Civil. El sisè capítol –"Col·laborar i resistir" (6)–, el més genèric, resumeix l'evolució de la institució des de la desfeta fins a l'actualitat.

L'epíleg final, on l'autor evoca la seva incorporació a la FBM l'any 2007, resultaria, per sí mateix, suficient per a garantir una ressenya elogiosa d'*Els fundadors*. L'hel·lenista solsoní aconsegueix en aquestes breus pàgines finals les dosis més elevades d'una emotivitat sincera, franca i genuïna que fàcilment es podrà encomanar fins i tot al més adust dels lectors. Amb tot, aquest epíleg final és essencial per entendre l'obra i posar en context la trajectòria de l'autor, perquè el retrat-evocació que Garrigasait fa de Montserrat Ros, la seva predecessora a la

⁴ Franquesa Godia (2013); Franquesa Godia (2016). Jaume Pòrtulas també li ha dedicat algunes contribucions parcials: Pòrtulas (2003a); Pòrtulas (2007); Pòrtulas (2010). No vull deixar passar sense citar la síntesi de Villalonga (2018) que tangencialment toca alguns dels punts il·lustrats a *Els fundadors*.

institució,⁵ constitueix una apologia d'aquest model de treball salvífic, caracteritzat pel perfeccionisme abnegat, la revisió permanent i l'alt nivell d'exigència, que vol ser 'marca de la casa' i que, es digui el que es digui, no troba massa paral·lels en la història cultural de la Catalunya del segle XX. Només per aquest epíleg, que ha volgut "salvar" (p. 230) el record tant de la funció social de la FBM com del seu *modus operandi*, paga la pena la lectura d'*Els fundadors*. Si algun lector apressat no té temps de llegir l'obra sencera, sota cap concepte i sota cap circumstància, no hauria de prescindir d'aquestes pàgines finals, expressió d'un sentiment autèntic encadenat a les misèries de la prosa.

ELS PROTAGONISTES

A l'interior de cadascun d'aquests sis capítols, Garrigasait centra bona part de la seva anàlisi en les relacions entre els tres *homenots* anteriorment citats, en un teixit de relacions interpersonals que fa traspuar els homes de carn i os, amb llurs grandeses i les misèries llurs, salpebrades d'idees, anhels i vanitats. És una de les opcions –aquesta de la *personalització* de la història– més simptomàtiques de l'òptica adoptada per l'autor a qui plau, tant en la ficció narrativa (penso en els dos protagonistes singulars de la seva novel·la *Els estranys*),⁶ com l'assagística, embadalir-se en personatges de forts trets caracterials que sovint es posicionen en contra o sobresurten per damunt de les convencions de la societat que els acull, una mena d'herois *à la Carlyle* que ajuden a posar oli en els motors de la història. Cert, en el cas de la FBM, aquesta decisió conscient del president de La Casa dels Clàssics limita les possibilitats d'una lectura més coral de l'evolució de la institució, de la qual, tanmateix, –em consta feiaentment– n'és plenament conscient. Però, naturalment, si el focus de la lent es posa en aquests tres personatges, el rerefons per on pul·lulen tot "l'estol de col·laboradors entusiastes" (p. 44: són paraules de Cambó) queda per força difuminat en la penombra.

L'obra, doncs, retrata prou bé la personalitat dels "fundadors", si més no d'Estelrich i de Riba. Garrigasait farceix l'obra d'epítets que designen els protagonistes, emprant una tècnica impressionista que anima la trama narrativa. En aquest punt té raó l'autor quan atribueix als tres personatges –naturalment, per motius diversos– una visió paternalista i una mentalitat de propietari envers la institució; d'aquesta concepció vindran posteriorment bona part dels problemes interpersonals. Per causes comprensibles, Cambó –a qui s'atribueix una "passió ingènua pels antics" (p. 36)– ocupa un segon pla i només apareix, amb tota la seva personalitat abassegadora, en els moments més significatius de l'evolució històrica de la FBM: arran de la fundació (1922) i en el moment de la confiscació (1936). Per raons potser d'afinitat personal o professional, Garrigasait dedica més atenció a la figura de Riba, "poeta sever" (p. 33), "tot passió freda"

⁵ Per a la figura de Ros, em permeto de remetre el lector al seu obituari. Vegeu Espluga (2019a).

⁶ Garrigasait (2017).

(p. 33), “l’intel·lectual imprescindible” (p. 32), que “no passà de ser un subordinat” (p. 32) i que, mogut pel “sentit del deure”, aportava a la institució la solidesa intel·lectual; en definitiva, un personatge que tot i que “encarnava plenament l’ideal de fons de la FBM” (p. 33), al mateix temps esdevenia un símbol de la “fragilitat econòmica dels treballadors culturals a Catalunya” (p. 33) (en aquest sentit, Garrigasait sembla projectar en el passat la problemàtica de la situació present).

Ara bé, l’òptica personalista de l’hel·lenista solsoní podria portar a relativitzar les relacions jeràrquiques entre els personatges i a obviar els mecanismes de poder existents entre ells. Les interaccions entre els tres “fundadors” estan amanides de reticències mútues que duraren tota la vida i que, en algun moment puntual, foren especialment pungents. Però, seria equívoc posar-los en un pla d’igualtat. Així, Cambó, l’home “tècnic i expeditiu” (p. 19), era capaç d’esprémer Estelrich en mil-i-una aventures al mateix temps que l’amonestava amb el conegut “que projecti menys i treballi més” (p. 221).⁷ La correspondència d’Estelrich i Riba, si més no fins a la Guerra Civil, és il·lustrativa de la jerarquia laboral existent entre ells i de la voluntat de l’un i de l’altre de controlar tots els aspectes del procés editorial (fins i tot donant instruccions al caixista!). En efecte, la lectura de la correspondència ribiana dels primers anys vint,⁸ especialment els intercanvis amb Estelrich, revelen no només les pidolaires requestes de l’hel·lenista, sinó la seva actitud permanentment queixosa respecte d’Estelrich, en un tira-i-afluixa en què estava en joc el control del procés d’edició i les retribucions crematístiques. De fet, l’estudi d’aquestes fonts primàries –les correspondències de Riba i d’Estelrich o el dietari del mallorquí– podrien servir per posar més llum en qüestions editorials, algunes de caràcter administratiu, algunes de caràcter tipogràfic, algunes de caràcter filològic, sobre els primers anys de la FBM i veure fins on arribava la llarga mà d’Estelrich. Personalment crec que, en l’evolució històrica d’una institució com la FBM, el paper del primer director, “precoç, incansable i dispers” (p. 22), aquell “home de gran ardit, com Ulisses”,⁹ és el més interessant i el més singular. Sempre hi haurà mecenes disposats a pagar i intel·lectuals disposats a ser llogats. Però, de persones que cauen en una zona de tants grisos, de persones que són “dipòsit d’energies” (p. 44: paraules de Cambó), amb una “capacitat insòlita per a l’activisme cultural i la propaganda política” (p. 22), n’hi haurà sempre menys.

Naturalment, en una obra d’aquestes característiques seria injust demanar a l’autor l’atenció deguda als personatges del cor, quan la relació entre

⁷ Carta de Cambó a Estelrich de 20 de desembre de 1946, publicada parcialment per Guardans (2010), 81.

⁸ Guardiola (1990-2005). A les cartes publicades en aquests quatre volums, cal afegir-hi la nova remesa disponible en l’edició en línia (<https://www.iec.cat/carles-riba/presentacio.asp>).

⁹ Guardiola (2005), p. 39. Es tracta d’una carta de Riba a Joan Crexells de 21 de setembre de 1922.

protagonista, deuteragonista i tritagonista –identifiqueu-los amb el nom que vulgueu– ja dona prou suc de vida. Ara bé, la recerca futura sí que no podrà menystenir la contribució d’altres noms. Certament, alguns ja resulten prou coneguts, com ara Crexells, aquell “estel fugaç de la filosofia catalana” (p. 95); altres estan en vies de recuperació (Balcells), però, per al gran públic, encara queda pendent reconciliar-se amb algunes d’aquestes figures menors que pul-lularen per les oficines de Via Laietana número 30: el canonge Carles Cardó –a qui devem bona part de la prosa de Sèneca–, home d’horitzons europeus, oportunament recordat per Garrigasait; el filòsof Eduard Nicol; el Valentí traductor que ha quedat en un segon pla respecte del Valentí propedèutic o del Valentí estudiós del modernisme.

LA TRAMA CRONOLÒGICA

En el primer capítol, Garrigasait ha seleccionat un seguit llarg d’efemèrides dels àmbits polítics i culturals que evidencien el clima d’interès clàssic en què neix la FBM, escollint com a imatge emblemàtica el descobriment de l’estàtua d’Asclepi-Esculapi (els estudiosos encara no es posen d’acord sobre la identificació de la divinitat representada) l’any 1909.¹⁰ Els indicis apunten cap a una acceleració dels processos de recuperació del món clàssic (faig servir ara aquesta fórmula que vol ser neutra) en aquestes dues dècades inicials del Nou-cents. És molt probable –com s’entreveu també en pàgines més avançades del llibre– que aquesta recuperació sigui un procés de *longue durée* i que moltes de les arrels que hi porten calgui anar-les a buscar més enrere. Potser caldria repescar alguns modernistes i decadentistes finiseculars,¹¹ i, més enrere encara, alguns prohoms de la Renaixença i alguns representants de la darrera generació formada a Cervera –la *soi-disant* ‘Atenes borbònica’–, entre ells potser l’oblidat poeta Cabanyes, encara que personalment soc molt escèptic sobre el paper d’aquesta institució educativa, malgrat els molts esforços vindicatius dels darrers temps.

“La primavera epicúria” –el segon dels capítols– aborda el procés que portarà a la creació de la FBM (1922) i a la publicació (1923) i posterior recepció del seu primer volum, el *Lucreci* de Joaquim Balcells, aleshores catedràtic de Llatí de la Universitat de Barcelona.¹² Garrigasait s’ha fet ressò d’un corrent vindicatiu del personatge –creador autèntic de la llatínística barcelonina– que en el seu moment va inaugurar Josep-Lluís Vidal.¹³ En relació amb aquest volum liminar, sí que m’agradaria mencionar, però, dos punts on caldrà posar més llum: per

¹⁰ Vegeu-ne les contribucions aplegades en el catàleg de l’exposició posterior a la restauració de la peça. A.A.V.V. (2007).

¹¹ Vegeu-ne una traça a Solà (2006), p. 64-104.

¹² Pel que fa al primer volum de la FBM, remeto a Espluga (2018) i Espluga (2019). Per qüestions alienes a l’autor, els caràcters grecs del primer article apareixen desformatats.

¹³ Vidal (2004).

quina raó es va voler iniciar la FBM precisament amb aquest volum (potser posava de manifest indefectiblement la modernitat de l'empresa?) i de qui fou la decisió; el segon punt fa referència a la qüestió de la correcció lingüística en general, i, en particular, a l'abast de les correccions de Pompeu Fabra i de Gabriel Alomar que figuren en els crèdits del volum. A partir de les cartes de Riba –que es lamenta d'haver de corregir amb prolixitat la traducció de Manuel de Montoliu, “un desastre” en paraules de Balcells,¹⁴ i que enveja la tasca més lleugera de Fabra (que corregia un cop havien passat pel sedàs de Balcells i de Riba)¹⁵–, tinc la impressió que les revisions de Fabra i d'Alomar no devien ser massa abundoses i que la presència del nom d'aquests correctors –el del mallorquí no surt enlloc més– devia ser una de les tantes estratègies comercials –amb derivades polítiques i culturals– degudes al director de la col·lecció.

El capítol tercer –“Sota la bota militar”– analitza l'evolució de la FBM durant la dictadura del general Miguel Primo de Rivera, un règim al qual no només va donar suport la “gent d'ordre” (Foment, la Cambra, la Lliga) com senyala Garrigasait, sinó que –cosa que sovint s'oblida– també fou ben rebuda per altres organitzacions, com la mateixa UGT, que va continuar les seves activitats com si res no passés. La principal aportació del capítol és haver pres en consideració la repercussió social de la FBM en diversos sentits: d'una banda, la creació de l'Editorial Alpha, que assumiria la publicació dels volums de la col·lecció (1926), permetia de controlar la part més material del procés editorial, quelcom que –si es llegeix l'epistolari de Riba d'aquells anys– portava més d'un maldecap; a més a més, amb les notícies de Nicolau d'Olwer a *La Publicitat*, s'ampliava el ressò mediàtic de la iniciativa; probablement, també caldria haver fet esment –encara que tangencialment– de les no poques ressenyes que dels primers volums de la FBM van sortir a revistes i diaris de l'estranger on caldria veure –també aquí– la llarga mà del director mallorquí.¹⁶

En aquest capítol, l'hellenista solsoní aborda dos detalls importants: d'una banda, els intents –acabats en fracàs– d'aproximar la FBM a l'oficialitat cultural espanyola, amb l'organització de l'exposició del llibre català celebrat a Madrid l'any 1924 on es presentaren els volums de la FBM qualificats com “seriosos, rigorosos, desproveïts d'odis i patriotisme” (p. 82). Indirectament, l'episodi revela també el que sembla haver estat una constant a la història de la institució: la seva desconexió de la resta dels territoris peninsulars de cultura castellana i la desigual acceptació de la FBM en aquests àmbits geogràfics (en dic “desigual”,

¹⁴ Guardiola (2005), p. 86, afegit de Balcells a una postal adreçada per Riba a Estelrich, de 18 de juliol de 1925. La traducció de Montoliu és el segon volum de Quint Curci que acabaria firmant també Estelrich (Montoliu, Estelrich 1926). Per a la figura de Montoliu, vegeu Pòrtulas (2003b).

¹⁵ Guardiola (2005), p. 90: “Ell (*sc.* Fabra) no ho (*sc.* els plecs tirats del text) hauria de veure fins després de nosaltres, en última instància”. Estelrich en feia, doncs, la lectura final (i, ocasionalment, arribava a incloure la seva signatura).

¹⁶ A p. 64 s'enumeren algunes de les ressenyes del *Lucreci* de Balcells.

perquè tot i que tradicionalment els seus volums han tingut una recepció generosa, des de fa un cert temps s'ha anat difonent –no a tot arreu, ni per part de tothom– una certa tendència menyspreativa, com si es tractés merament de productes “locals”). Aquest fracàs dels anys vint sembla haver condicionat l'evolució posterior. Si mal no m'erro, l'únic autor espanyol no catalanòfon que ha participat en l'aventura de la FBM fou don Antonio Fontán († 2010), a qui fou encarregada la introducció del primer llibre del *Ab urbe condita* de Livi.¹⁷ Aquest aspecte és lluny dels interessos de Garrigasait; no deixa, emperò, de tenir la seva importància assenyalar que en aquesta, com en tantes d'altres, les iniciatives culturals barcelonines han viscut tradicionalment d'esquena al que passava en altres emplaçaments de la península. D'altra banda, també en aquest capítol dedicat a la dictadura primoriverista, Garrigasait menciona un segon punt que ha merescut, però, poc desenvolupament: la tasca pedagògica de la FBM. Més enllà de dotar una càtedra de Grec per a Riba –que a mi em sembla que fou la manera d'assegurar-li un estipendi regular, després de l'afer Dwelshauvers– i els seminaris de crítica textual de Balcells –que tenien com a objectiu formar els futurs col·laboradors– no crec que l'experiència pedagògica de la institució fos massa excepcional. Garrigasait, adduint que a la Universitat només es feien dos cursos de Grec –una dada que s'agafa com a una prova més de la “indigència cultural del nostre país” (p. 95: són paraules de Riba)–, sembla atribuir a la FBM una tasca d'aprofundiment didàctic que no tinc massa clara (s'hi feien també només dos cursos de grec –elemental i superior–, i només 4 dels alumnes del Grec elemental del curs 1926/1927 semblaven aptes per passar al curs superior que havien seguit només 8 persones, amb molta irregularitat i absències).¹⁸ Tampoc no tinc clar si en aquells anys la FBM i la Universitat vivien d'esquena; crec que la tendència era cap a una mútua col·laboració que es manifesta ocasionalment en els anys finals de la dictadura primoriverista i durant la Segona República (per exemple, en la commemoració del bimil·lenari de Virgili). Contemplant en perspectiva, un no es pot deixar de sorprendre del fet que gent de la categoria intel·lectual dels participants en l'aventura de la FBM (eclesiàstics, a part) pogués haver sortit d'una institució tan anodina i tan insulsa com fou la Universitat alfonsina (cosa que ens hauria d'obligar, en el futur, a jutjar amb menor severitat aquesta entitat satúrnica –em refereixo a la Universitat– en altres moments històrics). Sense la fornada de filòlegs clàssics formats durant aquells anys a les

¹⁷ Fontán, Cobos (2002). Algunes absències són significatives. Per exemple, Sebastià Mariner († 1923-1988), fill de Vilaplana, al Baix Camp, que fou catedràtic de Llatí a la Universitat de Granada i a la Universitat Complutense de Madrid i que va assumir la direcció de la secció llatina de la *Biblioteca Clásica Gredos*, mai no va col·laborar amb la FBM (en canvi, si ho ha fet el seu fill Joan Mariné Isidro). Una altra absència és Joan Ferraré, traductor dels lírics grecs al castellà, el qual, tanmateix, publicà un *Carles Riba, avui*, per a l'Editorial Alpha, el 1955.

¹⁸ Les observacions es dedueixen d'un informe del mateix Riba publicat per Torné Teixidó (1996), p. 63-64.

aules universitàries barcelonines, la FBM no hauria tingut continuïtat ni durant la dècada dels 30, ni durant la postguerra.

En qualsevol cas, l'aportació més interessant per copsar el rol social exercit per la FBM durant els anys de la dictadura primoriverista és l'ampliació del nombre de subscriptors: fins a 1800 l'any 1928 (p. 78), amb tiratges de diversos milers (p. 116), si cal fiar-se de les xifres. Garrigasait explica aquestes dades –més d'un editor actual ja firmaria poder gaudir d'aquests tiratges– com un mecanisme de resposta i de resistència cultural per part de la societat civil al clima de repressió instaurat pel govern militar. Dissortadament, només tenim els grans noms i els grans nombres; potser caldria estudis més aprofundits del cos de subscriptors, agrupant-los per distribució territorial i per grup social/institució (si és possible obtenir tal informació). Fins que no tinguem aquestes dades, crec que no podrem arribar a copsar la capillaritat difusiva de la FBM i la seva erecció com a símbol de resistència cultural. Ha de quedar en l'*haver* de l'hellenista solsoní haver apuntat, amb punteria precisa, un problema que la recerca futura haurà de resoldre.

En el capítol dedicat a l'evolució de la FBM durant els anys de la República –“El monstre i l'ideal”– cal agrair a l'autor no haver caigut en el parany fàcil dels *laudatores temporis acti*. L'anàlisi parteix d'una constatació: la pèrdua de subscriptors de la FBM que s'atribueix a causes polítiques, en la línia ja avançada per Jaume Miravittles; segons aquesta tesi, amb l'adveniment de la democràcia republicana, l'adhesió a la FBM deixava de ser una actitud de resistència cultural. Sense desmerèixer aquestes motivacions i sense oblidar que aquells anys són un període d'intensa crisi econòmica, fins que no es faci l'anàlisi sociològica del cos de subscriptors de la FBM no se'n podran extreure conclusions definitives.

La polarització social i política és el rerefons escènic d'aquest capítol cinquè. Garrigasait ho exemplifica amb les censures anticlassicistes d'*El manifest groc*, que posen també en evidència els límits que la recuperació dels clàssics té en una societat lacerada per les turbulències civils. Aquest episodi suposa l'inici d'un rebuig cap a una certa apropiació dels clàssics –superficial, efectista, de cara a la galeria, avui en diríem *posturista*– que és també força consubstancial als processos de recuperació i assimilació del llegat clàssic i assimilables a una certa normalitat cultural. Ens agradi o no, gairebé sempre, els clàssics han estat associats al poder dels sectors més conservadors i al predomini cultural de l'elitisme de la gent de bé.¹⁹

En el capítol cinquè, dedicat a les vicissituds experimentades per la FBM durant els anys de la contesa civil, s'adopta de nou un punt de vista decididament personalista, en tant que prenen protagonisme les profundes desavinences i les

¹⁹ Tot i que aquesta és la línia interpretativa dominant, destaco, per la reivindicació del paper i de la influència dels clàssics entre sectors socials més desfavorits, la recent monografia de Hall, Stead (2020).

relacions turmentoses entre els tres personatges, especialment entre el tàndem Cambó/Estelrich *versus* Riba, agreujades a partir del decret de confiscació del 14 d'agost de 1936. D'aleshores ençà, la sort de la FBM anà lligada a les figures de Riba, que havia estat nomenat comissari d'apropiació, i d'Eduard Nicol (1907-1990) que aleshores era el secretari de la institució. L'autor d'*Els fundadors* ha estat massa avar amb la figura de Nicol, un personatge objecte encara avui dia de veneració entre els molts deixebles que va deixar a la Facultat de Filosofia de la Universidad Nacional Autónoma de México.²⁰ Garrigasait detalla les operacions econòmiques, ideades per Cambó, per poder salvar la Fundació, sense comprometre el nom del mecenes, malgrat que l'advocat de Verges criticava la "monstruositat moral dels intel·lectuals catalans" (p. 179) per haver donat suport majoritari al govern electe.²¹ En part per culpa pel clima bèl·lic, s'alentí el ritme de les traduccions i fins i tot s'eliminaren totes les referències comprometedores –a Cambó i a Estelrich–, en els crèdits del *Plutarc* de 1937, cosa que provocà l'enrabiada –ben legítima– del mecenes fundador (i pagador). Eren temps estranys marcats per la mort o l'exili d'alguns col·laboradors; l'ànima llatina de la FBM, Joaquim Balcells, tot just encetada la guerra, s'hagué d'exiliar per la delació d'un "vulgar negociant de l'ensenyament", un "personatge obscur" (p. 189), que encara hem d'identificar; potser hauria estat convenient de recordar també que la major part dels col·laboradors eclesiàstics de la institució, que no eren pocs (Carles Cardó, Salvador Galmés, Josep Maria Llovera, Cebrià Montserrat, Antoni Ramon, Llorenç Riber), van haver de fugir, mentre que menys sort tingueren el canonge Tomàs Bellpuig († 1936), professor de prosòdia llatina al Seminari de Tortosa i traductor de l'epistolari de Cebrià de Cartago,²² i mossèn Anton Navarro († 1936), el terrible anostrador d'Ausoni,²³ assassinats per la seva condició sacerdotal a la darrerria de 1936.

"Col·laborar i resistir", el capítol sisè, il·lustra prou bé les conseqüències no esperades de la contesa. Garrigasait hi descriu la "persecució legal i atmosfera d'intimidació" (p. 199) que va comportar la destrucció completa del sistema

²⁰ Per al personatge, vegeu Riera (1994), 297-298; Nicol, Xirau (1984) –obra que recull el seu discurs d'agraïment pel doctorat *honoris causa* que li concedí la UAB l'any 1984; Castiñeira (1991); Terricabras (2010).

²¹ La citació prové d'una entrada del dietari de Cambó, de l'11 de febrer de 1937.

²² Per els dies finals del canonge Bellpuig, vegeu Cid i Mulet (2001). Per a la biografia del personatge, vegeu Subirats (2011).

²³ En la carta nº 875, Riba recorda a Estelrich "la tràgica llauna del text de Mn. Navarro". Vegeu Guardiola (2005), cartes nº 875, nota 1, i nº 885. A més, en la carta 1000 i 1001 –vegeu Guardiola (2009), p. 154-155, disponible a la seu electrònica suara citada–, Riba es lamenta en aquests termes: "Us adjunto, per fi, el prefaci a Ausoni, amb les notes corresponents. No us estranyi que hagi trigat tant: l'he hagut d'estudiar *de cap i de nou, detall per detall*. Quan el vaig corregir per primera vegada, encara em fiava una mica del Mossèn (*sc.* de mossèn Navarro); ara m'he convençut, que no mereix crèdit ni quan copia, ni quan fa una cita. Planyeu-me!" (la cursiva és meva).

literari (i no només: calia haver-hi afegit la depuració selectiva del sistema educatiu), cosa que comprometia el futur de la col·lecció, que només s'aguantava pel suport econòmic de Cambó i pel sentit de deure envers els subscriptors. L'hellenista solsoní detalla les diverses trifulgues empescades per garantir-ne la continuïtat: la possibilitat de fer una versió en castellà, aprofitant el material preparant (els textos originals amb els aparats crítics) que acabaria en fracàs; les edicions clandestines retrodatades, com la segona edició del *Brutus* de Ciceró, revisada per Valentí, datada al 1936; la possibilitat de traduir alguns autors, com ara Plutarc i els "*hispanoromanos*" (Sèneca i Vives) que havia d'assumir l'editorial Juventud; la represa de les traduccions "normals", amb l'aparició del tom IX de les *Vides paral·leles* de Plutarc –un dels sis llibres en català publicats l'any 1942– sense el nom del traductor (aleshores encara exiliat). Finalment, l'assoliment de la famosa autorització per publicar els títols "*pendiente de conclusión*" (p. 219) assegurava la continuïtat en uns paràmetres d'estretor, amb una "visibilitat mínima" (p. 219), molt condicionada per les servituds del sistema de subscriptors, que es va arrossegar fins a l'adquisició de la col·lecció pel grup cooperatiu SOM l'any 2017.

A partir de 1946 es reprenia –d'acord amb les directrius de les autoritats franquistes– la col·lecció amb l'aparició de volums que continuaven títols de preguerra: el segon volum del *De officiis* ciceronià que completava el primer publicat abans de la Guerra per Eduard Valentí; el darrer tom de Plutarc (per Riba); el segon volum dels discursos de Ciceró (per Llorenç Riber); el cinquè volum de Plaute (per Marçal Olivari). Més endavant, la continuïtat s'assegurava amb la sortida de 3 a 5 volums anuals –en funció de l'any–, un ritme prou intens; a més, la desaparició amb dotze mesos de distància de dos dels "fundadors" – Estelrich, a París el juny del 1958; Riba, a Barcelona el juliol del 1959– l'herència institucional passà a mans d'un comitè editorial (Josep Alsina, Miquel Dolç, Joan Petit, Josep Vergés, Joan Baptista Solervicens), amb més pes dels acadèmics, encara que, en realitat, moltes decisions foren degudes a Ramon Guardans. Certament així la continuïtat històrica quedava assegurada, però limitada en termes qualitatius i quantitius, fet que quedava de manifest amb la poca circulació i la deficient distribució dels títols com assenyala Carles Miralles l'any 1967.²⁴ Reduïda a aquesta existència marginal, la FBM es va anar distanciar d'aquell "humanisme popular" (p. 226: paraules de Miralles) dels anys inicials, en un desviament de les intencions originals per adoptar posicions més filològiques o més acadèmiques (amb nombroses limitacions), perquè molts dels volums publicats en aquells anys de "recuperació" tenen deficiències notables. Aquí, però, discrepo puntualment de Garrigasait, en el sentit que *alguns* d'aquests volums, en teoria més filològics i acadèmics, també presenten notables deficiències precisament des del punt de vista filològic i acadèmic (en tot cas,

²⁴ Miralles (1967).

accepto la seva tesi, comunicada epistolàriament, que aleshores es va produir un “canvi d’aproximació”). En termes qualitius, té raó l’autor quan defineix com a “enganyosa” tota “mirada triomfal” sobre aquest període (p. 226). Caldria, però, fer alguna reserva per no ser excessivament dur amb els volums del franquisme ple: molts dels volums de preguerra també mostraven, per una raó o una altra, deficiències insofribles, circumstància que n’havia justificat una segona edició. En total, abans de 1936, es reeditaren 16 títols (els números 1-3, 6-8, 10-14, 17-19, 34, 84); les xifres indiquen que era una pràctica habitual (és a dir, gairebé un 20% de la col·lecció fou revisada; i es republicaren 14 dels 20 primers títols). La única reedició publicada amb posterioritat a 1939 fou el *Catul* de Seva-Vergés, aparegut el 1990,²⁵ que reemplaçava el púdic *Catul* de Petit-Vergés de 1928.²⁶ D’aleshores ençà, la FBM no ha dut a terme cap altra revisió i, de ben segur, alguns dels volums n’estarien ben necessitats. També és veritat una altra constatació que matisa aquesta minva qualitativa: amb l’ampliació del nombre de títols, es traduïren autors menys coneguts del gran públic, menys significatius potser, però igualment necessaris per a aconseguir la “normalitat”. A més, en l’haver dels volums del *desarollismo* cal escriure-hi un actiu no considerat per Garrigasait: l’ampliació de la procedència geogràfica dels col·laboradors, amb la irrupció dels deixebles valencians de Dolç, que s’afegien al nucli essencialment barceloní –la FBM fou una institució originalment molt urbanita– i als selectes col·laboradors mallorquins.

DISCUSSIONS DE FONTS

Com ja ha estat apuntat, en cada un dels sis capítols, l’hellenista solsoní supera la malla cronològica que ha imposat a l’exposició argumental per encetar discussions de profunditat major. Aquestes temàtiques aborden la funció i el paper dels clàssics en una societat moderna i l’estudi de la traducció com a mecanisme d’intermediació cultural.

Pel que fa al primer aspecte, és veritat que els clàssics no tenen vigència eterna pels seus valors perdurables, sinó per la seva habilitat per ser apropiats, per donar suport –o, si es vol, posar-se al servei– de diferents conjunts de valors perdurables de règims polítics o grups socials que busquen suport, autoritat o prestigi per als seus respectius punts de vista en les idees o en l’estètica dels clàssics.

Es pot acceptar sense dificultats la tesi sostinguda en *Els fundadors* segons la qual cadascun dels tres principals protagonistes devia tenir opinions diverses sobre la funció concreta dels clàssics. Garrigasait posa de manifest els fonaments estètics que tal funció havia de desenvolupar amb el desencadenament d’un

²⁵ Seva-Vergés (1990).

²⁶ Petit-Vergés (1928). Cal afegir-hi la recent reedició de la *Poètica* d’Aristòtil (2017), a càrrec de Xavier Riu, que substitueix tant la vella *Poètica* de Josep Farran i Mayoral (1926) com la segona edició revisada a cura de Josep Vergés.

mecanisme d'impregnació de l'ideal classicista, que havia de posar al davant models exemplars, tant des del punt de vista estètic com moral, fent reviure l'antic lema de l'aristocràcia atenenca: la *kalokagathia*. La filologia, que assumia aleshores un "valor tàctic" (p. 29), era un "medi per fonamentar el gust i la finor" (p. 28), és a dir, la funció estètica inicial havia de desencadenar una funció ètica: la forja del caràcter. És aquesta la funció que probablement també reclamava Cambó en la famosa conversa amb Josep Maria de Sagarra, reproduïda a les *Memòries* del darrer, on assenyalava que "el que més falta al nostre país es la lectura dels clàssics" (anècdota que Garrigasait també esmenta a pp. 19-20) i citava tot seguit alguns dels escriptors que calia llegir, simptomàticament historiadors i biògrafs d'esperit "conservador" (Plutarc, Livi, Xenofont, Tucídides).

El component ètic fa que hi hagi clàssics més apropiables que altres: la "llegenda de Plutarc" i Xenofont, primeres traduccions de la col·lecció d'*Escriptors grecs i llatins*, han estat interpretades per Garrigasait, com a "moviments tàctics" (p. 90) de la institució, però dins un tacticisme (a l'autor agrada aquest concepte, perquè l'empra sovint) que a mi em sembla més general (no exclusiu de la FBM), en la mesura que els *Records de Sòcrates* de Xenofont, "evangeli per a la formació del caràcter" (p. 92: són paraules de Riba), el manual del ciutadà perfecte, que Riba tradueix el mateix 1923 –és el número 3 de la col·lecció²⁷, fa *pendant* amb la *Defensa de Sòcrates* platònica que havia traduït Josep Farran i Mayoral per al Consell de Pedagogia l'any 1918. S'anava pel mateix camí.

Per últim –i aquesta és una important constatació de l'autor– aquests models estètics i ètics passaven a ser exemples educatius per a una societat en permanent estat d'agitació, vehiculant-se efectes pacificadors i harmonitzadors: els clàssics com a bàlsam social. Aquesta idea supera concepcions més tradicionals segons les quals el llegat de l'Antigor és un mecanisme més per influir en la cultura d'una determinada societat gràcies al seu paper central en l'educació i en la forja de la alta cultura. Però, a més a més, Garrigasait té molt clar els papers que els "fundadors", com a partícips de l'ideal noucentista, assignaven als clàssics: havien d'esdevenir una "forma de controlar el caos" (p. 158), un element més de "pacificació –d'amansiment, de domesticació de la societat" (p. 158). En aquest sentit, afegeixo, s'ajunten amb altres mesures redistributives de la riquesa i del poder propis de les societats modernes, com ho són l'extensió dels sistemes educatius, la creació d'entitats previsoras i d'estalvi, la implementació de sistemes generals de salut i seguretat social, i, *last but not least*, l'ampliació dels mecanismes de participació en el regiment de la cosa pública (inclòs el vot).

En l'evolució de la FBM, Garrigasait evidencia dues "tensions latents", actives des del mateix moment fundacional i que es perpetuaran fins als nostres dies, perquè no s'han acabat de resoldre satisfactòriament. D'una banda, la tensió latent entre la vocació popular de la col·lecció i les exigències de l'academicisme

²⁷ Riba (1923).

científic, que aflorarà en moments successius (no tant –em sembla– en el moment fundacional); de l'altra, una segona tensió latent entre una “visió idealitzada” i una “visió historicista” (p. 28). Pel que fa a la primera, el principal problema –que ha condicionat negativament la valoració de la FBM– deriva de la decisió d'Estelrich d'incorporar el text clàssic amb un aparat crític de lliçons manuscrites (en una mena de pseudo-edició crítica sovint emmascarada sota la còmoda etiqueta de “text establert”). Les limitacions d'aquest procediment ja foren advertides per diversos contemporanis (Alcover, Nicolau d'Olwer, Riba) i recordades en temps més recents per Carles Miralles amb la seva famosa dicotomia entre el model *Budé* i el model *Garnier*. En realitat, tal dicotomia és falsa perquè la FBM adoptà ensems el model *Budé* i el *Garnier*, ja que disposava també d'una sèrie amb la sola traducció catalana. És veritat també que en alguns casos la FBM dels inicis ja va mostrar certa flexibilitat, perquè alguns aparats –inclosos els de Riba– són readaptacions dels aparats de les principals edicions foranes. En altres casos, per a la confecció dels dits aparats, es buscà la col·laboració d'estudiosos estrangers. Així, el jueu niçard René Guastalla († 1941) establí el text del primer volum dels discursos de Demòstenes, aparegut l'any 1932, que traduí Joan Petit (Petit encara tindria un record per al desaparegut hel·lenista francès, en el segon dels volums publicat l'any 1950). El mateix Guastalla havia de fixar el text grec dels *Himnes homèrics*, la traducció dels quals havia d'anar a càrrec de Pere Bosch i Gimpera (ajudat per Anna Maria Saavedra), projecte que, com és sabut, no va arribar mai a port.²⁸ El mateix Riba, en la versió de les tragèdies d'Èsquil (del 1933-1934), reproduïx el text grec dels volums corresponents de *Les Belles Lletres*, publicades entre 1921 i 1925, de Paul Mazon († 1955), catedràtic a la Sorbona i membre del Col·legi de França. Tot això foren excepcions puntuals i, per norma, es preferí el mètode alternatiu descrit anteriorment. Per a mi, el problema rau més aviat a voler fer passar una cosa pel que no és: el mèrit de la FBM són les traduccions, no les edicions crítiques del text grec o llatí (crec que a *Els fundadors* es pot trobar una afirmació molt semblant).

Una altra cosa és determinar si la FBM –amb les dues gales (amb i sense text original) que finalment va vestir– fou “necessària”, és a dir, si fou la via “única” o, reformulant la qüestió si així es vol, si fou la via “millor”. Respondre a aquesta problemàtica implica haver d'analitzar els mecanismes d'introducció dels clàssics, en particular, les altres vies que quedaren capades arran de l'aparició de la FBM.²⁹ Les versions dels clàssics podien haver-se aixoplugat en col·leccions de traduccions (sense distinció entre antigues i modernes), com havia fet la *Biblioteca Literària* de l'Editorial Catalana (1918-1922) (Taula 1), o bé es podien haver

²⁸ La notícia apareix en els volums dels anys 30, entre els títols en preparació, fins al número 74 (1934), el tom VI de les *Vides paral·leles* de Plutarc; desapareix, emperò, dels crèdits del volum següent, el número 75 (el tercer volum de Polibi) del 1935.

²⁹ Per al context, vegeu Torné Teixidó (2010).

infiltrat a través del instrumental propedèutic, com ara la *Col·lecció de literatures antigues*, dirigida per Lluís Segalà (un dels oblidats històrics de la FBM),³⁰ que havia impulsat el Consell de Pedagogia de la Mancomunitat (Taula 2); a més, les dades serveixen per matisar la llegenda d'un Riba esclavitzat per la traducció de Plutarc imposada per Cambó, perquè el poeta ja havia manifestat l'interès pel biògraf de Queronea abans de la creació de la FBM.³¹

Taula 1:
Clàssics a la Biblioteca Literària d'Editorial Catalana (1918-1922)

Nº	Any	Autor	Traductor
1-2	1918	Virgili. <i>Eneida</i>	Llorenç Riber
20-22	1919	Homer. <i>Odissea</i>	Carles Riba
26	1920	Plutarc. <i>Vides d'Alexandre i de Cèsar</i>	Carles Riba
36	1920	Sòfocles. <i>Antígona. Electra</i>	Carles Riba
37	1921	Sal·lusti. <i>La conjuració de Catilina</i>	Llorenç Riber
40-50	1922	Xenofont. <i>Els deu-mil</i>	Carles Riba

Taula 2:
Clàssics a la Col·lecció de literatures antigues del Consell de Pedagogia (1918)

Nº	Any	Autor	Traductor
1	1918	<i>Batracomiomàquia</i>	Ramon Tarrats ³²
2	1918	Plató. <i>Defensa de Sòcrates</i>	Josep Farran i Mayoral
3	1918	Isòcrates. <i>A Demònic</i>	Alumnes de l'Escola Superior de Bibliotecàries
4	1918	Virgili. <i>Geòrgiques</i>	Llorenç Riber

³⁰ En el manifest programàtic inicial, Estelrich anunciava que Segalà traduiria la *Iliada*, cosa que finalment no es va dur a terme. Les vicissituds personals del catedràtic de Grec acabarien per allunyar-lo del nucli impulsor de la FBM, tant dels "fundadors", com de l'"estol de col·laboradors", i molt en particular, de Riba. Per al personatge, vegeu Miralles (2002); Miralles (2004); Clua (2011).

³¹ Sobre la dedicació de Riba a Plutarc, vegeu Ferrater (1979), 109-113, Balasch (1984), 115-119; Pòrtulas (1984), 31-32; Mestre (2003).

³² Es tracta del jesuïta manresà Ramon Tarrats Composada (1875-1936).

Certament, la comparació amb aquestes dues iniciatives, en què també col·laboraren tant Riba com Estelrich,³³ il·lustra el salt de qualitat que suposà la FBM. En qualsevol cas, les hipòtesis contrafactuals portarien lluny dels objectius de Garrigasait, encara que les dades d'aquestes taules semblen indicar quina era la direcció indefectible dels camins alternatius.

En les pàgines centrals de l'obra hi ha digressions laterals relativament exògenes al relat principal. En primer lloc, Garrigasait aborda l'anàlisi d'un dels manifestos de Estelrich, *El Fènix o l'esperit de Renaixença* (1934), on aïlla un sentiment d'anticofoisme que revela una insatisfacció que supera la interpretació neohumanista de la Renaixença; l'anàlisi de l'hellenista solsoní aporta dades per interpretar *a posteriori* decisions editorials anteriors d'Estelrich, en tant que el director mallorquí maldava per aquell "sentit de grandesa" (p. 158) capaç de superar les reticències inicials dels "assenyats i prudents" (entenguí's, seguint Garrigasait a p. 158, Nicolau d'Olwer i Riba) i intentava anar més enllà de les forces del moment. Pot ser motiu de debat pensar si pot ser possible retrotraure aquesta concepció d'Estelrich, expressada als anys 30, als anys 20. En qualsevol cas, és curiós que, mentre la marxa de la FBM entrava en els cànons d'una certa "normalitat", el director de la institució es movia encara, amb ressons futuristes i parafeixistes, en el terreny de la lluita ideològica, defensant una tasca de renovació moral, social i política. És una mostra més de la formulació d'un discurs "regeneracionista" ambivalent, propi de la reacció conservadora dels anys 30 i compartit també per alguns exponents de l'anomenada "aristocràcia espiritual", com Valéry o Curtius (p. 160). Per certes connexions, aquest posicionament sembla també un adaptació local del discurs imperant en el sectors nacionalistes italians després de la decebedora pau de Versalles –que Estelrich coneixia prou bé– que veuen el *Risorgimento* com una aventura inacabada, com un projecte *manqué*, com un moviment que el Feixisme havia de culminar. La diferència –notada per l'autor d'*Els fundadors*– rau en la identificació de l'agent que havia d'impulsar aquesta tasca de renovació: les institucions estatals en el cas d'Itàlia; la societat civil i els seus representants polítics (en pla català, la Lliga), per a Estelrich (que, al capdavant, era diputat per Girona d'aquest partit).

Dues digressions exògenes se centren en la figura de Riba: la primera, en el capítol quart, sobre les seves idees i concepció de la traducció; la segona, en el sisè, sobre la recuperació dels ideals d'humanisme i de democràcia de l'autor de les *Elegies de Bierville*. Pel que fa a la primera qüestió, en els anys 30, Riba experimentava la culminació de les seves vessants laborals –com a traductor, com

³³ Riba i Estelrich treballaren per a Editorial Catalana; el primer, com a traductor; el segon, com a directiu. Riba, com a docent de Grec, va impulsar la traducció d'Isòcrates (nº 3). Vegeu Guardiola (2005), p. 31, nota 16; del Consell de Pedagogia, Estelrich n'era el representant per Mallorca. Vegeu Galí (1979), I, 196.

a poeta, com a intel·lectual– amb la traducció de les tragèdies d'Èsquil (entre 1933-1934), amb la “plasticitat en certa manera virginal” pròpia de la nostra llengua com a senyera (p. 120). Garrigasait veu en aquesta obra el punt d'arribada d'una tradició traductora que arrenca amb Maragall i que esdevé una experiència d'ampliació (fent seva la traducció que Manuel de Montoliu havia fet del mot alemany *Erweiterung*) en un marc interpretatiu que atorga a cada generació l'haver de fer “el paperet” corresponent per cobrir un buit de quatre o cinc segles.³⁴ En canvi, pel que fa a l'humanisme ribià –una *uexata quaestio* plena d'espines pungents–, Garrigasait parteix d'una definició del terme feta per Riba en una carta del 1942, en la qual desfilen conceptes com ara el gust de la relació amb els homes i amb les idees, la potència assimilativa, la curiositat apassionada, però no per això menys crítica, la tendència naturalista, el sentit de la mesura, la complaença en les formes simples i austeres, l'aptitud normativa, l'amor a la llibertat, la preocupació pedagògica; naturalment aquesta missiva ribiana contrasta amb la carta escrita a Cambó i no enviada “per dignitat” (p. 216), en la qual s'insistia en la persistència de l'humanisme clàssic a Catalunya. Garrigasait reconeix que la discussió sobre l'humanisme està “carregada de malentesos i clixés benintencionats” (p. 86). En efecte, com ja va quedar clar en un prou conegut article de Jaume Pòrtulas –“En els navilis de Pantagruel” (1984)– on el nostre catedràtic de Grec revisava les tesis formulades per Manuel Balasch en el seu llibre, *Carles Riba, hel·lenista i humanista* (1984), *humanisme* és un mot que cadascú entén com vol i que pot arribar a amagar posicionaments ètics i ideològics molt dispars.³⁵ Si se'm permet, a mi em sembla que caldria depurar el terme per evitar que esdevingui “un mot impracticable”,³⁶ abans de fer-lo servir com a categoria epistemològica (si és estrictament necessari).

Hi ha altres aspectes –alguns d'importància general i d'interès per a l'autor– que han hagut de quedar, dissortadament, en un segon pla. Un d'ells, prou important perquè ha tingut derivades que han arribat fins als nostres dies, és el model de llengua. Els primers volums de la FBM fan una aposta decidida per “la llengua del present” (p. 95), amb influència del llenguatge periodístic del temps (molts dels col·laboradors escrivien regularment als diaris de l'època). En algun moment, Garrigasait fa servir l'expressió “llenguatge de diari” (p. 92: on “de diari” és de Riba). És probable, emperò, que aquestes afirmacions s'apliquin a alguns volums més que altres; és molt possible també que l'autor estigui condicionat pel que millor coneix: la prosa de Crexells –“exemple de pulcritud i

³⁴ Em plau de recordar una afirmació de Joan Ferraté, segons la qual el català tenia recursos (com l'anacolut) que l'acostaven al grec antic i facilitaven la traducció d'Homer. Vegeu Ferraté (1955), 84.

³⁵ Més recentment sobre l'“humanisme” ribià, hi han intervingut Malè (2003), de manera tangencial, i Solà (2006), que recull i amplia el posicionament de Pòrtulas (1984).

³⁶ Pòrtulas (1984), 25.

senzillesa col·loquial” (p. 95-96)–, les traduccions del canonge Cardó – “combinació de rigor llatí i vivacitat col·loquial” (p. 95)–, i les versions de Riba, que –diria– configuren els volums lingüísticament més reeixits. Altres volums, com, per exemple, el primer tom de l’oratoría ciceroniana, signada a sis mans (Llovera, Estelrich, Riber), són decididament més deficients (des del punt de vista del model de llengua). Probablement, caldrà ampliar el mostreig per poder-ne tenir una visió completa i, de passada, veure la il·lustre descendència d’aquesta nova prosa “bernatmetgesca”.³⁷

ESPECIFICITATS CATALANES

El que potser sí que he trobat a faltar és el detall de l’especificitat catalana en l’absorció de la tradició clàssica, més enllà de les sabudes idees segons les quals aquelles dues funcions –estètica i ètica–, assignades als clàssics, havien de permetre encetar aquell “camí que permetria al poble català retrobar-se amb si mateix” (p. 28). Totes aquestes concepcions que vinculen la recuperació dels clàssics a la normalització lingüística, literària i cultural de la Catalunya noucentista ja eren presents en altres contribucions: valgui el record de l’afegit *Una obra de país* al títol de la tesi de Franquesa,³⁸ l’eloqüent *Enfortir el nostre nacionalisme literari* que Pòrtulas manllevava per titular la seva contribució sobre els primers pròlegs de la FBM,³⁹ o el *Model de país* recollit per la consellera Vilallonga en el seu discurs d’ingrés a la Reial Acadèmia Europea de Doctors.⁴⁰

Certament, en l’apartat inicial Garrigasait identifica com una constant en la història cultural de Catalunya –les arrels es fonen en les boires del temps i prenen forma més consistent a partir del redreçament del segle XIX– que el país era hereu directe i no mediat de la cultura de l’Antigor; d’acord amb aquesta concepció, la propugnació d’una nova cultura classicista –que veu en la FBM la major expressió– no era més que una manera de recuperar “l’essència clàssica immutable” (p. 15) de la cultura catalana i de vindicar l’“afinitat íntima entre Catalunya i la Hèl·lade” (p. 15). Aquest aspecte –en què “l’espai hel·lènic omple l’imaginari dels catalans” (p. 11)– és potser una de les novetats que s’incorporen

³⁷ És interessant recordar una de les afirmacions de Crexells a propòsit dels models a seguir: “He llegit mes coses de Bernat Metge que no coneixia; sobre tot la narració “La filla del rei d’Hongria”, és, des del punt de vista de l’estil, meravellosa. En conseqüència d’aquestes lectures de clàssics catalans, la traducció de Platí i les lectures de Hölderlin, he arribat a la conclusió que la prosa catalana moderna està a un nivell tronat i que cal una sèrie d’exercicis de composició literària, que haveu de fer tots els escriptors catalans. Jo us asseguro que el dia que he fet alguna d’aquestes lectures, escric molt millor, i tinc molt més en compte en construir bé els paràgrafs que altament [carta de Crexells a Riba, Berlin, 6 de febrer de 1922, recollida a Crexells (1999), p. 487-488].

³⁸ Franquesa (2013).

³⁹ Pòrtulas (2003a).

⁴⁰ Vilallonga (2018).

al final del període renaixentista, des del moment que s'hereta una particular visió del Romanticisme centreeuropeu: l'acostament a Grècia –un punt essencial és la traducció maragalliana de l'obra de Goethe– amplia la idea de la Mediterrània com a “espai de poesia i de sensualitat” (p. 14). Des del Noucentisme ençà, la traducció dels clàssics implicava una “obra de reconstrucció cultural i elevació europea” (p. 12) en un país i en una cultura que sovint s'ha hagut d'espavilar per si sol. Garrigasait incideix en el paper de la “societat civil”, fent present algunes idees ja evidenciades en altres obres anteriors seves (de nou, penso en el desarrelament d'*Els estranys*), d'un país i d'un poble “acostumat a viure al marge de les institucions”.⁴¹

De sempre, doncs, la traducció dels clàssics ha estat vista com una tasca de reconstrucció patriòtica en la via cap a la “normalització cultural”.⁴² Aquesta és una via singular, perquè no hi ha res semblant a escala europea, ja que les grans cultures del Continent no havien tingut els problemes que havia patit la cultura catalana del Renaixement ençà (en les primeres, la recuperació dels clàssics obeeix a un altre tipus de motivacions). El cas irlandès, al segle XIX, presentaria alguns paral·lelismes, però també ofereix la dificultat afegida que la recuperació dels clàssics –barrejada amb l'imaginari celta– es vehicula majoritàriament a través de l'anglès. La “normalitat” aconseguida per la FBM no deixa de ser una anomalia en el context europeu. Això, però, caldrà explicar-ho més *portes enfora* que no pas *portes endins*.

LA RECERCA FUTURA

Hi ha encara qui es fa preguntes que no tenen resposta immediata: per què es va escollir *Bernat Metge* per intitular la institució; com es va fer la programació dels títols; qui decidia què és publicava i què no; qui encarregava què a qui. Tinc la impressió que moltes opcions editorials són conseqüència de decisions “empresarials”, en particular de màrqueting comercial: les col·laboracions estel·lars anunciades per Estelrich a la premsa o, fins i tot, en la contracoberta d'alguns dels volums, més que “cementiris de bons propòsits” (p. 102), són estratègies propagandístiques del director, de qui sorprèn *il fiuto* decididament modern per aquestes qüestions relacionades amb la manera com es feia arribar el producte a la societat i com es feia entrar en el cos cívic el desig pel producte cultural que la FBM els oferia.

⁴¹ És el rerefons històric de la novel·la *Els estranys*, que es desenvolupa a la Solsona de les guerres carlines.

⁴² Valentí i Fiol (1973), p. 18: “A Catalunya els clàssics són, sobretot, bé que no exclusivament, és clar, un camí que mena a l'Europa moderna: una ajuda per a ésser plenament actual, per a anar d'acord amb el segle. Es va als clàssics pensant de trobar-hi un mitjà de posar-se al dia i de resoldre els conflictes i les antinòmies que la modernitat comporta en un país que ha viscut tant de temps al marge del món”.

Pel que fa a la programació, Garrigasait tangencialment recorda que Cambó es mostrà contrari a l'edició dels *Carmina Damasiana* que li havia proposat un pare jesuïta, cosa que implicà un control directe del mecenes sobre l'elecció dels títols. No sé pas si l'anècdota es pot elevar a categoria, però el cert és que l'únic autor cristià traduït a la FBM en vida de Cambó fou Cebrià de Cartago, l'epistolari del qual fou anostrat per Josep Vergès i mossèn Tomàs Bellupuig (1929-1931). Per tant, semblen clares les reticències de Cambó a incloure traduccions doctrinals a la col·lecció. Caldrà esperar a 1960, sota la direcció de Vergès i de Dolç i el suport decidit de Guardans, per acollir a la FBM tot un seguit de pares de l'església i autors cristians, grecs i llatins: Tertul·lià, Prudenci, Basili el Gran, Pere Crisòleg, Consenci, Gregori el Gran, Agustí d'Hipona, Sidoni Apol·linar, Venanci Fortunat, Egèria, Benet de Núrsia, Orígenes, Gregori de Nissa, Ignasi d'Antioquia.

CONCLUSIÓ

A *Els fundadors*, Garrigasait ha posat els fonaments del marc interpretatiu sobre la FBM que segurament resistirà bé el pas del temps i persistirà. Al mateix temps, amb el format escollit –un assaig literari de vocació generalista– ha aconseguit trencar les cotilles dels gèneres acadèmics i fer seva aquella voluntat de difusió al gran públic, consubstancial a la FBM dels inicis i que caldria, en la mesura del possible, anar recuperant. Com bé afirma Garrigasait –en una de tantes sentències lapidàries que salpebren el llibre i que tenen la virtut raríssima de condensar l'essencial en ben poques paraules–, “la potència del projecte va fer oblidar els recels” (p. 37) entre personatges de tanta envergadura històrica. Per a una cultura com la catalana, acostumada a batallar de forma inevitable i constant contra les maltempsades històriques, la continuïtat de la FBM més que un “tresor amagat” (p. 227) és un autèntic luxe històric.

XAVIER ESPLUGA*
Universitat de Barcelona

BIBLIOGRAFIA

A.A.V.V. (2007). *L'Esculapi: el retorn del Déu. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona del 27 d'octubre al 17 de febrer de 2008*, Barcelona, Direcció General de Patrimoni Cultural.

BALASCH, Manuel (1984). *Carles Riba, hel·lenista i humanista*, Barcelona, Editorial Barcino (Publicacions de 'La Revista', segona sèrie, 44).

CABRÈ, Rosa, JUFRESA, Montserrat, MALÉ, Jordi (2003). *Polis i nació. Polític i literatura*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Clàssics – Aula Carles Riba (*Ithaca. Annexos 2*).

CASTIÑEIRA, Àngel (1991). *Eduard Nicol. Semblança d'un filòsof*, Barcelona, Acta – Fundació per a les Idees i les Arts (Quaderns, 10).

* Grup LUDUS.

CID I MULET, Joan (2001). *La guerra civil i la revolució a Tortosa (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Serra d'Or).

CLUA, Josep Antoni (2011). "Lluís Segalà i Estalella (1873-1938)", a *La nissaga catalana del món clàssic*, Barcelona, Auriga, p. 216-219.

CREXELLS, Joan (1999). *Obra completa. Volum IV*, Barcelona, Edicions de La Magrana.

GALÍ, Alexandre (1979): *Obra completa. Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900-1936*, Barcelona, Fundació Alexandre Galí.

ESPLUGA, Xavier (2016). "La recerca en filologia llatina a Catalunya. Un primer esbós de trajectòria històrica a llarg termini", *Afers. Fulls de recerca i pensament* 31, 85, p. 715-747.

ESPLUGA, Xavier (2018). "El *Lucreci* de Joaquim Balcells (1923-1932), primera traducció de la Fundació Bernat Metge", *Afers. Fulls de recerca i pensament* 33, 89, p. 207-227.

ESPLUGA, Xavier (2019a). "Obituari. Montserrat Ros († 2018)", *Anuari de Filologia. Antiqua et Mediaevalia*, 9/1, p. 97-100.

ESPLUGA, Xavier (2019b). "L'establiment del text llatí del *Lucreci* de Joaquim Balcells per a la Fundació Bernat Metge (1923-1932)", *Anuari de Filologia. Antiqua et Mediaevalia*, 9/2, p. 37-49.

FERRATÉ, Joan (1955). *Carles Riba, avui*, Barcelona, Editorial Alpha.

FERRATER, Gabriel (1979). *La poesia de Carles Riba*, Barcelona, Edicions 62.

FONTANA, Josep (1988). *Història de Catalunya. V. La fi de l'Antic Règim i la industrialització 1787-1868*, Barcelona, Edicions 62.

FRANQUESA GÒDIA, Montserrat (2013). *La Fundació Bernat Metge, una obra de país (1923 - 1938)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Textos i Estudis de Cultura Catalana, 181).

FRANQUESA GÒDIA, Montserrat (2016). "La Fundació Bernat Metge sota el franquisme. L'escenari de la represa (1939-1942)", *Literatura catalana contemporània: Crítica, transmissió textual i didàctica. Edició a cura d'Eusebi Coromina i Ramon Pinyol*, Barcelona, Societat Catalana de Llengua i Literatura (filial de l'Institut d'Estudis Catalans) / Universitat de Vic / Universitat Central de Barcelona (Treballs de la Societat Catalana de Llengua i Literatura, 11), p. 49-70.

GARCÍA JURADO, Francisco, GONZÁLEZ DELGADO, Ramiro, GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Marta, eds., (2010): *La historia de la Literatura Grecolatina durante la Edad de Plata de la cultura española (1868-1936)*, (*Analecta Malacitana. Anejos*, 78), Málaga, Universidad de Málaga.

GARRIGASAIT, Raül (2012). *El gos cosmopolita i dos espècimens més*, Barcelona, A Contra Vent Editors.

GARRIGASAIT, Raül (2017). *Els estranys*, Barcelona, Edicions de 1984.

GARRIGASAIT, Raül (2018). *El fugitiu que no se'n va. Santiago Rusiñol i la modernitat*, Barcelona, Edicions de 1984.

GARRIGASAIT, Raül (2020a). *Els fundadors. Història d'una ambició, clàssics i poder*, Barcelona, Ara llibres.

GARRIGASAIT, Raül (2020b). *La ira*, Barcelona, Fragmenta.

GUARDIANS, Francesc (2010). "Joan Estelrich i la Fundació Bernat Metge", *Actes de les jornades d'estudi sobre Joan Estelrich, Palma-Felanitx, 17, 18 i 24 d'octubre de 2008*, Barcelona, Consell Insular de Mallorca – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 71-82.

GUARDIOLA, Carles-Jordi (1990-2005). *Cartes de Carles Riba*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (en quatre volums).

GUARDIOLA, Carles-Jordi (2009). "Carles Riba, traductor (1922-1925). 13 cartes inèdites a Joan Estelrich", a *Miscel·lània Joaquim Molas*, vol. 4, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, LIX), p. 137-160

HALL, Edith, STEAD, Henry (2020). *A People's History of Classics: Class and Greco-Roman Antiquity in Britain and Ireland 1689 to 1939*, London, Routledge.

MALÉ, Jordi (2003). "L'humanisme ribià com a principi educatiu i de construcció nacional", a CABRÉ, JUFRESA, MALÉ (2003), p. 143-163.

MALÉ, Jordi, CABRÉ, Rosa, JUFRESA, Montserrat (2004). *Del Romanticisme al Noucentisme. Els grans mestres de la Filologia Catalana i la Filologia Clàssica a la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona.

MESTRE, Francesca (2003). "'Més que una joia un deure'. Carles Riba traductor de Plutar", a CABRÉ, JUFRESA, MALÉ (2003), p. 115-130.

MIRALLES, Carles (1967). "Elegia per a la nostra biblioteca de clàssics antics", *Serra d'Or* 9, octubre de 1967, p. 52-54.

MIRALLES, Carles (2002). *Lluís Segalà i Estalella: semblança biogràfica: conferència pronunciada davant el Ple per Carles Miralles i Solà, el dia 22 d'octubre de 2001: duu com a annex la nota necrològica de Lluís Segalà escrita arran de la seva mort (1938) per Ramon Aramon i Serra*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

MIRALLES, Carles (2004). "Lluís Segalà: entre tradició i noucentisme", a MALÉ, CABRÉ, JUFRESA (2004), p. 67-77.

MONTOLIU, Manuel de, ESTELRICH, Joan (1926). *QUINT CURCI. Història d'Alexandre el Gran (vol. II). Llibres V-VII. Per Joan Estelrich i Manuel de Montoliu*, Barcelona, Fundació Bernat Metge.

NICOL, Eduard, XIRAU, Ramon (1984). *Doctors honoris causa. Eduard Nicol. Ramon Xirau. Discursos llegits a la cerimònia d'investidura celebrada a la sala d'actes d'aquest rectorat el dia 26 de gener de l'any 1984*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona.

PETIT, Joan, VERGÉS, Josep (1928). *G. Valeri Catul. Poesies. Text revisat i traducció de Joan Petit i Josep Vergés*, Barcelona, Fundació Bernat Metge (Escriptors grecs i llatins, 32).

PÒRTULAS, Jaume (1984). "En els navilis de Pantagruel", *Els Marges* 32, p. 25-44.

PÒRTULAS, Jaume (2002). "Joan Estelrich o les retòriques de l'humanisme", *Els Marges* 70, p. 24-34.

PÒRTULAS, Jaume (2003a). "Enfortir el nostre nacionalisme literari: Quinze anys de Pròlegs de la Fundació Bernat Metge", a CABRÉ, JUFRESA, MALÉ (2003), p. 51-65.

PÒRTULAS, Jaume (2003b). "Manuel de Montoliu i els clàssics", a CABRÉ, JUFRESA, MALÉ (2003), p. 273-280.

PÒRTULAS, Jaume (2007). "Crònica. La Fundació Bernat Metge ha arribat al número 350", *Estudis Romànics* 29, p. 610-612.

PÒRTULAS, Jaume (2010). "Para una historia de la 'Fundación Bernat Metge' entre 1922 y 1936", a GARCÍA JURADO, GONZÁLEZ DELGADO, GONZÁLEZ GONZÁLEZ (2010), p. 269-294.

RIERA, Vicenç (1994). *Els exiliats catalans a Mèxic*, Barcelona, Editorial Curial.

RIBA, Carles (1923). *Xenofont. Records de Sòcrates*, Barcelona, Editorial Catalana.

SEVA, Antoni, VERGÉS, Josep (1990). *Catul. Poesies. Edició, introducció i notes d'Antoni Seva. Traducció de Josep Vergés i Antoni Seva*, Barcelona, Fundació Bernat Metge (Escriptors grecs i llatins, 262).

SOLÀ, Josep Maria (2006). *El somni de Grècia. La recepció catalana de la cultura clàssica*, Barcelona, Edicions de L'Albi.

SUBIRATS, Emigdi (2011). "Tomàs Bellpuig i Joy (1876-1936)", a *La nissaga catalana del món clàssic*, Barcelona, Auriga, p. 220-221.

TERRICABRAS, Josep Maria (2010). *La filosofia d'Eduard Nicol*, Girona, Documenta Universitària (Noms de la filosofia catalana, 5; Lliçons de la Càtedra Ferrater Mora).

TORNÉ TEIXIDÓ, Ramon (1996). "Carles Riba, sobre la didàctica del grec. (Dues cartes a Francesc Cambó sobre les activitats docents a la Fundació Bernat Metge)", *Els Marges* 57, p. 53-69.

TORNÉ TEIXIDÓ, Ramon (2010). "La efervescencia de los clásicos en el Noucentisme catalán antes de la Fundació Bernat Metge", en GARCÍA JURADO, GONZÁLEZ DELGADO, GONZÁLEZ GONZÁLEZ (2010), p. 443-460.

VALENTÍ I FIOU, Eduard (1973). *Els clàssics i la literatura catalana moderna*, Barcelona, Curial.

VIDAL, Josep Lluís (2004). "Joaquim Balcells, el llatí de la Universitat Autònoma", *Del Romanticisme al Noucentisme. Els grans mestres de la Filologia Catalana i la Filologia Clàssica a la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, p. 93-106.

VILALLONGA, Mariàngela (2018). *Noucentisme, avantguardisme i model de país: la centralitat de la cultura*, Barcelona, Reial Acadèmia Europea de Doctors.

OBITUARI: NEUS GALÍ (1955-2019)

JAUME PÒRTULAS
Universitat de Barcelona
jportulas@ub.edu
ORCID: 0000-0003-3414-788X

El 6 de juliol del 2019, ara fa un any, va morir, a conseqüència d'un accident, Neus Galí Oromí.¹ S'havia llicenciat en Filologia Clàssica (especialitat Llatí) a la Universitat de Barcelona el 1981, i doctorat en Filologia Clàssica, en aquesta mateixa Universitat, el 1998. Entre el 1992 i el 2014 va ésser professora a la Facultat d'Humanitats de la Universitat Pompeu Fabra.

Nascuda en el si d'una família molt vinculada al món de l'art, la cultura i la pedagogia (era neta del pintor Francesc d'Assís Galí Fabra i parenta de Pompeu Fabra i del pedagog Alexandre Galí), la Neus tenia una personalitat polifacètica i un temperament entusiasta i creatiu. Potser el tret més característic de la seva personalitat intel·lectual era la pluralitat d'interessos i la capacitat per a combinar-los sense aparent dificultat. Va dedicar la tesina i la tesi doctoral a estudiar la gènesi i el desenvolupament del *topos* clàssic «*Ut pictura poiesis*». En la tria d'aquest argument s'hi combinaven l'interès per les qüestions artístiques — vivíssim en ella al llarg d'aquells anys, fins i tot per motius personals — i una visió de la cultura d'arrel profundament humanística, en el sentit més ple d'aquest noble terme, sempre tan fàcil de banalitzar. Va centrar la tesina, d'orientació més estrictament filològica, en el poeta Simònides de Ceos (ca. 556 aC – ca. 468), el creador, segons la tradició, de la famosa comparació entre poesia i pintura. Pel que fa a la tesi, va adoptar un to més assagístic i més filosòfic alhora; els dos qualificatius no resulten, en aquest cas, gens incompatibles, ben al contrari. L'espai més important hi era dedicat a l'estètica platònica; però també hi havia un apartat, especialment atractiu, sobre el sofista Gòrgias de Lentini (ca. 485 aC – ca. 380).

La tesi de la Neus (que havia estat dirigida per la professora Dolors Oller, de la UPF, i per mi mateix, que ja li havia dirigit la tesina) fou publicada, amb veritable entusiasme, per Jaume Vallcorba a *El Acantilado*, amb el títol *Poesía silenciosa, pintura que habla* i el subtítol *De Simónides a Platón. La invención del territorio artístico* (1999). Va ésser un èxit de crítica, i crec que també de vendes. Pel que fa a la crítica, només vull recordar — a tall d'anècdota, però significativa — que algú va escriure que aquell llibre estava tan ben escrit que no semblava el resultat d'una tesi doctoral.

Les altres publicacions de Neus Galí també responen, en termes generals, a aquesta mateixa combinació de sensibilitat literària — i estètica, en general —, sincera devoció a la tradició clàssica i el determini de no posar obstacles innecessaris al *common reader*. Va arranjar una versió castellana dels *Aurea Dicta* que la Fundació Bernat Metge havia tret

¹ Agraeixo a la Redacció de *l'Anuari de Filologia* la invitació a escriure aquestes ratlles; i a Alícia Ferran Neira, cunyada de Neus Galí, i també antiga deixeble meua, que em fornís algunes informacions de tipus personal que m'han ajudat a redactar-les.

a la llum el 1960, sota el pseudònim col·lectiu de Jordi Lombard. També va preparar unes antologies força personals, traduïdes i anotades, de Virgili i Ovidi. Les va intitular *Virgilio. De una antigua llama* i *Publio Ovidio Nasón. Mil formas de amor*; foren publicades per Península el 2001 i el 2002, respectivament. En canvi, no es va prodigar gaire — i quan ho va fer, va ésser, en general, per necessitat i a contracor — en les publicacions especialitzades del gremi. Sentia un horror difícil de superar per la prosa adotzenada i repel·lent que sol gastar-s'hi.

A la Facultat d'Humanitats de la Universitat Pompeu Fabra hi va impartir, segons la nota necrològica divulgada per aquella institució, classes de cultura clàssica, de mitologia i de llatí. Les seves línies d'investigació principals foren les relacions entre oralitat i escriptura, i la poètica i la retòrica grecolatines. També va ésser membre del Grup de Recerca en Literatura Comparada. Hi va tenir molts, i molt entranyables, amics — com penso que li va passar en tots els indrets que freqüentava; però les darreres derives de les Universitats, aquí i pràcticament a tot arreu, en el sentit de l'extrema especialització, la competitivitat desfermada i la hiperproducció sense solta, acompanyada de la multiplicació d'instàncies avaluadores, acostumaven a deixar-la perplexa i escandalitzada. El 2014, es va acollir a la jubilació anticipada, per greus motius de salut.

Al llarg dels que, tan imprevisiblement, van resultar els darrers temps de la seva vida, esmerçà moltes hores amb un grup d'amics que, sota la direcció de Narcís Comadira, assajaven una traducció dels *Ossi di seppia*, l'extraordinari primer poemari d'Eugenio Montale. Vaig rebre d'ella alguns e-mails amb mostres de traduccions, preguntes, observacions i comentaris sobre la tria d'una paraula, el ritme d'una frase, la dificultat d'una expressió que no es deixava girar en català. La inesperada notícia de la seva mort, en el curs d'un viatge a Andalusia, va ésser un cop dur — per a mi i per a tantíssims altres, a jutjar per la gernació que omplia de gom a gom una de les més desolades cerimònies de comiat que hagi presenciat mai.

BIBLIOGRAFIA

GALÍ, Neus (1994). *Simónides de Ceos y la génesis del topos «Ut pictura poiesis»*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Tesi doctoral (director Jaume Pòrtulas).

GALÍ, Neus (1998). «*Ut pictura poiesis*»: *la génesis de un topos*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Tesi doctoral (directors Dolors Oller, Jaume Pòrtulas).

GALÍ, Neus (1999). *Poesía silenciosa, pintura que habla. De Simónides a Platón: La invención del territorio artístico*, Barcelona, Acantilado.

GALÍ, Neus (2001). *Virgilio. De una antigua llama. Selección, traducción, presentación y apéndice de Neus Galí*, Barcelona, Península.

GALÍ, Neus (2002). *Publio Ovidio Nasón. Mil formas de amor*, Barcelona, Ediciones Península.

LOMBARD, Jordi (1960). *Aurea dicta. Paraules de l'antiga saviesa*, Barcelona, Fundació Bernat Metge.

VALENTÍ, Eduard (1987). *Áurea Dicta. Dichos y proverbios del mundo clásico. (Selección de Eduard Valentí. Traducción y complementos de Neus Galí. Introducción de Enrique Tierno Galván)*, Barcelona, Crítica.

OBITUARI: JUAN VALERO (1937-2019)

XAVIER ESPLUGA
Universitat de Barcelona
xespluga@ub.edu
ORCID: 0000-0002-6690-1974

El proppassat 5 de juliol de 2019 va morir, a Sitges, Juan Valero Garrido (1937-2019) que durant molts anys havia estat professor titular de Filologia Grega de la Universitat de Barcelona. Valero havia nascut a Salvacañete, localitat de la província espanyola de Conca; en els anys més miserables de la postguerra que s'allargava sense fi, inicià els estudis al seminari d'Uclés i a la capital provincial, en concret, a l'*Instituto Nacional de Enseñanza Media Alfonso VIII*; hi restà fins acabar el batxillerat l'any 1959 i aleshores es traslladà a Barcelona per apuntar-se a la Facultat de Filosofia i Lletres i cursar-hi els estudis de Filologia Clàssica.

Després de llicenciar-se, Valero fou ajudant del Dr. Sebastián Cirac Estopañán (+ 1970), que temps enrere havia estat canonge arxiver de Conca i que en aquell moment era catedràtic de Filologia Grega de la Universitat de Barcelona i responsable de la secció de Bizantinística de la delegació del CSIC a Barcelona. Tanmateix, els treballs acadèmics de Valero –l'antiga tesina de llicenciatura i la tesi doctoral– foren dirigits pel Dr. Josep Alsina, també catedràtic de Filologia Grega de la Universitat de Barcelona. La primera, titulada *Los héroes homéricos en Eurípides*, fou presentada després d'acabar la llicenciatura l'any 1964; l'any 1970, també sota la direcció acadèmica del Dr. Alsina, Valero defensava la tesi doctoral, presentada amb el títol de *El insulto y la invectiva en la literatura griega*.

Valero desplegà tota la seva activitat acadèmica a la Universitat de Barcelona, on fou professor encarregat de curs i professor adjunt numerari, adscrit a la primera càtedra de Grec –ocupada aleshores per Sebastián Cirac i successivament per Carlos García Gual– fins esdevenir professor titular de Filologia Grega. Des del mateix moment de la seva creació i durant dotze anys fou Secretari de la nova Facultat de Filologia (1973-1985). S'implicà en la coordinació de les proves d'accés a la Universitat (1976-1988), especialment en la modalitat de majors de 25 anys (des de 1988 i fins a la seva jubilació) i també fou director del Servei d'Esports (1982-1986); de fet, se'l podia trobar sovint a les instal·lacions esportives de la Universitat, al capdamunt de la Diagonal, desplegant la seva inefable bonhomia, quan era saludat per qualsevol membre de la comunitat universitària, independentment de la seva condició laboral i de la seva pertinença disciplinària. Fou també secretari de la Secció Catalana de la *Sociedad Española de Estudios Clásicos* (1971-1975) i es comptà entre els primers membres de la Societat Catalana d'Estudis Clàssics.

Durant força temps Valero es feu càrrec especialment de les assignatures de "Textos Grecs" en el descurat horari de nocturn que comprenien una vasta gamma d'autors de la Grecitat clàssica (Homer, Hesíode, els poetes lírics, Lísius, Plató, els tràgics), però l'afable professor passava també innumbrables estones pels racons de la Facultat, departint jocosament amb tothom disposat a escoltar-lo i explicant mil-i-una anècdotes que, amb amenitat instructiva, cercaven la ironia didàctica.

Valero s'havia anat interessant, per iniciativa del Dr. Cirac, en la poesia heroica bizantina que acabà essent el seu camp d'especialització. Realitzà diverses estades al *Institut für Byzantinistik* de Munic, la llar de la bizantinística catalana, i participà en diverses edicions de la principal reunió científica d'aquesta disciplina, els congressos internacionals d'Estudis Bizantins (XIVè congrés, Bucarest 1971; XVIè congrés, Viena 1981).

Certament, el nom de Valero estarà lligat a les dues traduccions d'èpica bizantina que publicà en els primers anys vuitanta a la col·lecció de textos bilingües "*Erasmus*" de la casa editorial Bosch: el *Poema de Digenís Akritis* i la *Història de Belisari*.¹ Es tracta de poemes no excessivament extensos escrits en vers decapentasil·làbic, representatius de la poesia heroica d'època tardobizantina. Per al primer, Valero va partir d'una de les tres *recensiones* de l'obra, precisament la conservada en un manuscrit de l'abadia de Grottaferrata -l'actual Biblioteca Statale del Monumento Nazionale di Grottaferrata, ms. Z.a.XLIV (444) (G)-² que però no n'és la més antiga. En efecte, aquesta última cal identificar-la³ amb la conservada al manuscrit de l'Escorial -San Lorenzo de El Escorial, Biblioteca del Real Monasterio, ms. Gr. 496 (*olim* Ψ.IV.22) (E)-, descobert per K. Krumbacher, que es presenta com una primera reelaboració erudita, del segle XII, feta a partir del nucli original de l'obra, certament més antic. Partint de l'edició sinòptica d'Erich Trapp,⁴ Valero trasllada al castellà la *recensio* de G, datada en els segles XII-XIII, que és també el resultat d'una reelaboració que pretén adaptar l'obra als nous gustos i interessos d'un públic culte i cortesà durant el període de la dinastia Paleòloga. Les aventures de Basili Digenís Akritis, el famós defensor de les fronteres d'Anatòlia contra els invasors àrabs (el sobrenom prové del mot grec ἄκροα "frontera"), situades en un passat heroic, eren precedides d'un llarg estudi introductori sobre la poesia heroica bizantina i les seves característiques com a gènere literari amb un *excursus* sobre denominació aplicada al gènere (poesia èpica, poesia heroica, novel·la èpica).

En el congrés d'Estudis Bizantins de Bucarest, celebrat el 1971, Valero degué tenir notícia de la *Història de Belisari*, ja que el professor d'Amsterdam i màxim especialista en l'obra, Arnold F. van Gemert, que acabaria fent-ne l'edició crítica de referència,⁵ hi presentà una comunicació sobre un nou manuscrit que contenia el text.⁶ En qualsevol cas, l'any 1983 apareixia la segona traducció de Valero, la *Historia y poema de Belisario*. L'obra inclou el breu (580 versos) poema anònim sobre Flavi Belisari, amb la descripció fantasiosa de les gestes del gran general, tot sovint fruit de la imaginació de l'autor, com ara la històricament inexistent expedició a Britània. Tanmateix, la traducció va acompanyada d'una extensa introducció històricoliterària -més d'un centenar de

¹ El lector podrà trobar una nova versió castellana dels dos poemes a MARTÍNEZ GARCÍA (2003).

² D'aquest manuscrit havia estat feta una edició crítica amb traducció (Mavrogordato 1956) que Valero coneix. Per a traduccions fetes a partir de la recensió de Grottaferrata, vegeu ODORICO (1995); JOUANNO (1998). Darrerament, hi ha tendència a editar o traduir al mateix temps les dues versions, E i G. Vegeu, per exemple, JEFFREYS (1998). Per a l'obra, vegeu BEATON, RICKS (1993), BEATON (1996).

³ ALEXIOU (1985).

⁴ TRAPP (1971).

⁵ Bakker, van Gemert (1988).

⁶ VAN GEMERT (1976).

pàgines amb bibliografia final– centrada en la figura del gran comandant justinaneu, amb una profunditat inusual en aquest tipus de traduccions dites “escolars”. Com a epíleg, el volum inclou també una àmplia selecció de passatges de l’obra històrica de Procopi de Cesarea, traduïts per Valero, i una selecció de mapes, trets de la traducció italiana de Marcello Cravieri, publicada per Einaudi a la seva coneguda col·lecció “*I Millenni*”.⁷

És precisament entre les línies d’aquesta introducció on reviu encara ara el Valero que tots hem conegut, aquell professor sorneguer que feia servir un castellà genuí, florit i virolat, inusual en els nostres carrers. En el capítol titulat “*El desastre matrimonial*” Valero es complau a detallar sucosament les desavinences conjugals entre Belisari i Antonina, la seva ambiciosa i emprenedora esposa, en part prenent com a font la *Història Secreta* de Procopi de Cesarea. La comparació d’Antonina amb Teodora, l’emperadriu i dona de Justinà, és inevitable fins al punt que el traductor les defineix com a “*gatas de un mismo tejado*”;⁸ igualment, quan Antonina i Teodora volen maridar dos joves reticents al matrimoni, Valero detalla com l’emperadriu “*agarró a los dos asustadizos adolescentes, los encerró en una lujosa estancia y allí los mantuvo durante ocho meses cual a dos retozones animalejos, hasta que se aparearon*”;⁹ però, probablement, l’escena més picant, protagonitzada per la mateixa Antonina, es produeix poc després quan, en paraules de Valero, Teodosi, l’amant de l’adúltera, en ser descobert *in flagranti*, “*con el cinturón desabrochado y el pantalón caído, dejaba al descubierto tanto la embarazosa situación como, si se me permite, los cuernos del marido*”.¹⁰ En reviu en la paraula escrita del nostre professor de grec la seva florida expressivitat lèxica i la causticitat mordaç, tots hi reconeixem aquell to mofaire i burleta amb què Valero ens arrencava sense massa esforços un somriure còmplice.¹¹

BIBLIOGRAFIA

ΑΛΕΞΙΟΥ, Στυλιανός (1985), *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης, (κατὰ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἑσκοριάλ) καὶ τὸ ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη, Κριτική ἔκδοση, Εἰσαγωγή, Σημειώσεις, Γλωσσάριο*, Αθήνα, Ερμής, 1985.

BAKKER, Willem, F., VAN GEMERT, Arnold, F. (1988), *Ιστορία του Βελισαρίου. Κριτική ἔκδοση των τεσσάρων διασκευών με εισαγωγή, σχόλια και γλωσσάριο*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1988 (Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 6).

BEATON, Roderich, RICKS, David (1993), *Digenes Akrites: New Approaches to Byzantine Heroic Poetry*, Aldershot, King's College London, 1993.

BEATON, Roderich (1996), *The Medieval Greek Romance*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

CRAVIERI, M. (1977): *Procopio de Cesarea. Le Guerre persiana uandalica gotica, a cura di M. Cravieri. Introduzione di F.M. Pontani*, Torino, Einaudi, 1977.

⁷ CRAVIERI (1977).

⁸ VALERO (1983), p. 101.

⁹ VALERO (1983), p. 105.

¹⁰ VALERO (1983), p. 102.

¹¹ En la mateixa línia, vegeu el sentit record de GRAU (2019).

GRAU, Sergi (2019): "Juan Valero. La pregona humanitat d'un humanista", *Auriga. Revista de divulgació i de debat del món clàssic* 98, 2019, pp. 20-22.

JEFFREYS, Elizabeth (1998), *Digenis Akritis: the Grottaferrata and Escorial Versions*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

JOUANNO, Corinne (1998): *Digénis Akritas : le héros des frontières : une épopée byzantine : version de Grottaferrata. Introduction et traduction par Corinne Jouanno*, Turnhout, Brepols, 1998.

MARCOS HIERRO, Ernest (2007): *Els estudis de bizantí a Catalunya, Ithaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica* 23, 2007, pp. 109-127.

MARTÍNEZ GARCÍA, Óscar (2003), *Poesía Heroica Bizantina. Canción de Armuris. Digenis Akritis. Poema de Belisario. Traducción directa del griego*, Madrid, Editorial Gredos, 2003.

ODORICO, Paolo (1985); *Digenis Akritis. Poema anonimo bizantino a cura di Paolo Odorico ; prefazione di Enrico V. Maltese*, Firenze, Giunti, 1995.

TRAPP, E. (1971): *Digenes Akrites. Synoptische Ausgabeder der ältesten Versionen*, Wien, H. Böhlau, 1971 (Wiener Byzantinistische Studien, 8).

VALERO GARRIDO, Juan (1964), *Los héroes homéricos en Eurípides*, Barcelona, Universitat de Barcelona 1964 [Tesis de licenciatura dirigida por José Alsina Clota].

VALERO GARRIDO, Juan (1970), *El insulto y la invectiva en la literatura griega*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1970 [Tesis para obtener el grado de doctor; director: José Alsina].

VALERO GARRIDO, Juan (1981), *Basilio Digenis Akritis. Introducción, cronología, bibliografía, notas y traducción inédita de Juan Valero Garrido*, Barcelona, Ed. Bosch, 1981 (Col. Erasmo Textos Bilingües).

VALERO GARRIDO, Juan (1983), *Poema e historia de Belisario. Introducción, traducción y notas de Juan Valero Garrido*, Barcelona, Ed. Bosch, 1983 (Col. Erasmo Textos Bilingües).

VAN GEMERT, Arnold F. (1976), "Το καινούργιο χειρόγραφο της Διγήσης του Βελισσαρίου", in *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, vol. III, Bucarest, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1976, pp. 77-81.

OBITUARI: CRISTIÁN CARANDELL (1952-2019)

XAVIER ESPLUGA
Universitat de Barcelona
xespluga@ub.edu
ORCID: 0000-0002-6690-1974

El nom de Cristián Carandell Robusté (1952-2019), nascut a Reus i traspassat a Sitges poc abans del dia de Nadal, no era excessivament conegut més enllà del cercle d'especialistes en literatura neohel·lènica i en comèdia àtica; i, tanmateix, Carandell portava a l'esquena una perllongada activitat docent –la seva principal ocupació laboral– i un bon grapat de traduccions del grec, antic i modern, que el fan mereixedor d'un record necessari.

Darrer dels set fills de Joan Carandell i Marimón, tot un “senyor de Barcelona” que l'any 1982 guanyà el premi Victor Català amb el relat *Quaranta històries* (amb el pseudònim Llorenç Sant Marc),¹ Cristián Carandell s'havia llicenciat en Filologia Clàssica per la Universitat de Barcelona l'any 1979. Havia presentat una tesina sobre l'obra poètica d'Andreas Kalvos (1792-1869), dirigida per Carles Miralles, que assenyalava ja els seus interessos per la literatura neohel·lènica, concretats poc després. En efecte, l'any següent,² Carandell girava al castellà la seva primera traducció,³ *To «Ἄξιον Ἑστί»*, obra d'Odiseus Elitis (1911-1996); l'havia presentat amb el títol llatí de “*Dignum est*”, el qual intentava de recuperar la solemnitat de la fórmula de lloança, pròpia de la litúrgia ortodoxa, del títol grec original, tal com el traductor mateix explicava en una nota.⁴ L'obra sortia a la col·lecció “Selecciones de poesia universal” de *Plaza y Janés* perquè el poeta grec acabava de guanyar el premi Nobel de Literatura del 1979. Posteriorment aquesta obra d'Elitis seria traduïda al català per Rubén Montañés,⁵ que en mantingué el títol grec original, mentre que Carandell n'edità més endavant una

¹ Per a una semblança de Carandell pare, vegeu la pàgina que li ha dedicat la biblioteca de la Universitat Autònoma de Barcelona, entitat dipositària dels seus fons, a l'adreça: <https://www.bib.uab.cat/socials/carandell/biografia.html>.

² Tot i que de vegades es dona 1979 per a aquesta obra, el meu exemplar, corresponent a la primera edició, porta la data de “Marzo, 1980”.

³ Carandell (1980).

⁴ Carandell (1980: 137): “El título original ‘Axion esti’ es una fórmula de alabanza que procede de un himno bizantino a la Virgen. Su correspondiente latino, ‘Dignum est’, si bien no conserva la actualidad de la fórmula griega, parece más conveniente que la traducción castellana ‘Es digno’, que sencillamente no es una fórmula de alabanza. Ahora bien, en la tercera parte, ‘El gloria’, el poeta hace repetido uso de esta fórmula. En este caso, ‘Dignum est’ sonaba hueco y artificioso, por lo que he recurrido a una fórmula castellana: *Loado sea*”.

⁵ Vegeu Montañés (1992). Per a les traduccions catalanes d'Elitis, vegeu Gestí (2004), p. 172.

versió bilingüe grec-castellà, mantenint el títol llatí.⁶ Aquell mateix any de 1980, Carandell publicava l'article "*Odisseas Elytis y sus versos*", un recull de traduccions que complementava un article del doctor Alsina sobre la lírica neogrega contemporània⁷ i que va aparèixer al primer número de la *Revista de Occidente* d'aquella anyada.⁸ No em consta que acabessin apareixent les obres d'altres escriptors neogrecs en les quals estava treballant com *Αντιποίησης αρχής* d'Alexandros Kotzias (1926-1992), les odes i els poemes lírics de Kalvos, que havia estudiat per a la memòria de llicenciatura, o una antologia poètica de Takis Varvitsiotis (1916-2011);⁹ totes aquestes iniciatives, emperò, ja denoten la pluralitat del seus interessos i l'abast de les seves lectures.

Bona part de l'activitat laboral de Carandell, com a professor de llatí i de grec, se centrà a l'Institut Joan Ramon Benaprès de Sitges, al Garraf, comarca on s'havia instal·lat i residia. Les seves preocupacions propedèutiques traspuen en dues de les seves obres que constitueixen adaptacions castellanques de textos clàssics. En primer lloc, el seu *Sócrates según Platón*, del 1984, publicada per l'Editorial Casals, que consistia en una selecció de passatges de l'obra platònica al·lusius a la figura del mestre;¹⁰ més endavant, el 2001, per a *Maeva Ediciones*, publicà una adaptació del llibre II de les *Històries* d'Heròdot, amb el títol *Egipto, el don del Nilo*,¹¹ sempre en un estil amè i comprensible.

En els darrers anys Carandell ha estat més conegut i reconegut, principalment perquè l'editorial Adesiara li (re)publicà diverses traduccions d'Aristòfanes: *Lisístrata* (2010), *Les granotes* (2014) i *Els acarnesos* (2017).¹² Tanmateix, però, amb anterioritat, a la menys coneguda "Col·lecció popular de teatre clàssic universal" de l'Institut del Teatre –de la qual era director el seu germà Josep Maria (†2003)– Carandell ja havia girat al català la *Lisístrata* (1988), *La pau* (2000) i *Els ocells* (2002). La primera obra meresqué el premi Josep Maria de Sagarra en l'edició del 1987,¹³ un guardó que es concedia a textos dramàtics en català o a traduccions inèdites de textos teatrals d'altres llengües al català.

Té raó Jaume Almirall en assenyalar com a "rara qualitat" de les traduccions aristofàniques de Carandell el fet que "es poden llegir";¹⁴ les seves versions, molt entenedores, aconsegueixen de mantenir la gràcia i comicitat de l'original, circumstància difícil atesa l'àmplia diferència cultural que separa els valors del nostre món actual dels de l'Atenes del segle V, una societat que Pierre Vidal-Naquet havia definit com un "club

⁶ Fou republicada amb l'afegit d'altres poemes del poeta grec i un nou pròleg l'any 2008 a *Círculo de Lectores*. Vegeu Carandell (2008).

⁷ Alsina Clota (1980).

⁸ Carandell (1980).

⁹ Prenc aquestes notícies d'una nota d'Araceli Alba, publicada al número 45 del 1988 a la revista local "Montgròs" de Sant Pere de Ribes arran de la concessió del premi Josep Maria de Sagarra i que fou republicada a la revista "L'altaveu de Ribes", en el número 8 del 2005. Vegeu Alba (2005).

¹⁰ Carandell (1984).

¹¹ Carandell (2001).

¹² Carandell (2010); Carandell (2014); Carandell (2017), respectivament.

¹³ En aquella edició el premi –inclòs entre els Premis Nacionals de Teatre i Dansa– era convocat conjuntament per la Generalitat de Catalunya i la Diputació de Barcelona, i gestionat a través de l'Institut del Teatre.

¹⁴ Almirall (2020).

d'hommes".¹⁵ Sense desmerèixer les traduccions aristofàniques de mossèn Balasch per a la Fundació Bernat Metge (1969-1974)¹⁶ i alguna altra versió puntual per a altres col·leccions més divulgatives –*Les vespes* de Josep Antoni Clua (1991) i (2017),¹⁷ *Els núvols* de Mercè Valls (1994),¹⁸ la *Lisistrata* de Joan Pagès (2004),¹⁹ o *Els ocells* de Carme Llitjós (2008)²⁰–, Carandell havia reeixit a recrear la *vis* còmica original i preservar amb prou eficàcia el que segons Quintilià era "*illam solis concessam Atticis uenerem*".²¹ Tot això feia que el text resultant fos especialment adequat per a l'adaptació escènica, cosa que s'esdevingué puntualment en més d'una ocasió. És una llàstima, doncs, que la "vella dama" ens hagi privat, abans d'hora, de poder gaudir de més *Aristòfanes* de Carandell, ara que s'havia jubilat, posats en aquell seu "català creïble, ric i expressiu",²² que ensems apareix "de vegades tan vulgar com ho exigeix l'original grec".²³

BIBLIOGRAFIA

ALBA, Araceli (2005). "El premi Josep Maria de Sagarra", *L'altaveu de Ribes*, n. 8, 2005, p. 19.

ALMIRALL, Jaume (2020). "En la mort de Cristián Carandell". *Nuvol. El digital de cultura*, 19.1.2020 [disponible a <https://www.nuvol.com/llobres/en-la-mort-de-cristian-carandell-78312>] <<consulta del 11 de febrer de 2020>>.

BALASCH, Manuel (1969-1974). *Aristòfanes. Comèdies. Text revisat i traducció de M. Balasch*, Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1969-1974 [en 6 volums].

CARANDELL, Cristián (1979). *La obra poética de Andreas Kalvos: Traducción y comentario. Memoria de Licenciatura presentada por Cristián Carandell Robusté. Director ponente Carles Miralles Solà*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1979.

CARANDELL, Cristián (1980). *Odisséas Elytis. Dignum est. Versión de Cristián Carandell*, Barcelona, Plaza y Janés.

CARANDELL, Cristián (1980). "Odiseas Elytis y sus versos", *Revista de Occidente*, año 1, 1980, pp. 163-174.

CARANDELL, Cristián (1984). *Sócrates según Platón*, Barcelona, Casals, 1984.

¹⁵ La definició, que reflecteix els marcs mentals i interpretatius del segle XX, fou formulada per Vidal-Naquet (1981: 81), tot i que expressions semblants es troben obres d'autors anteriors que insisteixen en l'exclusió de les dones (i d'altres col·lectius) de l'espai social de participació pública.

¹⁶ Balasch (1969-1974).

¹⁷ Publicades originalment a l'efímera col·lecció "La Quimera" de la desapareguda Editorial Irina –Clua (1991)–, *Les Vespes* han tornat a aparèixer a la col·lecció *Polyeidia* de la Universitat de Lleida. Vegeu Clua (2017).

¹⁸ Valls i Bosch (1994).

¹⁹ Pagès (2004).

²⁰ Llitjós (2008).

²¹ Quint. *inst. or.* 10.1.100.

²² Almirall (2020).

²³ Llovet (2017).

CARANDELL, Cristián (1988¹; 1993²). *Aristòfanes. Lisístrata. Traducció i pròleg de Cristián Carandell*, Barcelona, Institut del Teatre - Diputació de Barcelona, 1988¹; 1993² (Col·lecció popular de teatre clàssic universal, 32).

CARANDELL, Cristián (2000). *Aristòfanes. La Pau. Traducció de Cristián Carandell*, Barcelona, Institut del Teatre, - Diputació de Barcelona, 2000 (Col·lecció popular de teatre clàssic universal, 58).

CARANDELL, Cristián (2001). *Heròdot. Egipto, el don del Nilo*, Madrid, Maeva Ediciones, 2001.

CARANDELL, Cristián (2002). *Aristòfanes. Els ocells. Traducció de Cristián Carandell*, Barcelona, Institut del Teatre, - Diputació de Barcelona, 2002 (Col·lecció popular de teatre clàssic universal, 60).

CARANDELL, Cristián (2008). *Odisséas Elýtis. Dignum est y otros poemas. Traducció, selecció y prólogo de Cristián Carandell*, Barcelona, Galaxia Gutenberg - Círculo de Lectores, 2008.

CARANDELL, Cristián (2010). *Aristòfanes. Lisístrata. Traducció de Cristián Carandell*, Barcelona, Adesiara, 2010 (Aetas 8).

CARANDELL, Cristián (2014). *Aristòfanes. Les granotes. Traducció de Cristián Carandell*, Barcelona, Adesiara, 2014 (Aetas, 22).

CARANDELL, Cristián (2017). *Aristòfanes. Els acarnesos. Traducció de Cristián Carandell*, Barcelona, Adesiara, 2017 (Aetas, 29).

CLOTA ALSINA, Josep (1980). "La lírica contemporànea", *Revista de Occidente* 1, 1980, pp. 147-162.

CLUA, Josep Antoni (1991). *Aristòfanes. Les vespes. Introducció, traducció i notes de Josep Antoni Clua i Serena*, Barcelona, Irina, 1991 (La Quimera, 9)

CLUA, Josep Antoni (2017). *Aristòfanes. Les vespes. Introducció, traducció i notes de Josep Antoni Clua i Serena*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, 2017 (Polyeideia).

DE SAGARRA, Joan (2006). "Los Carandell", *La Vanguardia. Vivir*, 9 d'abril de 2006, p. 7.

GESTÍ, Joaquim (2004). "Traduccions catalanes de literatura neogrega (1881-2003)", *Quaderns. Revista de traducció* 11, 2004, pp. 159-174.

LLITJÓS I PASCUAL, Carme (2008). *Aristòfanes, Els Ocells. Introducció, guia didàctica i traducció a càrrec de Carme Llitjós i Pascual*, s.l., Prósopon. Festivals de Teatro Greco-Latino, 2008 (Textos de Teatro Grecolatino).

LLOVET, Jordi (2017). "Vinga comèdia!", *Ara. Ara Llegim*, 9 setembre 2017, p. 45.

MONTAÑÉS, Rubén Josep (1992). *Odisseus Elytis. To «Axion Estí». Traducció, notícia preliminar i notes de Rubén Josep Montañés Gómez*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1992.

PAGÈS, Joan (2004). *Aristòfanes. Lisístrata. Introducció, traducció i notes de Joan Pagès*, Barcelona, La Magrana, 2004 (L'Esparver clàssic, 53)

VALLS I BOSCH, Mercè (1994). *Aristòfanes. Els núvols. Introducció, traducció i notes de Mercè Valls i Bosch*, Barcelona, La Magrana, 1994 (L'Esparver clàssic, 6).

VIDAL-NAQUET, Pierre (1981). *Le chasseur noir. Formes de pensée et formes de société dans le monde grec*, Paris, Maspero, 1981.

OBITUARI: ÀNGEL ANGLADA (1927-2020)

XAVIER ESPLUGA
Universitat de Barcelona
xespluga@ub.edu
ORCID: 0000-0002-6690-1974

El proppassat 2 de març de 2020, al llindar dels 93 anys, traspassava a Sant Cugat, on residia des de feia gairebé vint anys, el doctor Àngel Anglada Anfruns (Barcelona, 25.3.1927 – Sant Cugat del Vallès, 2.3.2020) que fou professor de Filologia Llatina a la Universitat de Barcelona, a la Universitat Autònoma de Barcelona i a la Universitat de València.

Anglada havia nascut en el si d'una família benestant i molt catòlica, d'arrels vigatanes, bagenques i berguedanes. Fou el cinquè i darrer fill del matrimoni format per Àngel Maria Anglada Fuxà i Maria del Queralt Anfruns Ribas († 1987) (havent estat precedit per Antoni, Mercè, Montserrat i Josep Maria). Per la branca paterna pertanyia a una nissaga de metges odontòlegs, iniciada pel seu avi Antoni Anglada Torras (Vic 1850 – Barcelona 1919), considerat un dels pioners de l'odontologia catalana,¹ i continuada pel seu pare, el seu germà Josep Maria († 2007) i els seus nebots. El seu avi matern, Josep Anfruns i Espelt, també s'havia dedicat a la medicina.² Foren metges militars tant un oncle de la banda materna, Mariano Anfruns Armengol (també oncle i padrí del periodista Carles Sentís Anfruns, cosí d'Anglada), com el seu oncle patern Ramon Anglada Fuxà.

Amb el precedent familiar que suposava el seu germà gran Antoni († 1990), sacerdot i prevere,³ també el jove Àngel Anglada va abraçar la condició religiosa. Estudià al Seminari Conciliar de Barcelona i fou ordenat sacerdot el 4 de març del 1951; no abandonaria els hàbits fins a finals dels 60; però, fins i tot després de la seva secularització, per la força del costum, molts dels qui l'havien vist donar classes abillat amb la sotana continuaren anomenant-lo "*padre Anglada*". En els anys de Seminari, es va despertar en Anglada l'interès per dues de les temàtiques que abordaria en el futur: la transmissió textual –és seu el llistat de manuscrits conservats a l'Arxiu de la Catedral publicat com a apèndix a la conferència inaugural del curs acadèmic pronunciada per Josep Oliveras Caminal⁴– i la figura de Pacià, bisbe de Barcelona (des del 365/373 dC), a proposta del mateix Oliveras, que aleshores era el canonge arxiver de la Catedral de Barcelona.

¹ Vegeu-ne la semblança a la Galeria de metges de Catalunya disponible a <http://www.galeriametges.cat/galeria-fitxa.php?icod=EFFD>.

² Per l'evocació dels Anfruns, vegeu SENTÍS (2006), 21, 24-25.

³ Antoni Anglada es llicencià en Dret per la Universitat de Barcelona l'any 1936. Fou ordenat sacerdot el 1941.

⁴ Oliveras Caminal (1949). Vegeu també Oliveras Caminal (1952).

Anglada es llicencià en Filosofia i Lletres (1951-1956), en l'especialitat de Filologia Clàssica, a la Universitat de Barcelona i cursà els estudis de doctorat a la mateixa institució. La seva tesi doctoral (1964) –centrada, com veurem, en la figura de Pacià de Barcelona⁵– fou dirigida per Lisardo Rubio (1915-2006), que aleshores era Catedràtic de Llengua i Literatura llatina de la UB (1950-1967). Anglada complementà la formació rebuda a Barcelona amb freqüents estades a l'estranger, especialment a Alemanya, on entrà en contacte amb Klaus Sallmann i Antonie Wlosok († 2013), professors a la Universitat de Magúncia, i amb Wilfried Stroh, que li deixava el seu pis de Munic mentre era de vacances. La biblioteca instrumental que havia anat acumulant amb el pas del temps li va permetre de suplir les tradicionals mancances bibliogràfiques dels nostres centres universitaris.

Des del punt de vista professional, Anglada va guanyar una càtedra de “Llatí” d'Ensenyament Mitjà l'any 1967⁶ i, tot seguit, va exercir com a professor de secundària a la delegació de Cornellà de l'INEM “Jaume Balmes”, a l'INEM “Jacint Verdaguer” de Barcelona i a l'INEM de Santa Coloma de Gramenet (anomenat “Puig Castellar” des del 1971).⁷ També a partir d'aquell moment resseguí les diverses etapes del *cursus* acadèmic a la seva *alma mater*: fou ajudant de Rubio –en assignatures com ara els textos de cinquè curs (Tàcit)– i professor encarregat de curs de Filologia Llatina (1967-1972) –on, entre altres assignatures, va impartir “Literatura llatina cristiana”; posteriorment esdevingué professor agregat de Filologia Llatina de la UAB (1971-1973),⁸ professor agregat de Literatura Llatina de nou a la UB (1973-1978),⁹ catedràtic de Llengua i Literatura Llatines de la Universitat de València (1978-1992),¹⁰ i finalment professor emèrit d'aquest últim centre (1995-1997).

A l'Estudi General de la capital valenciana fou també director del Departament de Filologia Clàssica i l'encarregat de pronunciar el discurs d'apertura del curs acadèmic 1982/1983 amb una dissertació sobre l'edició de l'obra de Pacià que havia dut a terme l'any 1780 l'aristòcrata valencià Vicent Noguera Ramon (1728-1797), regidor de la Ciutat de València.¹¹

Des del punt de vista de l'activitat investigadora, la figura de Pacià obre i tanca la carrera d'Anglada. De fet, la figura del prelat barceloní ja havia estat estudiada pel seu mestre, Lisardo Rubio, que, durant la seva estada a la UB, havia analitzat les fonts de Pacià,¹² publicat una traducció castellana, apareguda a l'efímera *Colecció de Autores*

⁵ Anglada (1964a).

⁶ Per al nomenament, vegeu *BOE*, 17.11.1967.

⁷ El director del centre, entre 1968 i 1972, i responsable també del canvi de nom de l'INEM, fou el també llicenciat en Filologia Clàssica i estudis d'Aristòtil, Joan Vaqué Jordi († 2018).

⁸ Per al nomenament, vegeu *BOE* 5.7.1971.

⁹ Per al nomenament, vegeu *BOE*, 7.12.1973.

¹⁰ Per al nomenament, vegeu *BOE*, 21.10.1978

¹¹ Anglada (1982).

¹² Rubio (1957).

Barceloneses que havia impulsat Agustí Duran i Sempere,¹³ i dirigit diverses memòries de llicenciatura sobre l'obra pacianenca.¹⁴

La tesi doctoral d'Anglada, defensada a la UB l'any 1964,¹⁵ va merèixer el premi a les tesis doctorals de la SEEC d'aquell any. Estava dedicada a la relació de Pacià amb els tres testimonis del sintagma perdut d'Hipòlit titulat "*Contra totes les heretgies*". Bona part de la seva argumentació fou publicada com a article al número de la prestigiosa revista *Emerita* de l'any següent.¹⁶ Com que la intenció d'Anglada era fer una edició crítica de la totalitat de l'obra, el filòleg barceloní va començar a interessar-se per la tradició textual, a examinar els principals testimonis manuscrits i a valorar-ne les edicions crítiques preterites. Anglada dedicà moltes de les seves contribucions escrites, aparegudes en les principals revistes catalanes (*Faentia*, *Estudis Universitaris Catalans*, *Arxiu de Textos Catalans Antics*), espanyoles (*Emerita*, *Cuadernos de Filología Clásica*, *Helmantica*, *Analecta Malacitana*) i internacionals (*Vetera Christianorum*), a l'obra de Pacià. També participà en moltes reunions científiques, en particular, els congressos d'estudis clàssics de la SEEC i els simposis de la Secció Catalana, tot i que un fet imprevist va impedir finalment la seva participació en el col·loqui internacional celebrat a Barcelona i a Lió l'any 1996, dedicat monogràficament a la figura del bisbe barceloní.¹⁷ En totes aquestes contribucions escrites –moltes de les quals foren recollides en la *Silua studiorum*, un volum antològic publicat per Brepols l'any 2012–¹⁸, Anglada hi vessà les seves preocupacions sobre el *textus receptus* de l'obra de Pacià,¹⁹ amb especial atenció a la tradició manuscrita,²⁰ a les edicions i anotacions de l'obra pacianenca,²¹ a les fonts (en particular, a les característiques del text bíblic citat pel prelat), a la influència dels autors clàssics, sobretot de Virgili,²² al problema de la filiació genèrica d'algunes de les obres pacianenques,²³ i a qüestions sintàctiques i estilístiques (inclòs el fenomen de la prosa rítmica).²⁴ També destacaria, per la profunditat, les dues recensions²⁵ que Anglada va fer sobre el volum dedicat als *Écrits* de Pacià de Barcelona editat pel teòleg Carmelo Granado, S.I., († 2013) a la col·lecció *Sources Chrétiennes* (amb traducció francesa de Chantal Épitalon i Michel Lestienne).²⁶ En qualsevol cas, els seus treballs sobre Pacià culminaren l'any 2012 amb l'aparició de l'edició crítica de tota l'obra del prelat barceloní en el volum 69B de la *Series*

¹³ Rubio (1958).

¹⁴ García Gil (1960); Requena Gallego (1960).

¹⁵ Anglada (1964a).

¹⁶ Anglada (1965).

¹⁷ Per a les actes del col·loqui, vegeu Bertrand, Busquets, Mayer (2004).

¹⁸ Anglada (2012a).

¹⁹ Anglada (1979); Anglada (1980a); Anglada (1980b); Anglada (1982); Anglada (1983b); Anglada (1983d); Anglada (1984a); Anglada (1986b); Anglada (1988a); Anglada (1988b); Anglada (1991b);

²⁰ Anglada (1998); Anglada (2006).

²¹ Anglada (1982); Anglada (1984b); Anglada (1986a); Anglada (1986c); Anglada (1991b); Anglada (1997a)

²² Anglada (1983d); Anglada (1985);

²³ Anglada (1989b). Per a aquesta qüestió, vegeu també Tovar Paz (1994).

²⁴ Anglada (1986-1987); Anglada (1989a); Anglada (1994).

²⁵ Anglada (1997b); Anglada (1999);

²⁶ Granado (1995).

Latina del Corpus Christianorum,²⁷ que va dedicar a la seva esposa Maria del Carmen Postigo. Em consta també que Anglada ha deixat inèdita una traducció catalana –en la que feia temps que hi estava treballant²⁸– que esperem que pugui ser publicada amb dignitat en temps no gaire llunyans.²⁹

El text de Pacià portà Anglada a abordar altres qüestions. Com que un dels principals manuscrits de la seva obra –l'actual ms. Vat. Reg. Lat. 331– conservava restes de la puntuació antiga, es va començar a interessar pels estudis d'estimatologia, és a dir, sobre la puntuació i els signes de puntuació, influït en part pels estudis de Martin Hubert, O.P., (publicats a començaments dels anys 70 a *Archivum Latinitatis Medii Aevi*).³⁰ L'any 1975 Anglada publicà el seu estudi sobre aquest manuscrit vaticà³¹ i va dirigir diverses memòries de llicenciatura sobre aquest tema, en particular, les presentades per Maria Joana Danés Ribas i Montserrat Guàrdia Rúbies, titulades *Stigmatologica* (amb el numeral I i II, respectivament),³² i la de Jaume Juan que prenia en consideració la puntuació del ms. Lat. 6332 de la BnF.³³

Fora de Pacià, Anglada rebé l'encàrrec de traduir al castellà el poema *Phoenix*, erròniament atribuït a Lactanci, per a la col·lecció *Erasmus* de textos bilingües de l'Editorial Bosch.³⁴ Tanmateix, el seu interès per altres autors de la llatinitat clàssica i cristiana –com Virgili o Horaci– traspua en altres contribucions,³⁵ i sobretot en les memòries de llicenciatura i tesis doctorals que va dirigir a les tres universitats en què va exercir el seu mestratge.³⁶ De tots aquests treballs destacaria, seguint un ordre cronològic, la memòria de llicenciatura (UB, 1971), sobre l'estructura del llibre IV de l'*Eneida* de Virgili, i la tesi doctoral (UAB, 1973), sobre l'art de la composició en Horaci, presentades per Joan Salvadó,³⁷ la tesina de llicenciatura de Mariàngela Vilallonga (UAB, 1974), dedicada a analitzar l'estructura "omfàlica" de l'*Epistula ad Pisones* d'Horaci,³⁸ o la tesi doctoral de Maria Glòria Bages sobre la tradició manuscrita del *De ira Dei* de

²⁷ Anglada (2012b).

²⁸ Anglada (1983a).

²⁹ En català comptem amb una traducció parcial de dos dels textos pacianencs, l'*Exhortació a la penitència* i el *Tractat sobre el baptisme*, a càrrec de Jaume Fàbregas (Fàbregas 1981) que se suma a la vetusta versió de Llorenç Riber (Riber, D'OLot 1931).

³⁰ Hubert (1969/1970); Hubert (1974).

³¹ Anglada (1975).

³² Danés Ribas (1975); Guàrdia Rúbies (1975).

³³ Juan (1975). Tot i no ser-ne el director, em consta que va ser de gran ajuda en l'elaboració de la tesi doctoral del Dr. Juan (Juan 1980), defensada l'any 1980 amb Anglada com a membre del tribunal.

³⁴ Anglada (1983c). A banda d'aquest poema, la traducció incorporava textos d'altres autors (Claudià, Ovidi, Pomponi Mela, Plini) sobre aquest particular ésser mitològic.

³⁵ Anglada (1989c).

³⁶ Vegeu també Pérez de Palomar (1975); Rafart (1978).

³⁷ Salvadó (1971); Salvadó (1973). Per qüestions administratives, qui figura com a director en la tesi doctoral de Salvadó és Virgilio Bejarano.

³⁸ Vilallonga (1974).

Lactanci,³⁹ defensada l'any 1988 a la delegació de Tarragona de la UB –avui Universitat Rovira i Virgili.

La seva formació eclesiàstica i la seva dedicació a la literatura cristiana el feren col·laborar en altres projectes, en particular, en el fallit *Corpus Patristicum Hispanicum*,⁴⁰ de la *Fundación Universitaria Española*, del qual eixiren només cinc volums, quatre d'ells a càrrec d'Ursicino Domínguez del Val, O.S.A., (), impulsor de la iniciativa.⁴¹ Per a aquesta col·lecció, Anglada, en col·laboració amb Francesc Fonts Monjo, a qui havia dirigit la memòria de llicenciatura (UAB, 1974),⁴² s'havia d'encarregar de l'edició crítica de l'obra de Sever de Menorca.

Per la seva longevitat, Anglada s'ha de comptar entre els darrers representants d'un segment social de tarannà conservador, amarat de cultura eclesiàstica i engendrador d'una rica tradició d'estudis, de notable solidesa formativa, que tingué un protagonisme prou notable en els assoliments de la Filologia Clàssica catalana durant bona part de la vintena centúria. Per orígens familiars i per formació, Anglada pertanyé plenament a aquest *milieu* social i a la tradició que se'n deriva, però, al mateix temps, les seves estades a Alemanya i el seu accés a les novetats bibliogràfiques europees li feren superar les estreïtors i els condicionants que els temps imposaven. Tot i que les fornades actuals tendeixen a considerar els esdeveniments del segle XX com quelcom pertanyent a un passat emboirat en la història més remota, el cert és que només dues generacions ens separen dels moments de màxima plenitud d'aquesta tradició de la qual Anglada va heretar l'ofici i la convicció.⁴³

ABREVIATURES

- BnF Bibliothèque nationale de France.
 INEM Institut Nacional d'Ensenyament Mitjà.
 SEEC Sociedad Española de Estudios Clásicos.
 UAB Universitat Autònoma de Barcelona.
 UB Universitat de Barcelona.

³⁹ Bages (1988).

⁴⁰ Domínguez del Val (1975), 408-409. En aquesta mateixa col·lecció, Carles Prats, a qui Anglada havia dirigit la memòria de llicenciatura sobre Licinià de Cartagena (Prats Carasa 1970), s'havia d'encarregar de l'edició de l'obra d'aquest mateix autor.

⁴¹ Es tracta dels volums 1 (Leandre de Sevilla) (1979), a càrrec de Jaime Velázquez i 2-5, a càrrec de U. Domínguez del Val que inclouen: 2 (*Estudios sobre literatura latina hispano-cristiana*) (1986); 3 (Gregori d'Elvira) (1989); 4 (Martín de Braga) (1990); 5 (*Historia de la antigua literatura latina hispano-cristiana*) (1998).

⁴² Fonts Monjo (1974). Anglada també dirigí la tesi doctoral de Pere Brosa Rocabert sobre el novacianisme. Vegeu Brosa Rocabert (1987).

⁴³ Em complau d'agrair als col·legues Esperança Borrell, Jaume Juan i Noemí Moncunill l'haver volgut llegir i corregir aquesta nota i d'haver-la enriquit amb les seves observacions. Els agraïments s'estenen a Jaime Siles, Director del Departament de Filologia Clàssica, i a Ferran Grau i Ricardo Hernández de l'Estudi General – Universitat de València. Per últim, expresso la meua gratitud envers Joan Francesc Alcina, sempre generós i disponible.

BIBLIOGRAFIA

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1964a). *Paciana. Estudios sobre fuentes de Paciano. Tesis doctoral ... dirigida por Lisardo Rubio*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1964.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1964b). “‘Christiano mini nomen est, catholico vero cognomen’ a la luz de la doctrina gramatical”, *Emerita* 32/2, 1964, p. 243-266.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1965). “La fuente del catálogo heresiológico de Paciano”, *Emerita* 33/2, 1965, p. 321-346.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1967). “La tradición manuscrita de Paciano de Barcelona”, *Emerita* 35/1, 1967, p. 137-161.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1975). “La puntuación del ms. Reginensis 331 en el texto de Paciano de Barcelona”, *Vetera Christianorum* 12/2, 1975, p. 269-316.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1977). “Le corrottele del membro ‘aquarum in penitis ignibus fuerit’ alla luce della metafora della febbre (Paciano, *Paen.* 11, 5)”, *Vetera Christianorum* 14, 1977, p. 253-272.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1979). “Unas notas críticas al texto de Paciano de Barcelona”, *Emerita* 47/1, 1979, p. 11-34.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1980a). “La expresión ‘intemerata Dei Virgo’ como metáfora del período gramatical en Paciano de Barcelona (*Ep.* I 3, 1)”, *Emerita* 48/2, 1980, p. 271-294.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1980b). “Una nota crítica al text de Pacià de Barcelona (*Ep.* II, 5, 1)”, *Estudis Universitaris Catalans* 24, 1980 (= *Miscel·lània Aramon i Serra*), p. 5-10.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1982). *Las obras de Paciano publicadas por V. Noguera y edición crítica del Liber de Paenitentibus. Discurso leído en la solemne apertura del curso 1982-83*, València, Universitat de València, 1982.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1983a). “Notes per a una traducció catalana del *De Paenitentibus* de Pacià de Barcelona”, *Faventia* 5/1, 1983, p. 89-92.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1983b). “Otra vez ‘aqua cum in penitis ignibus feruerit, supplicio nutriente reparabitur’ (Paciano *Paen.* XI, 5)”, *Faventia* 5/2, 1983, p. 83-90.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1983c). *El mito del Ave Fénix. Introducción, textos, traducción y notas de Àngel Anglada Anfruns*, Barcelona, Editorial Bosch, 1983 (Col. Erasmo. Textos bilingües).

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1983d). “Unes suposades cites de Virgili en Pacià”, *Studia Virgiliana. Actes del VIè Simposi d’Estudis Clàssics, 11-13 de febrer de 1981*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1985, p. 265-268.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1984a). “Unas notas críticas del texto de Paciano de Barcelona (*Paen.* I, 2; III, 2; *Ep.* II, II, 3; III, 3; IV, 4; V, 1; VII, 1)”, *Athlon. Saturae grammaticae in honorem Francisci R. Adrados, coord. por Luis Alberto de Cuenca, Elvira Gangutia Elícegui, Alberto Bernabé Pajares, Javier López Facal*, vol. II, Madrid 1984, p. 23-28.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1984b). “La editio princeps de las obras de Paciano de Barcelona”, *Estudis en memòria del professor Manuel Sanchis Guarner. Estudis de llengua i literatura*, vol. II, València, Universitat de València, 1984, p. 17-22.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1985). “‘Eneida’ VI, 595-600 i Pacià ‘De Paenitentibus’ XI 5, 311-316”, *Els gèneres literaris. Actes del VII Simposi d’Estudis Clàssics, 21-24 de Març de 1983*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1985, p. 255-258.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1986a). “Las apostillas de Latino Latini al texto de Paciano de Barcelona”, *Vetera Christianorum* 23, 1986, p. 231-266.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1986b). "Estudiant amb peu de rei Pacià *Paen.* V. 3, 121", *Arxiu de Textos Catalans Antics* 5, 1986, p. 271.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1986c). "El texto de Paciano en la *bibliotheca Patrum* de Marguerin de la Bigne", *Homenaje a Pedro Sáinz Rodríguez. Vol. I. Repertorios, textos y comentarios*, Madrid, Fundación Universitaria Española, 1986, p. 309-337.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1986-1987). "'Ornationis ornatus' en Paciano. La longitud de los miembros del periodo", *Cuadernos de Filología Clásica* 20, 1986-1987, p. 41-58.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1988a). "Revisando mi edición del *De Paenitentibus* de Paciano de Barcelona", *Faventia* 10/1-2, 1988, p. 65-76.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1988b). "La nota marginal '*Maria ex stirpe Danielis*' en la edición de Paciano del cardenal Sáenz de Aguirre", *Emerita* 66/1, 1998, p. 23-26.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1989a). "Consideracions sobre el ritmo de la prosa de Paciano", *Helmantica* 40, 121-123, 1989 [= *Actas del I Simposio de latín cristiano*, ed. J. Oroz Reta], p. 21-43.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1989b). "Género literario de la carta segunda de Paciano de Barcelona: clasificación", *Actas del VII Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid, 20-24 de abril de 1987)*, vol. II, Madrid 1989, p. 457-462.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1989c). "Horacio, C. I 7, 27-29", *Actas del VII Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid, 20-24 de abril de 1987)*, vol. II, Madrid 1989, p. 463-468.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1991a). "Los *Adversaria* de Kaspar von Barth sobre el texto de Paciano", *Excerpta philologica: Revista de filología griega y latina de la Universidad de Cádiz* 1/1, 1991, p. 35-56.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1991b). "Unas notas de crítica textual sobre nombres hebreos en Paciano de Barcelona", *Emerita* 59/1, 1991, p. 155-182.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1994). "Sobre la *dimensio syllabraum* en Paciano de Barcelona", *Actas del VIII Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid, 1994, vol. I, p. 397-404.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1997a). "La fuente de la edición del *De Baptismo* de Paciano en '*España Sagrada*' de E. Flórez", *Analecta Malacitana* 20/2, 1997, p. 433-445.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1997b). "Carmelo Granado. Pacien de Barcelone. Écrits", *Arxiu de Textos Catalans Antics* 16, 1997, p. 483-489.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1998). "Pacià en el ms. 1631 de la Bibliothèque Mazarine de París", *Arxiu de Textos Catalans Antics* 17, 1998, p. 472-489.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (1999). "Comentario sobre la edición reciente de Paciano", *Analecta Malacitana* 22/1, 1999, p. 305-339.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (2006). "De Paciano in codicibus Lugdunensi 5804 et Vitryatensi 2", *Vetera Christianorum* 43, 2006, p. 31-52.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (2012a). *In Paciani episcopi Barcinonensis opera silva studiorum*, Turnhout, Brepols, 2012.

ANGLADA ANFRUNS, Àngel (2012b). *Paciani Barcinonensis opera quae extant*, Turnhout. Brepols (Corpus Christianorum. Series Latina 69B), 2012.

BAGES FERRER, Maria Glòria (1988). *La tradició manuscrita del tractat 'De ira Dei' de Lactanci. Tesi presentada per a l'obtenció del grau de doctor a la Facultat de Filosofia i Lletres de Tarragona, dirigida per Àngel Anglada Anfruns*, Tarragona, Facultat de Filosofia i Lletres de Tarragona, 1988.

BERTRAND, Dominique, BUSQUETS, Jordi, MAYER, Marc, *Pacien de Barcelone et l'Hispanie au IVe siècle (Actes des colloques de Barcelone et de Lyon, mars et octobre 1996)*, Paris, Les Éditions du Cerf – Facultat de Teologia de Catalunya, 2004.

BROSA ROCABERT, Pedro (1987): *Novatianea. Estudio de las citas bíblicas en las fuentes latinas del novacianismo. Tesis de doctorado que ... presenta Pedro Brosa Rocabert. Realizada bajo la dirección de Àngel Anglada Anfruns*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1987.

DANÉS RIBAS, Maria Joana (1975). *Stigmatologica I. Memoria de licenciatura de María Juana Danés Ribas. Director: Àngel Anglada Anfruns*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1975.

DOMÍNGUEZ DEL VAL, Ursicino (1975). "Una nueva colección patrística: *Corpus Patristicum Hispanicum*", *Didaskalia* 5, 1975, p. 405-410.

FÀBREGAS I BAQUÉ, Jaume (1981). *Sant Pacià de Barcelona. Exhortació a la penitència i Tractat sobre el baptisme. Introducció, versió i notes per Jaume Fàbregas i Baqué*, Barcelona, Facultat de Teologia, 1981 (Testimonis litúrgics, 6).

FONTS MONJO, Francisco (1974). *Estudio sobre la complosión cuantitativa en el libro primero de la Eneida de Publio Virgilio Marón. Tesis de licenciatura dirigida por el Dr. D. Àngel Anglada Anfruns*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1974.

GARCÍA GIL, María Ángeles (1960). *Sintaxis de los casos en la obra literaria de San Paciano. Tesis de licenciatura*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1960.

GRANADO, Carmelo (1995). *Pacien de Barcelone. Écrits, Introduction, Texte critique, Commentaire et Index. Traduction par Chantal Épitalon et Michel Lestienne*, Paris, Editions du Cerf (Sources Chrétiennes, 410), 1995.

GUÀRDIA RÚBIES, Montserrat (1975). *Stigmatologica II. Memoria de licenciatura de Montserrat Guardia Rubies. Director: Àngel Anglada Anfruns*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1975.

HUBERT, Martin (1969/1970). "Corpus stigmatologicum minus", *Archivum Latinitatis Medii Aevi* 37, (1969/1970), p. 5-171.

HUBERT, Martin (1974). "Corpus stigmatologicum minus. Index", *Archivum Latinitatis Medii Aevi* 9, (1974), p. 55-80.

JUAN, Jaume (1975). *El Manuscrito de Cicerón parisinus 6332: Cato maior. Transcripción y estudios de puntuación. Memoria de Licenciatura de Jaime Juan Castelló. Director ponente: Àngel Anglada Anfruns*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1975.

JUAN, Jaume (1980). *La puntuació llatina i la lectura en veu alta. Tesis doctoral dirigida per J.I. Ciruelo Borge*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1980.

OLIVERAS CAMINAL, Josep (1949). *El problema de la divisibilidad del continuo, con el apendice codicum in Sanctae Barcinonensis Ecclesiae segregatis asservatorum tabulae. Oración inaugural del Curso Academico 1949-1950*, Barcelona, Seminari Conciliar de Barcelona, 1949.

OLIVERAS CAMINAL, Josep (1952). "Codicum in sanctae Barcinonensis ecclesiae segregatis asservatorum tabulae", *Scrinium* 7, 1952, p. 6-16.

PÉREZ DE PALOMAR Y MENDIGUREN, Fernando (1975). *Religión y cristianismo en Roma. Memoria de licenciatura de Fernando Pérez de Palomar y Mendiguren. Director: Àngel Anglada*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1975.

PRATS CARASA, Carles (1970). *Estudios sobre el ritmo de la prosa en Liciniano de Cartagena. Memoria de licenciatura de Carlos Prats Carasa, bajo la dirección del Prof. Dr. D. Àngel Anglada Anfruns*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1970.

RAFART CASELLAS, Raimon (1978). *Estudios sobre el De bono pudicitiae. Memoria de licenciatura de Raimon Rafart Casellas. Director: Àngel Anglada Anfruns, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1978.*

REQUENA GALLEGO, María Dolores (1960). *Conjunciones de subordinación en el latín de San Paciano. Memoria de Licenciatura, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1960.*

RIBER, Llorenç, D'OLOT, Xavier (1931). *Sant Pacià. Obres. Versió de Mn. Llorenç Ribet, prev. Marc Minuci Fèlix. Octavi. Versió del P. Xavier d'Olot, O. M. Cap., Barcelona, Llibreria Barcelona, 1931.*

RUBIO, Lisardo (1957). "El texto de San Paciano", *Emerita* 25/2, p. 327-367.

RUBIO, Lisardo (1958). *San Paciano. Obras. Edición crítica y traducción, Barcelona, Universitat de Barcelona (Biblioteca de autores barceloneses), 1958.*

SALVADÓ, Joan (1971). *Correspondencia de patronos en el Libro IV de la Eneida. Memoria de Licenciatura de Juan Salvadó Recasens, bajo la dirección del Prof. Dr.D. Angel Anglada Anfruns, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1971.*

SALVADÓ, Joan (1974): *Latina Symmetrica. Estudios sobre el arte de la composición en Horacio: Odas y Epodos. Tesis doctoral dirigida por el Dr. Virgilio Bejarano, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1973.*

SENTÍS ANFRUNS, Carlos (2006). *Memorias de un espectador (1911-1950), Barcelona, Destino, 2006.*

TOVAR PAZ, Francisco Javier (1994). "El género literario de las obras no epistolares de Paciano de Barcelona", *Fortunatae. Revista canaria de filología, cultura y humanidades clásicas* 6(1994), 315-327.

VILALLONGA, Mariàngela (1974). *La técnica repetitiva en la 'Epistola ad Pisones' de Horacio dirigida por el Dr. Angel Anglada, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1974.*

OBITUARI: LAMBERT FERRERES (1952-2020)

XAVIER ESPLUGA
Universitat de Barcelona
xespluga@ub.edu
ORCID: 0000-0002-6690-1974

El primer dia del mes més cruel de l'any, en aquest tràgic 2020, moria a Barcelona el professor Lambert Ferreres, Catedràtic de Filologia Llatina de la Universitat de Barcelona.

Llicenciat (1974) i doctorat (1977) en Filosofia i Lletres (en l'especialitat de Filologia Clàssica) per la mateixa institució, Ferreres es va incorporar ben aviat com a docent a l'aleshores Departament de Filologia Clàssica i, amb el pas del temps, va recórrer les diverses etapes del *cursus honorum* acadèmic: ajudant (1974-1976), professor adjunt (1977-1983) i titular de Filologia Llatina (1983-1993). La carrera a la Universitat de Barcelona només va patir una breu interrupció en els anys 90, quan es va incorporar a la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) en haver-hi guanyat la càtedra de Filologia Llatina. Al campus de Bellaterra hi restà tres cursos acadèmics (1993-1995) fins que en aquest darrer any de 1995 tornà a l'*alma mater* barcelonina.

Durant tots aquests anys, el doctor Ferreres es va implicar activament en la docència universitària i en la gestió acadèmica. Va impartir cursos d'especialització –ara de màster, abans de doctorat– sobre la seva principal competència científica: el llatí i els textos dels cristians. En aquest àmbit acadèmic va ser tutor de diversos treballs i responsable acadèmic del programa de doctorat que –amb noms diversos i juntament amb altres àrees– s'impartia des de l'àrea de Filologia Llatina. A la llicenciatura –ara, grau– també es va encarregar d'assignatures de “textos”, d'autors fonamentals de la literatura llatina (Ciceró, Livi, Virgili), sense renunciar a assumir els cursos propedèutics de llatí, aquells que donen la benvinguda en el primer any als nous estudiants de Filologia Clàssica, perquè estava fermament convençut de la importància d'aquesta formació inicial.

Fou membre del grup d'innovació docent *Hesperia Latina* (2007-2020) i del grup de recerca *Littera* i director del Departament de Filologia Llatina durant set anys (1997-2004). Va ser vocal de la junta directiva de la Secció Catalana de la *Sociedad Española de Estudios Clásicos* (SEEC) en diverses ocasions fins arribar a ser-ne vicepresident i tresorer (2008-2012). Des d'aquesta instància, va col·laborar en l'organització d'alguns dels famosos simposis, dels quals era participant assidu. Fou el responsable de l'edició de les actes del IXe simposi –el celebrat a Sant Feliu de Guíxols l'any 1988– publicades l'any 1991,¹ que es dedicaren al mestre Bejarano coincidint amb la seva jubilació; també fou el coeditor –juntament amb Esperança Borrell– del segon volum de les actes del XVIe simposi celebrat a Tarragona el 2009, aparegut l'any 2010.

¹ Ferreres (1991C).

Més enllà d'aquestes servituds acadèmiques, emperò, Ferreres serà recordat per haver conreat, amb devoció, una parcel·la exigent de la Filologia Llatina: els textos cristians i les seves particularitats lingüístiques. En efecte, en els anys 70 i sota l'ègida del doctor Virgilio Bejarano, que aleshores ocupava de la primera càtedra de Filologia Llatina de la Universitat de Barcelona, Ferreres es va endinsar en el que, amb el pas del temps, seria el seu principal camp d'especialització. Per entendre el context en què es va produir l'experiència formativa de Lambert Ferreres i de bona part dels seus condeixebles és molt recomanable llegir-ne l'aprofundida notícia que el mateix Ferreres va publicar als *Cuadernos de Filología Clásica* del 2008, on glossava sentidament la figura del mestre,² la veu que li dedica al volum col·lectiu *La nissaga catalana* (2011),³ i més encara l'evocació que en feu l'any 2011 en ocasió del congrés sobre llatí medieval ibèric.⁴ En efecte, des de la seva incorporació a la Universitat de Barcelona, procedent d'Uppsala, Bejarano havia cultivat amb especial atenció la llatinitat cristiana, tot publicant i dirigint treballs acadèmics –memòries de llicenciatura i tesis doctorals–, en un esforç d'especialització que alguns dels seus deixebles –en particular, Jordi Avilés, Esperança Borrell i el mateix Ferreres– continuarien.

Precisament, en els primers estadis de llur activitat formativa les trajectòries del doctor Ferreres i del doctor Avilés concorregueren en paral·lel: les memòries de llicenciatura de tots dos, presentades l'any 1974, estaven dedicades a l'estudi de les versions bíbliques anteriors a la Vulgata, en particular les versions del *Llibre de la Saviesa* citades per autors hispanos i africans: mentre el doctor Avilés s'encarregava dels capítols 1-3 del *Llibre de la saviesa*,⁵ el doctor Ferreres feia el mateix amb els capítols 4-6.⁶ Poc després, l'any 1976, tots dos signaren un primer article –el primer de llur carrera– sobre la tradició indirecta del *Llibre de la Saviesa* publicat en el segon número de la present revista –l'*Anuari de Filologia*– on Ferreres col·laborà en tantes ocasions.⁷

També van anar en paral·lel les recerques que conduïrien a llurs tesis doctorals, presentades i defensades l'any 1977. Tots dos, Avilés i Ferreres, se centraren en l'obra de Lucifer de Càller, bisbe sard del segle IV, polèmic i rigorista, opositor de la política religiosa de Constanci II (377-361), que acabà essent enviat a l'exili pel mateix emperador. Ambdues tesis compartien el mateix títol principal: *Studia Luciferiana*. Mentre Avilés –amb *Studia Luciferiana I*– s'havia centrat en el tractat *De regibus apostaticis* del bisbe sard,⁸ Ferreres –amb *Studia Luciferiana II*– havia escollit el *Moriundum esse pro Dei filio*, escrit per Lucifer cap al 361.⁹ Es tractava d'un treball de filologia formal que

² Ferreres (2008).

³ Ferreres (2011B).

⁴ Ferreres (2011). En aquest mateix volum, s'hi pot llegir el record d'un altre del doctor Mayer, un altre dels deixebles de Bejarano. Vegeu Mayer (2011).

⁵ Avilés (1974).

⁶ Ferreres (1974).

⁷ Avilés, Ferreres (1976).

⁸ Avilés (1977). Un estudi i l'edició crítica del text foren publicats a *Analecta Sacra Tarraconensia* corresponent al 1976/1977. Vegeu Avilés (1976-1977).

⁹ Ferreres (1977). Una part de la tesi, amb l'edició crítica del text, fou publicat a *Analecta Sacra Tarraconensia* del 1980-1981. Vegeu Ferreres (1980-1981).

comportà l'edició crítica del text, amb la col·lació dels dos testimonis manuscrits, l'estudi i un *index uerborum*, realitzat aleshores a partir de fitxes manuals, seguint les sàvies recomanacions del doctor Bejarano. També tots dos –Avilés i Ferreres– presentaren conjuntament una comunicació sobre la figura del controvertit bisbe de Càller al V^e congrés espanyol d'estudis clàssics celebrat a Madrid el 1978,¹⁰ on abordaven els elements de retòrica en la prosa de l'enèrgic bisbe sard. A finals dels anys 80, les recerques luciferianes dutes a terme a Barcelona coincidirien amb la publicació de dues edicions foranes, senyal de l'interès renascut per la figura del polemista callerità: l'any 1978 aparegué el volum corresponent del *Corpus Christianorum Series Latina (CCSL 8)* dedicat precisament a l'*opera omnia* del bisbe sard, en edició del llatíneer Gerardus Frederik Diercks,¹¹ que incorporava tant el *Moriundum esse pro Dei filio* (CPL 116) que havia editat Ferreres com el *De regibus apostaticis* (CPL 113) que havia estudiat Avilés; poc després, l'any 1980, apareixia a Lecce l'edició, amb traducció italiana, d'aquests dos mateixos tractats a càrrec del professor Valerio Ugenti, que amb el pas del temps esdevindria bon amic del doctor Ferreres.¹² En qualsevol cas, Ferreres, que amb anterioritat ja havia presentat un estudi sobre les possibles fonts de Lucifer,¹³ acabaria publicant la seva pròpia edició del *Moriundum esse pro Dei filio* a la revista *Analecta Sacra Tarraconensia* en el número corresponent al 1980/1981.¹⁴ També publicà les concordances de l'*opera omnia* luciferiana (1987)¹⁵ i aprofundí tant en l'estudi de les fonts, en particular rastrejant-hi la presència de Ciceró (1992),¹⁶ com en la recepció successiva de l'obra luciferiana en la figura de Vicenç de Lerins (1992).¹⁷

Tot i que paulatinament la figura del bisbe de Càller cedia davant l'aparició de noves ocupacions científiques, el text de Lucifer encara generaria interès en temps més recents: l'any 1992 Ferreres publicava una breu nota sobre la relació entre els dos únics testimonis manuscrits de l'obra de Lucifer –el ms. 1351 de la Biblioteca Pública i Universitària de Ginebra (G) i el ms. Reg. Lat. 133 de la Biblioteca Apostòlica Vaticana (V)– en la qual reexaminava la proposta de Diercks de fer dependre G de V, a través de l'*exemplar uetustissimum* perdut posseït per l'abadia de Corbie.¹⁸ L'any 1996 Ferreres va participar en el congrés celebrat a Càller i dedicat íntegrament a la figura del polèmic bisbe amb una comunicació sobre les oracions completives en la prosa luciferiana;¹⁹ en aquella ocasió va conèixer Sonia Laconi, professora de Llengua i Literatura Llatina de la Universitat de Càller, organitzadora de l'esdeveniment, que havia estudiat el text del

¹⁰ Avilés, Ferreres (1978).

¹¹ Diercks (1978).

¹² Ugenti (1980).

¹³ Ferreres (1977B).

¹⁴ Ferreres (1980-1981).

¹⁵ Ferreres (1987).

¹⁶ Ferreres (1992E).

¹⁷ Ferreres (1992C).

¹⁸ Ferreres (1992B).

¹⁹ Ferreres (2001).

Moriundum esse pro Dei filio,²⁰ i n'havia fet també una edició crítica.²¹ De l'estudiosa sarda, interessada també en l'obra del prelat local,²² Ferreres prologà la introducció a la biografia de Costanci II, publicada el 2004 amb el títol de *Costanzo II. Ritratto di un imperatore eretico*. En canvi, no em resulta que finalment publicués el seu estudi sobre el text bíblic citat per Lucifer que havia emprès poc abans.

Després del bisbe de Càller, tocà el torn d'un altre problemàtic text de la llatinitat cristiana: em refereixo al *De laude martyrii* atribuït a Cebrià, bisbe de Cartago. Es tracta d'un opuscle escrit probablement vers 252-253 per algú actiu en l'obra del gran prelat africà i que, en conseqüència, ha estat transmesa amb bona part de l'obra cebrianenca,²³ escrit en coincidència amb alguns grans desastres del moment, com ara la persecució de l'emperador Deci del 250 o la gran plaga que va esclatar el 249. D'aquest escrit apòcrif cebrianenc Ferreres publicà les concordances,²⁴ n'estudià les fonts clàssiques,²⁵ la tradició indirecta,²⁶ i la transmissió manuscrita, la qual –segons confessió pròpia– sumava centenars de manuscrits. L'interès per aquesta obra i la connexió amb Ugenti motivaren la seva participació en el congrés internacional sobre la literatura “polèmica” cristiana dels segles III i IV, celebrat a Lecce l'any 2010, les actes del qual foren publicades a la sèrie *Recherches sur les rhétorique religieuses* de Brepols, per Alessandro Capponi, un dels deixebles d'Ugenti i organitzador d'aquesta reunió internacional.²⁷

Ferreres també tingué temps per ocupar-se d'altres autors de la llatinitat cristiana. Així, el 1996 col·laborà en la organització del congrés internacional sobre Pacia de Barcelona, celebrat a cavall entre Barcelona i Lió, on presentà una comunicació –posteriorment publicada a les mateixes actes– sobre el text bíblic que aquest bisbe de Barcelona cita en les seves obres.²⁸ S'interessà per un passatge de la *Història eclesiàstica* de Beda (relatiu a les vicissituds del monjo Dryhthelm) conservat en un manuscrit miscel·lani de la biblioteca de la Universitat de Barcelona (en concret, el manuscrit 231, que prové del convent de Sant Josep),²⁹ i per les citacions augustinianes d'Elipand de Toledo.³⁰ En els darrers temps havia estat ocupat en l'estudi de dos textos cristians particulars: d'una banda, una *Glossa in Apocalypsin*,³¹ obra datada entre el 750 i el 900, conservada en un manuscrit de la biblioteca de la Universitat de Cambridge –en concret,

²⁰ Laconi (1997).

²¹ Laconi (1998).

²² Vegeu Laconi (1992); Laconi (2001B).

²³ Vegeu-ne la recent edició, dins el *Corpus Christianorum*, de Ciccolini, Mattei (2016).

²⁴ Ferreres (1999A).

²⁵ Ferreres (1999B).

²⁶ Ferreres (1999C).

²⁷ Ferreres (2012).

²⁸ Ferreres (2004).

²⁹ Ferreres (2014C).

³⁰ Ferreres (1991B); Ferreres (1994A). L'obra del prelat visigot constituí l'objecte de la tesina de llicenciatura de José Fernández González, dirigida pel doctor Ferreres i presentada el 1992. Vegeu Fernández González (1992).

³¹ Ferreres (2015A); Ferreres (2015B)

el ms. Db. X.16– recentment editada per Roger Gryson al *Corpus Christianorum*;³² de l'altra, la versió llatina del *Λόγος περὶ ἀσκήσεως*, atribuït a Basili de Cesarea,³³ de la qual l'any passat (2019) publicava dos articles a la *Revista de Estudios Latinos* i a *Musaeum Helveticum*: aquests dos articles semblen ser les seves darreres contribucions científiques.

Plenament conscient del paper de la literatura llatina com a receptacle de les influències dels autors d'època clàssica, Ferreres va poder rastrejar la presència dels darrers entre autors cristians –Lactanci,³⁴ Jeroni i Agustí³⁵–, tot tenint present la importància de la tradició indirecta i de la paràfrasi, com a forma velada d'al·lusió, entre els procediments compositius dels autors de la llatinitat tardana.

No es deixi enganyar el lector, tanmateix, per aquesta especialització. La competència i solidesa de Ferreres li van permetre dedicar-se a estudis puntuals d'autors no menors d'època clàssica, analitzant-ne passatges compromesos per la transmissió textual o significatius en la seva recepció posterior: el sintagma prepositiu *in suspicionem* a Corneli Nepot;³⁶ dos passatges de la quarta Catilinària;³⁷ les citacions del *De oratore* ciceronià a la *Institutio oratoria* de Quintilià;³⁸ el *non temptaris* del vers 389 del primer llibre de l'*Ars amatoria* d'Ovidi;³⁹ la variant *in Palatio [monte] Lupercal* del primer llibre de Livi.⁴⁰ D'aquest darrer autor precisament estudià la traducció catalana anònima conservada en el ms. Harley 4893 de la British Library, contrastant-la amb el manuscrit 77 de la Biblioteca Pública i Universitària de Ginebra, que conté la versió francesa del benedictí Pierre Bersuire (del 1354-1358);⁴¹ al mateix temps va analitzar, per primera vegada, la denominada “declaració dels mots” que acompanya la tal traducció.⁴² Tot i que en temps més recents, Montserrat Ferrer hi ha dedicat la seva tesi doctoral (amb l'edició de la dita “declaració” en apèndix),⁴³ no deixa de sorprendre l'interès primerenc de Ferreres per aquesta traducció nostrada.

Totes aquestes contribucions científiques revelen el profund coneixement del sistema de la llengua llatina, en les seves vessants sincròniques i diacròniques, i una especial atenció als processos i les característiques de la *Sondersprache* dels primers cristians llatins, com ara són els hel·lenismes o les traduccions llatines de conceptes i termes del cristianisme grec. Tal facultat li permetia moure's amb facilitat a cavall entre les particularitats lingüístiques del llatí d'època clàssica i el llatí d'època cristiana, intentant veure els canvis de significat, funció o construcció que determinats vocables

³² Gryson (2013).

³³ Ferreres (2014B).

³⁴ Ferreres (1995).

³⁵ Ferreres (1985).

³⁶ Ferreres (2018A).

³⁷ Ferreres (1992D).

³⁸ Ferreres (1994B).

³⁹ Ferreres (1978).

⁴⁰ Ferreres (1989).

⁴¹ Ferreres (1991A).

⁴² Ferreres (1991D).

⁴³ Ferrer Santanach (2011).

(*arentia*;⁴⁴ *decanto*;⁴⁵ *inanimare* i *interceptus*;⁴⁶ *itaque/ita*;⁴⁷ *praesentia*⁴⁸) adquirien entre els autors de la llatinitat cristiana.

L'activitat filològica del doctor Ferreres s'inscriu, doncs, plenament en els paràmetres de l'anomenada "Escola de Filologia de Barcelona". Potser tenia raó Pere Quetglas quan en el seu moment la va definir com a "entidad etérea";⁴⁹ certament ho ha pogut ser en termes institucionals, però, tanmateix l' "Escola de Filologia de Barcelona" no deixa de ser quelcom real i tangible, un ideal que viu i traspua en l'activitat docent i investigadora de moltes de les diverses persones que fan cap en l'àrea de Filologia Llatina de la Universitat de Barcelona i que es transmet, si es vol per osmosi, de generació en generació.⁵⁰ En el cas específic de Lambert Ferreres, en la seva trajectòria acadèmica es van poder entrecreuar un sòlid coneixement de la llengua llatina en totes les seves variants –diacròniques, diatòpiques i diastràtiques–, un domini profund de les tècniques i instruments de la nostra disciplina –en particular, de l'ecdòtica–, i una atenció exigent als mecanismes de formació, circulació i recepció dels textos: en fi, tot aquell conjunt de coneixements, procediments i tècniques que ja el doctor Bejarano va enumerar en un conegut article publicat a la revista *Durius* d'ara fa bastant temps, en el qual definia, singularitzant objectius i mètodes, el recorregut de la Filologia Llatina,⁵¹ en una mena de declaració conscient de manifest programàtic sobre l'essència de la nostra disciplina. Contemplat, doncs, en perspectiva històrica –l'estrictament necessària per intentar amb gran cuita fer-ne una semblança modesta–, l'activitat docent i investigadora del doctor Ferreres s'ha inserit plenament en aquests paràmetres i ho ha fet amb la major de les acríbies filològiques, amb pulcritud i respecte pel detall.

Ara com ara, amb la seva desaparició, ha quedat certament òrfena una parcel·la –els textos i la llengua dels cristians– per a la qual no s'entreveu, si més no a curt termini, la continuïtat necessària. Però, amb aquesta pèrdua prematura, inesperada i dura també queda molt tocat tot l'edifici de la llatinitat barcelonina, bastit amb l'esforç rigorós, tenaç, constant i discret de filòlegs com Lambert Ferreres.⁵²

⁴⁴ Ferreres (2014A).

⁴⁵ Ferreres (2019A)

⁴⁶ Ferreres (1992A).

⁴⁷ Ferreres (1979); Ferreres (1981).

⁴⁸ Ferreres (2019C).

⁴⁹ Quetglas (1981), vi. Dret a llei, cal recordar que el doctor Quetglas afegia, immediatament, rere "entidad etérea", "pero sin duda existente".

⁵⁰ Com a exemple de la pertinença de Ferreres a aquesta tradició, esmento la seva participació, juntament amb Pere Quetglas i Esperança Borrell, en la reedició de la *Sintaxis llatina* de Bassols, el pal de paller de la llatinitat barcelonina. Vegeu Bassols (2015).

⁵¹ Bejarano (1975).

⁵² Voldria donar les gràcies als companys de secció, Esperança Borrell, Jaume Juan i Noemí Moncunill, que han volgut llegir-se aquestes línies i enriquir-les amb les seves observacions.

BIBLIOGRAFIA

AVILÉS, Jordi (1974). *Versiones prejeronimianas del Libro de la sabiduría : capítulos 1-3 en los autores hispanos y africanos*. Memoria de licenciatura que presenta Jorge Avilés Zapater. Dirigida por Virgilio Bejarano, Barcelona, Universitat de Barcelona.

AVILÉS, Jordi (1977). *Studia luciferiana I. Estudio crítico, edición e index uerborum del tratado De regibus apostaticis*. Memoria [...] para la obtención del Grado de Doctor que presenta Jorge Avilés Zapater. Elaborada bajo la dirección de Virgilio Bejarano Sánchez, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1977.

AVILÉS, Jordi (1976-1977). "El tratado 'De regibus apostaticis' de Lucifer de Cagliari (estudio crítico y edición)", *Analecta Sacra Tarraconensia* 49-50, 1976-1977, 345-437.

AVILÉS, Jordi, FERRERES, Lambert (1976): "Apostillas a la tradición indirecta del Libro de la Sabiduría", *Anuari de Filologia* 2, 1976, p. 25-35.

AVILÉS, Jordi, FERRERES, Lambert (1978): "Algunos elementos de retórica en Lucifer de Cagliari", *Actas del V Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid 1978, p. 331-336.

BASSOLS DE CLIMENT, Marià (2015). *Sintaxis latina. Edición de L. Ferreres, P. Quetglas y P. Borrell*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2015.

BEJARANO, Virgilio (1975). "La filología latina: objetivos y métodos", *Durius* 3/1, 1975, p. 53-144.

BORRELL, Esperança, FERRERES, Lambert, eds. (2010). *Artes ad humanitatem*, vol. II, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2010.

CICCOLINI, Laetitia, MATTEI, Paul (2016). *Sancti Cypriani episcopi De habitu virginum cura et studio Laetitia Ciccolini. Opera Pseudo-Cyprianea. De laude martyrii; Ad Vigilium episcopum de Iudaica incredulitate; De re baptisate cura et studio Laetitia Ciccolini et Paul Mattei*, Turnout, Brepols, 2016 (*Corpus Christianorum. Series Latina*, 28).

DIERCKX, Gerardus Frederik (1978). *Lucifer Calaritanus. Opera quae supersunt*, Turnhout, Brepols, 1978 (*Corpus Christianorum Series Latina* 8).

FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, José (1992). *Index uerborum Elipandi*. Memoria que que presenta José Fernández González para la obtención del grado de licenciado, bajo la dirección del Dr. Lambert Ferreres Pérez, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1992.

FERRER SANTANACH, Montserrat (2011). *La traducció catalana medieval de les Dècades de Titus Livi : edició del llibre I*. Tesis doctoral dirigida pel Dr. Josep Pujol Gómez, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2011.

FERRERES, Lambert (1974). *Versiones prejeronimianas del Libro de la sabiduría : capítulos 4-6 en los autores hispanos y africanos*. Memoria de licenciatura que presenta Lamberto Ferreres Pérez. Dirigida por Virgilio Bejarano Sánchez, Barcelona, Universitat de Barcelona.

FERRERES, Lambert (1977A). *Studia luciferiana II : estudio crítico, edición e Index uerborum del tratatado Moriundum esse pro dei filio*. Memoria elaborada [...] que para la obtención del Grado de Doctor presenta Lamberto Ferreres Pérez bajo la dirección de Virgilio Bejarano Sánchez, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1977.

FERRERES, Lambert (1977B). "Las fuentes de Lucifer de Cálaris en su 'Moriundum esse pro dei filio'", *Anuari de Filologia* 3, 1977, p. 101-115.

- FERRERES, Lambert (1978). "¿Non temptaris? Ars amatoria, I, 389", *Helmántica* 88/29, 1978, p. 61-64
- FERRERES, Lambert (1979). "Itaque en lloc de ita en llatí tardà", *Faventia* 1/2, 1979, p. 207-210
- FERRERES, Lambert (1980-1981). "El tratado 'Moriundum esse pro Dei Filio' de Lucifer de Cagliari", *Analecta Sacra Tarraconensia* 53-54, 1980-1981, 1-99.
- FERRERES, Lambert (1981): "De itaque pro ita usu", *Emerita* 49/1, 1981, p. 59-60.
- FERRERES, Lambert (1985). "Presencia de Virgili a Lactanci", *Studia Virgiliana. Actes del VIè Simposi d'Estudis Clàssics, 11-13 de febrer de 1981*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1985 (Estudis de literatura comparada, 1), p. 147-152.
- FERRERES, Lambert (1987). *Index uerborum Luciferi Calaritani (Mor.)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1987.
- FERRERES, Lambert (1989). "Lupercal: nota a Livio 1, 5, 1", *Faventia* 11/2, 1989, p. 157-162
- FERRERES, Lambert (1991A). "El ms. fr. 77 de la B.P.U. de Ginebra i la traducció catalana anònima de Titus Livi", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 31, 1991, p. 23-29.
- FERRERES, Lambert (1991B). "A propósito de dos supuestas citas agustinianas en Elipando", en L. FERRERES, ed. (1991), p. 771-774.
- FERRERES, Lambert, ed. (1991C). *Actes del IXè simposi de la secció catalana de la SEEC : St. Feliu de Guíxols : 13-16 d'abril de 1988 : treballs en honor de Virgilio Bejarano*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1991 (Aurea Saecula 1-2).
- FERRERES, Lambert (1991D). "La 'declaració dels mots' de la traducció catalana anònima de Titus Livi", *Anuari de Filologia* 14/2, 1991, p. 25-41.
- FERRERES, Lambert (1992A). "A propos d'inanimare et d'interceptus", *Museum Helveticum*, 49/3, 1992, p. 206.
- FERRERES, Lambert (1992B). "La relación entre el ms. Genovensis 1351 y el Vaticanus Reginensis Lat. 133", *Revista Catalana de Teologia* 17, 1992, p. 193-199.
- FERRERES, Lambert (1992C). "Reminiscencias luciferianas en el *Commonitorium* de Vicente de Lerins", *Anuari de Filologia* 15/3, 1992, p. 19-24.
- FERRERES, Lambert (1992D). "Tulliana: *Catil.* 4,18 et 4,20", *Revue des Études Latines* 70, 1992, p. 35-36.
- FERRERES, Lambert (1992E). "Un par de pasajes ciceronianos en Lucifer de Cálaris", *Faventia* 14/2, 1992, p. 99-102.
- FERRERES, Lambert (1994A). "Las citas agustinianas en el corpus de Elipando", *Charisteria Augustiniana I. Oroz Reta dicata*, vol. II, Madrid 1994, p. 165-178.
- FERRERES, Lambert (1994B). "Quintiliano y el texto del 'De oratore'", *Actas del VIII Congreso Español de Estudios Clásicos*, vol. II, Madrid 1994, p. 631-637.
- FERRERES, Lambert (1995). "Deux réminiscences des Catilinaires chez Saint Jérôme et Saint Augustin", *Faventia* 17/1, 1995, p. 119-120.
- FERRERES, Lambert (1996): "C. Servilius Ahala: un praenomen incierto", *De Roma al Siglo XX*. A.M. Aldama, ed., vol. I, Madrid, UNED, 1996, p. 249-254
- FERRERES, Lambert (1999A), *Index uerborum et locutionum quae in Ps-Cypriani de laude martyrii opusculo inveniuntur*, Barcelona, Promociones y Publicaciones Universitarias (PPU), S.A.

FERRERES, Lambert (1999B). "Fuentes clásicas en el Pseudo-Cipriano *De laude martyrii*", en A.M. ALDAMA, ed., *La Filología Latina hoy. Actualización y perspectivas*, vol. I, Madrid 1999, p. 137-142.

FERRERES, Lambert (1999C). "La tradición indirecta en dos restituciones al texto del Pseudo-Cipriano *De laude martyrii*", *Emérita* 57/2, 1999, p. 289-294.

FERRERES, Lambert (2001): "Osservazioni sulle complete in Lucifero da Cagliari", a LACONI (2001A), p. 145-151.

FERRERES, Lambert (2004A). "La Bible de Pacien", *Pacien de Barcelone et l'Hispanie au IV siècle*, París 2004, p. 163-171,

FERRERES, Lambert (2004B), "Introduzione", a Sonia LACONI, *Costanzo II. Ritratto di un imperatore eretico*, Roma 2004,

FERRERES, Lambert (2008): "Virgilio Bejarano Sánchez (1922-2007): *In memoriam*", *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos* 28, 1, 2008, 167-169.

FERRERES, Lambert (2011A). "Virgilio Bejarano, profesor y maestro", a MARTÍNEZ GÁZQUEZ, DE LA CRUZ PALMA, FERRERO HERNÁNDEZ (2011), p. 1097-1099.

FERRERES, Lambert (2011B). "Virgilio Bejarano Sánchez (1922-2007)", a TUDELA, Montserrat, IZQUIERDO, Pere, eds., *La nissaga catalana del món clàssic*, Tarragona, Auriga, 2011, p. 461-462.

FERRERES, Lambert (2012). "Texto y tradición textual en el *De laude martyrii*", en *Lessico, argomentazioni e strutture retoriche nella polemica di età cristiana (III-IV sec.)*, a cura di A. Cappone, Turnout, Brepols, 2012, [Recherches sur les rhétoriques religieuses, 16], 2012, p. 215-221.

FERRERES, Lambert (2014A). "À propos du substantif *arentia*", *Museum Helveticum* 71/2, 2014, p. 204-205.

FERRERES, Lambert (2014B). "Acerca del texto de una versión latina del pseudo-Basilio *Lógos perì askéseos*", en *Ágalma. Ofrenda desde la Filología Clásica a M. García Teijeiro*, A. Martínez Fernández, B. Ortega Villaro, H., Velasco López, H. Zamora Salamanca, eds., Valladolid, Universidad de Valladolid, 2014, p. 1081-1085.

FERRERES, Lambert (2014C). "Beda, *Historia Ecclesiastica* V XII 1-8, en un manuscrito de la Universidad de Barcelona", *Fortunatae. Revista Canaria de Filología, Culturas y Humanidades Clásicas* 25, 2014, p. 139-146.

FERRERES, Lambert (2015A). "Hostis = exercitus: *Glossa in Apocalypsin Cantabrigiense* 1, 177. ¿Un indicio sobre el origen del autor?", *Anuari de Filologia. Antiqua et Mediaevalia* 4, 2014, 67-69.

FERRERES, Lambert (2015B). "Roger GRYSON (ed.), *Incerti auctoris Glossa in Apocalypsin e codice bibliothecae Vniversitatis Cantabrigiensis Dd. X. 16*", *Anuario de Estudios Medievales*, 2015, vol. 45/1, 563-568 (recensió crítica de GRYSON 2013).

FERRERES, Lambert (2016). "Pádraig P. Ó NÉILL (ed.), *Psalterium Suthantoniense*", *Anuario de Estudios Medievales* 46/1, 2016, 528-533 (recensió crítica).

FERRERES, Lambert (2018A). "El sintagma prepositivo *in suspicionem* en la lengua de Nepote", *Anuari de Filologia. Antiqua et Mediaevalia* 8, 2018, p. 329-334.

FERRERES, Lambert (2018B). "Esperança BORRELL VIDAL, Óscar DE LA CRUZ PALMA (eds.), *Omnia mutantur: canvi, transformació i pervivència en la cultura clàssica, en les seves llengües i en els seu llegat (II)*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, 2016", *Anuario de Estudios Medievales* 48, 2018, 974-977 (recensió crítica).

FERRERES, Lambert (2019A): "Sobre el uso de *decanto* como deponente", *Liburna* 14, 2019, 241-243.

FERRERES, Lambert (2019B): "Una adaptación latina inédita del *Λόγος περὶ ἀσκήσεως* del pseudo-Basilio", *Revista de Estudios Latinos* 19, 2019, p. 61-69.

FERRERES, Lambert (2019C): "À propos de '*praesentia*' aus sens de *παρουσία*", *Museum Helveticum* 76/2, 2019, 255-257.

GRYSON, R. (2013), *Incerti auctoris Glossa in Apocalypsin e codice bibliothecae Universitatis Cantabrigiensis Dd. X. 16 cura et studio R. Gryson*, Turnhout, Brepols (CCL 108 G).

LACONI, Sonia (1992). "Virtus cristiana e *martyrium* nelle pagine del *Moriundum esse pro Dei Filio* di Lucifero di Cagliari", *Sardinia antiqua. Studi in onore di Piero Meloni in occasione del suo settantesimo compleanno*, Cagliari 1992, 465-475.

LACONI, Sonia (1997): "Osservazioni di critica testuale sul *Moriundum esse pro Dei filio*", *Annali della Facoltà di Filosofia e Lettere dell'Università degli Studi di Cagliari*,

LACONI, Sonia (1998). *Luciferi Calaritani. Moriundum esse pro Dei filio*, Roma 1998.

LACONI, Sonia (2001A): *La figura e l'opera di Lucifero di Cagliari. Una rivisitazione. Atti del I Convegno Internazionale. Cagliari, 5-7 dicembre 1996*, Roma 2001, p. 145-151.

LACONI, Sonia (2001B). "Il ritratto di Costanzo II nelle pagine di Lucifero di Cagliari", a LACONI (2001A), 29-62.

LACONI, Sonia (2002). "Figure retoriche e argomentazione nell'opera di Lucifero di Cagliari", *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Cagliari*, n.s. 20, 2002, 223-299.

MAYER, Marc (2011). "Don Virgilio Bejarano", a MARTÍNEZ GAZQUEZ, DE LA CRUZ PALMA, FERRERO HERNÁNDEZ (2011), p. 1101-1104.

MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José, DE LA CRUZ PALMA, Óscar, FERRERO HERNÁNDEZ, Cándida (2011). *Estudios de Latín Medieval Hispánico. Actas del V Congreso Hispánico de Latín Medieval (Barcelona, 7-10 de septiembre de 2009)*, Firenze, Sismel - Edizioni del Galluzzo, 2011.

QUETGLAS, Pere (1985). *Elementos básicos de filología y lingüística latinas*, Barcelona, Editorial Teide, 1985.

UGENTI, Valerio (1980). *Luciferi Calaritani De regibus apostaticis et Moriundum esse pro Dei Filio edidit, Italice vertit, testimoniis indicibusque auxit Valerius Ugenti, Lupiis, in aedibus Milellae*, 1980 (Studi e testi latini e greci, 1).